

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

---

282

DEMETER ZSUZSA

# KÖLTŐI TRADÍCIÓ ÉS KÖNYVKIADÁS

Gyöngyösi István példája



Kolozsvár, 2014

A kötet megjelenését a Communitas Alapítvány, Nemzeti Kulturális Alap és a Bethlen Gábor Alap támogatta.



© Demeter Zsuzsa, 2014

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014

**Felelős kiadó**

BIRÓ ANNAMÁRIA

**Korrektúra**

ANDRÁS ZSELYKE

**Műszaki szerkesztés, borítótér**

BODÓ ZALÁN

**Nyomdai munkálatok**

GLORIA, Kolozsvár

**Felelős vezető**

NAGY PÉTER

**Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României**

**DEMETER ZSUZSA**

**Költői tradíció és könyvkiadás : Gyöngyösi István példája / Deme-  
ter Zsuzsa. - Cluj-Napoca : Societatea Muzeului Ardelean, 2014**

Bibliogr.

Index

ISBN 978-606-739-005-6

821.511.141.09 Gyöngyösi, I.

# TARTALOM

1. Bevezetés .....	7
2. Diskurzusok metszésponjtján .....	15
3. Gyöngyösi István műveinek kiadástörténete .....	21
Első szakasz: (1629) 1664–1702 (1704) .....	26
Murányi Vénus a kassai nyomdában (1664).....	26
A hamisító: Tsétsi Zakariás ( <i>Márssal társolkodó Murányi Vénus,</i> 1702).....	27
A lőcsei Brewer-nyomda Gyöngyösi-kiadásai .....	29
Második szakasz: 1704–1796.....	35
Kassa, Lőcse és Bártfa nyomdáinak Gyöngyösi-kiadásai .....	38
A budai Landerer-nyomda Gyöngyösi-kiadásai (1725–1796) .....	39
A pozsonyi (pesti) Landerer-műhely Gyöngyösi-kiadásai .....	47
Dugonics András Gyöngyösi-kiadása .....	48
A pozsonyi Langutti-nyomda Gyöngyösi-kiadása .....	58
Patzkó Ferenc pest–pozsonyi nyomdájának Gyöngyösi-kiadása .....	58
A debreceni, a soproni és a nagyszombati egyetemi nyomda Gyöngyösi-kiadásai .....	59
Kolozsvár nyomdáinak Gyöngyösi-kiadásai .....	59
A győri Streibig-nyomda Gyöngyösi-kiadásai .....	60
A nyomtatás helye és a nyomdász nevének feltüntetése nélkül megjelent Gyöngyösi-kiadások .....	60
Harmadik szakasz: 1796–1864/65.....	61
Negyedik szakasz: 1864/65–1904 .....	63
Ötödik szakasz: 1904–2005.....	65
4. „Magyar Ovidiusok” és „Impostorok” – Gyöngyösi-recepció a 18. század utolsó harmadában .....	69
Gyöngyösi-hagyomány és irodalomszemlélet.....	69

Kovásznai Sándor Gyöngyösi-kiadástervezete .....	77
Kovásznai és a 18. század végi mecenatúra .....	77
Kovásznai munkássága, literatúraszemlélete .....	81
„Még meg-jö Gyöngyösinek a' betsületi” – Kovászai Sándor	
Gyöngyösi-kiadástervezetének problémáiról .....	85
Kovásznai Sándor és Ráday Gedeon levelezése .....	88
Zilai Sámuel és Ráday Gedeon levelezése .....	90
Zilai Sámuel, a közvetítő .....	90
Zilai Sámuel, a címzett.....	92
A Szerencsi Nagy István- és a Kovászai-Zilai-féle	
kiadástervezet .....	93
Kovásznai és Szombathi János levelezése.....	96
Kovásznai korai Gyöngyösi-másolatai.....	97
„Felette sajnáljuk, hogy a' Gyöngyösin nem dolgozhatunk” –	
a Gyöngyösi-kiadás előmunkálatai .....	99
A „Magyar Ovidius” művei .....	99
A személyes sorspárhuzam és a szerzői életmű narratívája .....	105
Történetiségelv, regionális öntudat .....	108
Antikvitás és imitációelv .....	109
Szerzőség és kronológia .....	112
Zrínyi és Gyöngyösi .....	113
A Gyöngyösi-kommentár .....	115
Kommentár – az autoritás határai.....	115
Elöljáró-beszéd.....	118
Kitekintés az olvasóra .....	119
Módszertani problémák az előbeszédben .....	121
„E' Phoenixnek világosításában, a' mit tudtam, le-irtam” –	
a szövegmagyarázó jegyzékek és forrásai .....	122
Grammatikai és szintaktikai jegyzések .....	123
Retorikai jegyzések.....	126
Poétikai jegyzések.....	127
Históriai jegyzések .....	130
Levelek hagyománykonceptiója – A Kazinczy-Ráday-levelezés	
Gyöngyösi-képe. Kitekintés.....	133
Párhuzamos levelezés, változó Gyöngyösi-kép.....	133
A Gyöngyösi-hagyomány nyomában .....	136
5. Zárszó .....	151
Irodalomjegyzék.....	155
Melléklet.....	177
Névmutató .....	181
Rezumat.....	187
Abstract.....	189

# 1. BEVEZETÉS

Elég csak átlapoznunk a Gyöngyösi-recepciótörténet nem egészen háromezredven évében megszületett kritikákat, tanulmányokat ahhoz, hogy láthassuk, Gyöngyösi István műveinek recepciótörténete túlságosan szerteágazó ahhoz, hogy egyetlen könyv témája lehessen. A Gyöngyösi-recepciótörténetben ugyanis más-más hangsúlyeltolódásokat tapasztalhatunk akkor, ha annak 18. századi vetületét, a recepció kezdeteit vizsgáljuk, amely egyidős az irodalmi nyilvánosság fórumainak kibontakozásával, s más kérdéseket fogalmazhatunk meg akkor, ha a 19. századi, egyre inkább perifériára szoruló Gyöngyösi-kép szegmenseiről beszélünk, és ekkor még nem vetettünk számot a 20. század két nagyarányú szövegkiadási vállalkozásával vagy az első Gyöngyösi-monográfia megszületésével.

Olyan szerzőről beszélünk ugyanis, akinek jól körvonalazott helye van a magyar irodalmi kánonban, munkássága – napjainkig több mint száz kiadása látott napvilágot – sokáig meghatározta a magyar irodalmi közbeszédet, olvasási módot, s a 18. század végi népszerűségének csökkenése után is folyamatos állásfoglalásra készítette az adott korok írástudóit. Éppen ezért hatásának főbb kérdéseit, mint például a magyar vershagyományra vagy a műfaji „létformákra” kifejtett hatását nagyrészt feltárta a szakirodalom, s ugyanúgy egységes, kanonizált recepciótörténeti ív bontakozik ki a legutóbbi szövegkiadások utószavaiból is. Irodalomtörténet-írásunk rendelkezik Gyöngyösivel kapcsolatos sommás ítéletekkel, így például közhelynek számít, hogy Kazinczy fellépéséhez köthető szerzőnk 18. századi tündöklésének leáldozása, a „Monasticus, Aesthetica nélkül való verseknek” gyarapítója<sup>1</sup> és a „fecsegő Gyöngyösi”-kép uralja az egész 19. századi Gyöngyösi-diskurzust, s ugyanilyen meghatározónak bizonyult a Zrínyi Miklóssal való szembeállítás is. A 19. századi forrásokból Arany János

---

<sup>1</sup> Földi János Kazinczynek 1797. június 11. *KazLEV* II: 212.

tanulmánya<sup>2</sup> tekinthető referenciapontnak. Arany tanulmánya az, amely megpróbálja visszaemelni a magyar költészeti kánonba Gyöngyösi István munkásságát, jó néhány ponton korrigálva az első gyűjteményes kiadást sajtó alá rendező, Dugonics András adatait – ez az első olyan megjelent szövege a Gyöngyösi-recepciónak, amely már a szerzői biográfiát is megemlíti, s életmű-életút együttes olvasatával vonja le a Gyöngyösi-univerzumra vonatkozó tanulságokat, kiemelve Gyöngyösi politikai nézeteinek fontosságát az életmű alakulásában. Az életmű részletes tárgyalásának egyik vezérfonala Arany szerint: a Gyöngyösi-univerzum azon elemeinek felmutatása, amelyek mentén „Gyöngyösi ma is – költő”.<sup>3</sup> Arany tanulmányának ugyanakkor vitathatatlan érdeme az is, hogy a Gyöngyösi-művek fejlődési ívének megrajzolásakor olyan szegmensekre hívja fel a figyelmet, amelyek addig teljesen hiányoztak a Gyöngyösi-diskurzusból: jelesen az ironia szerepének fontosságára,<sup>4</sup> illetve Gyöngyösinek a magyar költészetet megújító beszédmódjára. Ugyanakkor Arany az, aki a 19. századi Gyöngyösi–Zrínyi-párhuzam elméleti kereteit kijelöli.<sup>5</sup>

A kialakult Gyöngyösi-kánonat a Toldy Ferenc-féle Gyöngyösi-kiadás<sup>6</sup> sem tudta lényegében átírni. A 18–19. századi, rontott kiadásokon<sup>7</sup> alapuló recepció újraértelmezésére Badics Ferenc irodalomtörténész vállalkozik a 20. század elején, s elődeihez hasonlóan ő is szövegkiadások révén próbálja revideálni az egyre inkább elfeledetté váló Gyöngyösit. Badics munkássága mérföldkönek számít a Gyöngyösi-recepcióban, 1914–1937 között napvilágot látott kritikai kiadása<sup>8</sup> valóban áttörést hozott a Gyöngyösi-szövegvilágban. Az 1700-as év után először újra hiteles kiadások kerültek az olvasók kezébe. A ma már könyvtörténeti ritkaságnak számító négykötetes kritikai kiadás hiányosságait, valamint a 20. századi kutatások eredményeit pótolja és összegzi a Jankovics József – Nyerges Judit által kiadott Gyöngyösi-sorozat,<sup>9</sup> amelynek utolsó kötete 2005-ben jelent meg. A 19. század második felétől, főként az *Egyetemes Philológiai Közlönyben*, később az *Irodalomtörténeti Közleményekben*, az *Erdélyi Múzeumban*, az *Irodalomtör-*

---

<sup>2</sup> ARANY 1998.

<sup>3</sup> ARANY 1998: 204.

<sup>4</sup> ARANY 1998: 206.

<sup>5</sup> ARANY 1998: 201.

<sup>6</sup> TOLDY 1864–65.

<sup>7</sup> A rontott kiadások alatt azokat a 18–19. századi Gyöngyösi-kiadásokat értjük, amelyek az editio princepséktől lényegesen eltérő, kompozíciót és szöveget egyaránt érintő változásokkal jelentek meg.

<sup>8</sup> BADICS 1914–1937.

<sup>9</sup> JANKOVICS–NYERGES 1998–2005.

ténetben stb. megszaporodó Gyöngyösi-tanulmányok<sup>10</sup> a szerzői biográfia tisztázása mellett az egyes művek kérdéses pontjait is tárgyalják. Gaál Mózes, Gyöngyösi László és Badics Ferenc összefoglaló jellegű munkái után<sup>11</sup> 1972-ben jelenik meg Gyöngyösiről az első monografikus igényű megírt munka Agárdi Péter tollából.<sup>12</sup> Az egyes gyűjteményes kiadások körüli tisztázatlan kérdésekre azonban még a *Magyar irodalom története*<sup>13</sup> sem adott egyértelmű választ, s a Gyöngyösi-fejezetet író Bán Imre részletesen csak Gyöngyösi „hiteles munkáira” tér ki, s a Gyöngyösi-kánonban bekövetkezett változást egyértelműen Kazinczyhoz köti.<sup>14</sup> A *Magyar művelődéstörténeti lexikon (MAMŰL)*<sup>15</sup> Gyöngyösi-szócikkének megfogalmazásakor Jankovics Józsefnek már könnyebb dolga volt; egyrészt, mert 2005-re megjelenik az általa sajtó alá rendezett Gyöngyösi-sorozat utolsó kötete is, benne Jankovics összegző, az egyes műveket részletesen tárgyaló tanulmányaival, másrészt, mert az elmúlt harminc évben többek között Gyenis Vilmos, Kibédi Varga Áron, R. Várkonyi Ágnes, Kovács Sándor Iván, Bitskey István tollából olyan áttörő, a Gyöngyösi-univerzumot a barokk poétika sajátosságai felől megközelítő tanulmányok születtek,<sup>16</sup> amelyeknek sikerült tisztázniuk az életmű kérdéses pontjait. Jankovics József szócikke a korábbi szakirodalommal szemben hangsúlyozza, hogy Gyöngyösi: „saját osztályhelyzetét és egyéni sorsának alakulását meghatározó nemesi világszemlélete, világképe a nemzeti függetlenség fátumának rendelődik alá”.<sup>17</sup> S ugyancsak Jankovics József hívja fel a figyelmet arra a bonyolult irodalmi mozgásra, amely jelen könyv központi témája is, jelesen a 18. század utolsó harmadának változó Gyöngyösi-képére.<sup>18</sup>

A Gyöngyösi-kánonnak azonban mind a mai napig vannak kérdéses pontjai. Példaként említhetjük a vitás szerzőségű *Igaz barátságunk és szíves szeretetnek tüköre* című dráma szövegét, amelyet az irodalmi hagyomány

<sup>10</sup> A Gyöngyösi-bibliográfiát Nyerges Judit állította össze 2004-ben (<http://mek.niif.hu/03800/03890/03890.htm>). A Gyöngyösi-kiadások leírásakor Nyerges Judit bibliográfiáját vettem alapul (NYERGES 2006).

<sup>11</sup> GAÁL 1898; GYÖNGYÖSI 1904; BADICS 1912, 1939. A 20. század elejének Gyöngyösi-kutatásában mindenképp ki kell emelni Horváth János, Trencsényi-Waldapfel tanulmányait. HORVÁTH 1997; TRENCSENYI-WALDAPFEL 1932.

<sup>12</sup> AGÁRDI 1972.

<sup>13</sup> BÁN 1964: 184–196.

<sup>14</sup> BÁN 1964: 184–196.

<sup>15</sup> MAMŰL 2005.

<sup>16</sup> GYENIS 1980; KIBÉDI VARGA 1983; VÁRKONYI 1980, 1987, 1993, 1997; KOVÁCS 1990; BITSKEY 1981. És idesorolhatjuk a *Szerelem költői* című sárospataki konferencia tanulmányait is, amelyet a költő halálának háromszázadik évfordulójára szerveztek Sárospatakon: SZENTMÁRTONI 2007.

<sup>17</sup> MAMŰL 2005.

<sup>18</sup> JANKOVICS 2001: 32–33; 2004: 330–337; 2007: 39–56.

Gyöngyösi-műként tartott számon, bár szerzőségének kérdése időről időre irodalmi viták ösztüzébe került. Badics még felveszi kiadásába a művet, s ugyancsak Gyöngyösi neve alatt hozza a Régi magyar drámai emlékek 1960-as kiadása is.<sup>19</sup> A kortárs Gyöngyösi-filológiában Latzkovits Miklós többször is érvelt a Gyöngyösi-szerzőség mellett.<sup>20</sup> E tekintetben a *MAMŰL* sem oszlatja el kételyeinket, hiszen bár Jankovics felsorolja Gyöngyösinek azon műveit is, amelyeket „Gyöngyösinek tulajdonít a szakirodalom [...], valamint sok érv szól amellett, hogy a *Florentina*-drámaként ismert *Igaz barátságunk és szíves szeretetnek tüköre* c. játéknak is ő volt a szerzője”,<sup>21</sup> a felsorolt, „Gyöngyösinek tulajdonított” művek közül csak a *Florentina* nem kap helyet végül a Balassi Kiadó Gyöngyösi-sorozatában.

Ugyancsak kérdéses pontnak tekinthető a 18. századi recepciótörténetben a marosvásárhelyi kollégium professzorának, Kovásznai Tóth Sándornak európai léptékű, több száz oldalas Gyöngyösi-kommentárja,<sup>22</sup> amely, annak ellenére, hogy már Badics Ferenc is részletesen beszámol róla, s hogy Jankovics József is felhívja már említett utószavaiban figyelmünket a vásárhelyi professzor Gyöngyösit érintő munkásságára, mindmáig kéziratban maradt. Kovásznai nemcsak a kommentárral tiszteleg a legnagyobb költőelődnek tartott Gyöngyösi előtt, hanem 1788-ban hosszabb lélegzetű költeményt is ír tiszteletére *Gyöngyösiről való 210 magyar versek*<sup>23</sup> címmel. A Kovásznai-kommentár elkészítése egybeesik az 1780–1790-es évek Gyöngyösi-vitájával, amely számos ponton éppen a kommentár megszületésének körülményeivel árnyalható, ezért a továbbiakban a fentebb jelzett periódus vizsgálatára és a kommentár bemutatására is vállalkozom.

A kiadástörténeti fejezetben a Gyöngyösi-szövegek kiadásainak számbavételére vállalkozom a kezdetektől napjainkig, nagyobb figyelmet fordítva a 18. század utolsó harmadának kiadói politikájára. A kiadástörténeti áttekintés, amely elsősorban leíró és összegező jellegű, több kérdést is felvet – ezek közül talán a legfontosabb azoknak a megválaszolása, hogy milyen viszony vázolható fel Gyöngyösi munkáinak kiadás- és recepciótörténeti íve között. Az egyes gyűjteményes kiadásokat lehet-e valamiféle korszakhatárnak tekinteni, miként befolyásolják ezek a kiadások a Gyöngyösi-művek recepcióját, konkrétan Dugonics 1796-ban megjelent Gyön-

---

<sup>19</sup> KARDOS–DÖMÖTÖR 1960.

<sup>20</sup> LATZKOVITS 1997, 2005.

<sup>21</sup> MAMŰL 2005.

<sup>22</sup> KOVÁSZNAI 1791. A Kovásznai-kézirat a marosvásárhelyi Teleki Tékában található, jelzete TKt. 681.c/3. A Kovásznai-kommentár a Debreceni Egyetemen való együttműködés során hálózati kiadás formájában fog megjelenni.

<sup>23</sup> *Magyar versek különböző materiákra írva Kovásznai Sándortól.* Teleki-Bolyai-könyvtár, 697. d. sz.

gyösi-kiadása milyen hatással van a korabeli Gyöngyösi-diskurzusra? A kiadástörténeti fejezet, rendszerező és áttekintő jellegénél fogva nem vállalkozik részletes könyv- és nyomdászattörténeti elemzésre, hanem elsősorban a Gyöngyösi-kiadásokat igyekszik számba venni az 1664-es évtől napjainkig. Az összegzés során főként Badics Ferenc és Jankovics József kutatásaira, munkáira alapoztam.<sup>24</sup>

Az 1780–1790-es évek Gyöngyösi-diskurzusának vizsgálata során arra keresem a választ, hogy az egyes kiadástervezetek hogyan befolyásolják a korszak irodalmi beszédmódját, melyek voltak Dugonics gyűjteményes kiadásának előzményei, vannak-e, s ha igen, milyen eltérések mutathatóak ki az 1780–1790-es évek Gyöngyösi-kiadástervezetei között? Ezeknek a kiadástervezeteknek a sikere vagy sikertelensége mennyiben járult hozzá Gyöngyösi 18. századi népszerűségéhez, majd népszerűségének hanyatlásához? A Kovásznai Sándor kiadástervezetét ösztönző és segítő Ráday Gedeon<sup>25</sup> ízlésformáló és tudományszervezői törekvései eredményeként megszülető kommentár kapcsán a kutatás kiindulópontját három, irodalomszociológiai, mikrohistóriai és műfajelméleti kérdéskör képezte. A 18. századi erdélyi tudományosság összképe Kovásznai Gyöngyösi-munkásságának feltárásával árnyalható: a Teleki Sámuel, majd a század végén Aranka György irodalomszervezői tevékenysége az erdélyi tudományosságban számos olyan literátort mozgósított, akiknek munkássága nélkül e század végi törekvések elképzelhetetlenek lettek volna. Az első nagyobb kérdéskör így annak a szociokulturális hálónak a feltárására irányul, amely Gyöngyösi gyűjteményes kiadásának hátterében azonosítható, s amelyről a Gyöngyösi- és Kovásznai-szakirodalomban eddig ellentmondó megállapítások éltek. A könyv másik hangsúlyos pontját Kovásznai Sándor *Főnix*-kommentárja képezi.<sup>26</sup> A Gyöngyösi-kommentár műfajelméleti megközelítésének alapkérdése, hogy a jelentős magyar irodalmi előzmények nélkül megszülető Kovásznai-jegyzet milyen problémakörök mentén közelíti a Gyöngyösi-életműhöz, és hogy melyek lesznek azok a szegmensei, amelyek más mederbe terelhették volna a korabeli Gyöngyösi-recepciót? Milyen műfaji kontextusba illeszthető Kovásznai munkája, s miként lehetséges, hogy a 18. század végi Marosvásárhelyen élő Kovásznainak a több száz oldal terjedelmű kommentárját a Gyöngyösi-recepció alig érintette? A fentebbi kérdések alapján joggal tételezhetjük a 18. század utolsó két évtizedében bekövetkezett fordulatot a Gyöngyösi-recepció legproblematisabb és egyben legizgalmasabb kérdésének. Ráday Gedeon körének

<sup>24</sup> BADICS 1914–1937; JANKOVICS 1998–2005.

<sup>25</sup> Gróf Ráday Gedeon (1713–1792), költő, műfordító, politikus, irodalompártoló. Mint költő, a nyugat-európai verselés első művelője a magyar költészetben.

<sup>26</sup> A kommentár átirata a 2011-ben megvédett doktori disszertáció mellékleteként szerepelt.

kiadói törekvései a kiadástörténeti áttekintés kontextusába helyezve jelzik a 18. század végi Gyöngyösi-kiadások főbb irányvonalait, amelyek a szerző recepciójában is jelentős változásokat eredményeznek. Erre a kiadás- és recepciótörténeti mozgásra is reflektál a könyv. A 18. század utolsó harmadában bekövetkezett recepciótörténeti váltás központi figurája Ráday Gedeon: melyek ennek a központi szerepnek az ismérvei, mi készíteti Rádayt a Gyöngyösi-életművel kapcsolatos kettős véleményének megfogalmazására? Azaz a különböző kiadás- és hatástörténeti diskurzusok mennyiben tekinthetők a Kazinczy elmarasztaló Gyöngyösi-ítélete előzményeinek? A Kovásznai–Ráday–Kazinczy-levelezés együttes olvasata arra enged következtetni, hogy a Gyöngyösi-recepcióban bekövetkezett 18. század végi fordulópontra elsősorban Ráday Gedeonhoz köthető.

A kiadástörténeti fordulópontra háttértörténete és az 1780–1790-es évek Gyöngyösi-vitája, valamint Kazinczy ízlésformáló tevékenységére való kitekintés, ezek együttes vizsgálata a recepciótörténetben bekövetkezett fordulópontra előzményeire is rávilágíthat. A századvég Gyöngyösi-recepciójának feltérképezése, valamint a Ráday–Kovácsnai-, Ráday–Kazinczy-levelezés együttes olvasata során a legfontosabbnak a Gyöngyösi-univerzumra reflektáló megállapítások működési mechanizmusai bizonyulnak. Milyen regiszterben szólnak meg a Gyöngyösit érintő első, irodalomtörténeti méltatások, a változó irodalmi nyilvánosságformák közegében – historia litteraria, irodalmi levelezések – miként alakulnak ki, módosulnak és rögzülnek a század folyamán Gyöngyösire vonatkoztatható jegyek. Az irodalmi hagyomány kapcsán formálódó beszédmódok milyen regisztereit érintik a költő életművének, s ugyancsak nem elhanyagolandó kérdés, hogy az egyes művek kapcsán kialakult vitákban melyek lesznek azok a főbb érvek, amelyek a későbbiekben meghatározzák a Gyöngyösi-diskurzust s a századvég Gyöngyösi-kiadásait, a különböző nyilvánosságformák hogyan alakítják a vita főbb pontjait, milyen retorikai-poétikai érvek vannak a Gyöngyösi-hagyományt elutasító, illetve magasztaló értelmezést illetően. A kötetben tehát az 1780–1790-es évek Gyöngyösi-vitáját is érintem, s egyben feltételezem, hogy a jelzett periódus Gyöngyösi-diskurzusában jelentős fordulat következik be, s ennek központi figurája Ráday Gedeon.

*A Költői tradíció és könyvkiadás. Gyöngyösi István példája* című kötet a 2011-ben megvédett doktori disszertációm szövegének szerkesztett változata. Forrásanyagot gyűjteni, lejegyezni – itt elsősorban a több száz oldalas Kovásznai-kommentárra gondolok – a 2000-es évek elején kezdtem, a kötet fejezetei ennek a kutatási folyamatnak egy-egy állomásáról is árulkodnak. A 2011 óta napvilágot látott szakirodalmi szövegek,<sup>27</sup> forráskiadások

---

<sup>27</sup> Többek között POLGÁR 2011; HORKAY HÖRCHER 2013.

ismeretében ma már részben más elméleti kontextusok között tárgyalnám a könyvben felvetett problémákat, illetve azóta megtanultam, a magyar irodalomtörténet-írás egyes állításait kétellyel, óvatosabban kell kezelni (ez főként a Kazinczy–Ráday-kapcsolatra igaz, illetve Ráday Gedeonnak a Gyöngyösi- és Zrínyi-életművel kapcsolatos kijelentéseire). A szöveg egészén azonban már nem változtattam, szerkezeti és tartalmi részei egyaránt egy kutatási korszak lenyomatai. Mindössze árnyaltam a néhol egyszerűsítő állításaimon, megfogadva a dolgozat irányítójának, Egyed Emese professzor asszonynak a szakmai és emberi tanácsait, baráti biztatását, s e helyen is hálás köszönetem fejezem ki, amiért rendelkezésemre bocsátotta könyvtárát, segített túljutni a kutatás holtpontjain. Borbély Szilárd hívta fel a figyelmem arra, hogy I. Ráday Gedeon életrajzának hiányos helyei Erdélybe vezethetnek, pontosabban a Teleki család gernyeszei kastélyához: Ráday magyar nyelvűséget támogató programjának néhány, a könyv szempontjából fontos vetületéről a Teleki család familiárisai (elsősorban Bod Péter) hagyatéka szolgáltatathat – a további kutatás számára – adatokat. A Gyöngyösi-recepció egyes, a dolgozatban talán nem kellő körültekintéssel feltárt részeihez a disszertáció opponensei, Gábor Csilla, Jankovics József, Bitskey István és Debreczeni Attila nyújtottak segítséget, amelyért szintén köszönettel tartozom. Meglátásaikat, korrekcióikat igyekeztem beépíteni a szövegbe. Külön köszönöm a Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai kutatócsoportjának, hogy felületet biztosított a Kovásznai-kommentár kritikai kiadásának, és Debreczeni Attilának, hogy vállalta a további kutatómunkában való segítséget. Továbbá külön köszönöm a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Intézete oktatóinak a szakmai segítséget. S nem utolsósorban köszönet a Teleki Tudományos Könyvtár munkatársainak, valamint Kolumbán Juditnak, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratára könyvtárosának, amiért lehetővé tették a Kovásznai-hagyatékok zavartalan kutatását.



## 2. DISKURZUSOK METSZÉSPONTJÁN

A Gyöngyösi-recepció 18. század végi alakulástörténetének vizsgálata különböző források együttes olvasatát<sup>28</sup> feltételezi. A kiadástörténeti kitekintés, Dugonics András kiadása csak Kovásznai Sándor kiadástervezésével összemérve értékelhető, még ha ez utóbbi Gyöngyösi-magyarázata szoros kötődéseket is mutat a korabeli kommentárirodalom műfajaival. Kovásznai előbeszédében kifejtett nézetei igazodnak a felvilágosodás líratorainak az irodalmi hagyománnyal szemben kifejtett elméleti és módszertani megfontolásaihoz, a minél tökéletesebb szövegközlés és írói biográfia megírásának szándékához.

A kettős kiadástörténeti vállalkozás azonban nem érthető meg a már jelzett személyek levelezésének vizsgálata nélkül, hiszen a korszak nyilvánosságpótló funkcióval fellépő levelezése a kiadási munkálatok előtörténetét is jól tükrözi, a bennük megfogalmazódó polémia, a vitás szerzőségű művekről kialakított álláspontok, a Gyöngyösi-biográfia megírásának előzményei, a Gyöngyösi-univerzumról elhangzó retorikai-poétikai-grammatikai vélemények a kiadások előszavaiban és értelmezésében nyerik el végső, letisztult formájukat. A levelek és kiadások együttes olvasatának nemcsak a szövegek kontextualista értelmezését kell figyelembe vennie, hanem a 18. századi szociokulturális mezőket feltáró levélműfaj nyilvánosságpótló, -helyettesítő szerepét, olvasásmódot és a kommentárirodalom elméleti megfontolásait is. A vizsgált hagyományszemlélet két korszak, két különböző problémakör világába vezet, s ezeknek egymástól igencsak eltérő kutatási hagyományai vannak, egyenként igen gazdag szakirodalommal.

---

<sup>28</sup> TAKÁTS 2007: 11.

A kontextusok szinkrón olvasatával a levelezéseket meghatározó konvenciók, írói szerepek, előzmények és beszédmodok körülhatárolhatók. A levelezésekben megkonstruált írói szerepkörök, alá- és fölérendeltségi viszonyok elemzéséhez, a korabeli nyilvánosságformák szerepéhez, a levélműfaj nyilvánosságpótló funkciójához, az irodalmi hagyomány és a korabeli literatúra fogalmának, a magyar felvilágosodás 1780–1790-es évtized írónemzedékeinek meghatározásához, valamint a korabeli kiadók kiadáspolitikájának a megközelítéséhez Debreczeni Attila, Mezei Márta és Hász-Fehér Katalin, Szili József, valamint Bíró Ferenc és mások<sup>29</sup> vonatkozó műveit vettem alapul.

Mezei Márta a Kazinczy-levelezésnek nyilvánosságteremtő/helyettesítő, illetve -pótló szerepét hangsúlyozza,<sup>30</sup> s ennek kereteiben nyújt szintézist Kazinczy irodalmi munkásságáról.

A levelezések Mezei által javasolt nyilvánosságmodelljei mellett a dolgozat elméleti kereteit Kazinczy korának hagyományparadigmája, illetve a beszédmodként értelmezett érzékenység fogalma jelöli ki. Kazinczy hagyományszemlélete nem szűkíthető le az irodalmi hagyomány feltárására és retrospektív megkonstruálására irányuló törekvéseire – ha a műfaji szempontokat tartjuk szem előtt, ezt a hagyományszemléletet a narratív identitás megképzése egyik formálójaként is tételezhetjük. A műfaj szolgáltatta keretben az irodalomtörténet-író/-feltáró funkciót olyan narratív struktúrának tekinthetjük, amelyben a szubjektivitás mint elbeszélte identitás és annak reális identitássorozatai írhatók le. A narratív identitás elméletének a levélműfajjal való kapcsolatáról szóló tanulmányában Hász-Fehér Katalin hangsúlyozza: „Minden kapcsolatban, így a levelezésben is egyedi, csak ezen kapcsolatban működő nyelvi vagy szövegvközi identitások formálódnak. Egy-egy személy különféle identitásaiban vannak konstansként értelmezett és variábilisnak, alkalmazkodónak felfogott elemek. Így az egyén önazonosság-képlete, melyet szubjektumként értelmez, többféle eredetű lehet: összeállhat olyan állandónak tekintett elemekből, erkölcsi normákból, nemzeti, vallási értékekből stb., amelyeket az egyén minden elbeszélte identitásába beépít”.<sup>31</sup> Tehát a levélirodalom differenciálása, illetve a Kazinczy-levelezés elbeszélte identitásként való feltételezése mellett Hász-Fehér tovább árnyalja a Mezei által felállított nyilvánosságparadigmat. Az intertextuális levelek, illetve a kétirányú magánlevelezés az identitásképzés két műfaji változataként tételezhetők – a Kazinczy-levelezés hagyományparadigmája kettős természetűnek tekinthető. A különböző nyilvánosságformák vonatkozásában az irodalomtörténeti hagyomány

---

<sup>29</sup> DEBRECZENI 1998, 2000, 2009; HÁSZ-FEHÉR 2003; MEZEI 1958, 1994, 1998; SZILI 1986, 1993; BÍRÓ 1994; SZELESTEI 1989.

<sup>30</sup> MEZEI 1994: 7.

<sup>31</sup> HÁSZ-FEHÉR 2003: 43–44.

feltárására irányuló törekvések – jelen esetben a szövegek nyilvánossá tétele az intertextuális levelek, illetve a valódi nyilvánosságformák, például a kiadás által; a szövegek olvasókkal való megismertetése, az olvasók nevelése mellett meghatározó szerepe van Kazinczy saját identitásának meg- és leképzésében is. Az utóbbi esetben nyilván nem választható külön az intertextuális levélhorizont a kettős levélváltás közegétől. A fentebbi elhatárolás – mint minden elhatárolás – bizonyos mértékig önkényes. Kazinczy hagyományszemléletéről azonban, úgy véljük, a kettő együttes értelmezése révén tudhatunk meg további részleteket. A levélműfaj elméleti – nyilvánosságot és narratív identitást feltételező – megközelítése a jelzett periódus érzékenységfogalmával bővíthető. A narratív identitás megkonstruálásának közegeként szolgáló nyelvet (írásbeliséget) az érzékenység beszédmódja határolja körül. Az érzékenységet diskurzusok keverékeként, az érzékeny irodalmat, mint Debreczeni Attila megállapítja, „ezzel érintkező, de mégis önálló beszédmódként”<sup>32</sup> írhatjuk körül. A kutatás másik fő kérdése, hogy az irodalomtörténeti szempontok alapján felvázolható<sup>33</sup> érzékenységvizonylatok miként határozzák meg az irodalomtörténeti hagyományról való diskurzust, hogyan játszanak közre az írói önképek megkonstruálásában. Az irodalomtörténeti hagyomány történeti megközelítéséhez S. Varga Pál hagyományfogalma kínálkozik. S. Varga Pál a 18–19. századforduló irodalomszemléletének egyik meghatározó paradigmájaként a hagyományközösségi szemlélet érvényre jutását tekinti. Nemzetfogalma a kulturális mintázat hagyományozódásán alapul.<sup>34</sup> A nemzeti irodalom fogalmát állam-, eredet- és hagyományközösségi narratívára bontó S. Varga a 18–19. századforduló irodalmi kánonjának kialakulása kapcsán olyan értelmezői közösséget feltételez, amelynek rekanonizációs törekvései mögött az okok, indokok ellentmondásossága ellenére is egyre határozottabb konszenzus mutatkozik. A példaként hozott Zrínyi–Gyöngyösi-párhuzam felállítását is ilyen, nem egy esetben egymásnak ellentmondó kanonizációs normákkal magyarázza – az olvasási szokásokat szem előtt tartó Kazinczy épp a tanult és tanulatlan olvasóra gyakorolt hatás révén határozza meg Zrínyi és Gyöngyösi értékét, vagy épp az eredetiségelv/imitációelv kanonizációs normáján keresztül szemléli a két költőelődöt. A kanonizációs törekvések változékonyságát nemcsak a fentebbi normák alakulása jelzi, hanem az a kettősség is, ahogyan Kazinczy

<sup>32</sup> DEBRECZENI 1991: 15.

<sup>33</sup> Debreczeni Attila az érzékenységet diskurzusok sorozataként tételezi, amelyben az egyes viszonyfogalmak mentén egyesíthetjük a különböző diskurzusok elemeit. Az általa javasolt irodalomtörténeti viszonyfogalom mentén az érzékenységnek irodalomtörténetileg három releváns viszonylatát különíti el: az érzékenységet mint erkölcs- és boldogságfilozófiát, mint viselkedési mintát és mint mentalitást és lelki alkatot. DEBRECZENI 1991: 17.

<sup>34</sup> S. VARGA 2005: 14.

nyelvújítási törekvéseiben egyaránt hivatkozik Gyöngyösire és Zrínyire. S. Varga a Zrínyi–Gyöngyösi-vita sorsának alakulását épp a hagyománytörténeti paradigma megerősödésével magyarázza: a költői eredetiség és a hagyománytörténeti paradigma normáinak megfeleltethető Zrínyivel szemben Gyöngyösi – mind az eredetiség, mind a hagyományközösségi szemlélet normáit tekintve – alulmarad.<sup>35</sup>

A kommentár elméleti keretéről Manfred Fuhrmann és Gunter Martens tanulmányai<sup>36</sup> igazíthatnak el többek között. Fuhrmann szerint egy adott irodalmi szöveg kétféle, elsődleges<sup>37</sup> és másodlagos<sup>38</sup> homályossággal rendelkezik. Hogy mi tartozik az elsődleges és mi a másodlagos értelemhez, ennek eldöntéséhez a szerző nagyfokú autoritására van szükség. A kommentár feladata, hogy megszüntesse a szöveg ún. másodlagos homályosságát, azokat az elemeket a szövegnek, amelyek az idő-, térbeli, a kulturális stb. távolság miatt idegenként hatnak az olvasókra, a magyarázatok így azt a tudásszintet közvetítik, amelyet a szerző a kortárs befogadónál még adottnak feltételezhetett. Így azt az érthetlenséget jelöli, amely a mű megszületésének idején még nem állt fenn. Martens szerint az érthetlenség származhat abból az időbeli távolságból is, hogy „a mű nyelvezete és a nyelv által közvetített tárgya a mai olvasó számára már nem ismerős, szavai a jelentéseltolódás, valamint a hagyomány megszűnése miatt idegenné váltak”,<sup>39</sup> másrészt a kulturális távolságból is. Fuhrmann ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a kommentárnak nem szabad érintenie a szöveg elsődleges homályosságát, azaz azt a vetületét a műnek, amely a műimmanens értelmezés terepét képezi, s amely a mű intenciója szerint eleve benne rejlő értelmet képez. Az értelmezés kereteit, azaz az elsődleges homályosság feloldását – egy adott mű kiadása révén – a sajtó alá rendező kijelölheti elő- vagy utószó formájában, de ez, mint Fuhrmann hangsúlyozza, csak általános irányelveket tartalmazhat, az „összes részlet intenzív kritikájára” csak igen kivételes esetben kerülhet sor. Gunter Martens arra hívja fel a figyelmet Fuhrmann-kritikájában, hogy az elsődleges

---

<sup>35</sup> Uo.: 14.

<sup>36</sup> FUHRMANN 1985; MARTENS 1993.

<sup>37</sup> „Az első esetben a szerző már eredeti közönsége, azaz a számára elsődleges olvasók vagy hallgatók útjába akadályokat gördített.” [...] [Dejcsics Konrád fordítása, kézirat. A fordításokat Tamás Ábel bocsátotta rendelkezésemre, amelyeket ezúton is köszönök]. FUHRMANN 1985: 37–57.

<sup>38</sup> „A második esetben műve ugyan eredetileg különösebb elmélyedés és utánajárás nélkül is érthető volt, minthogy csak olyan szavakat és dolgokat tartalmazott, amelyekhez a korabeli közönség rögtön világos képzeteket tudott társítani; mindazonáltal később, hosszú idő elteltével nehézségek léptek föl, mégpedig azért, mert a szövegben szereplő szavak és dolgok egy része már nem tartozott az új olvasóközönség életvilágához, s ezáltal többé nem is volt érthető”. FUHRMANN 1985: 37.

<sup>39</sup> MARTENS 1993: 36.

és másodlagos homályosság nehezen különíthető el egymástól, s éppen ez a dilemma okozza, hogy a kommentárok, s így Kovásznai kommentárja is, ellepik a szöveget, annak helyébe lépnek.



### 3. GYÖNGYÖSI ISTVÁN MŰVEINEK KIADÁSTÖRTÉNETE

A Gyöngyösi-életmű 18–19. századi kiadásainak összegzésére, az egyes kiadások közti különbségek felvázolására, a Gyöngyösi-szövegek kéziratokon és editio princepsen alapuló újrakiadására Badics Ferenc vállalkozott a huszadik század első harmadában megjelent Gyöngyösi-kiadásaival – s bár munkáját mára több ponton is korrigálta a Gyöngyösi-filológia, gesztusát mindenképp jelzésértékűnek kell tekintenünk, hiszen a 18. század utolsó harmadától fellépő irodalomszervezői nemzedékek a Gyöngyösi-kánon alakításakor az írói életműnek épp azt a vetületét hanyagolják el, amely alapvetőnek tekinthető annak megítélésében: a sok esetben rontott szövegvariánsokon alapuló szövegek rehabilitálását.

Gyöngyösi munkáinak 18. századi kiadás- és recepciótörténete csak egymás függvényében értékelhető. A század második felében Gyöngyösi műveinek újrakiadása, valamint az életműről kialakuló vita megközelítőleg azonos időben zajlik, a Gyöngyösi-hagyományt követő literátorokat – a retorikai-poétikai és prozódiai normakövetésen túl – a Gyöngyösi-szövegek helyreállításának egyre hangsúlyosabb imperatívusza készíteti arra, hogy egyfajta összegyűjtött, „jobbított” kiadással jelentkezzenek. Teszik mindezt úgy, hogy a kibontakozó vitában érveik alátámasztására ugyanazokat a rontott szövegeket idézik – már ha idézik –, mint a Gyöngyösi-hagyományt bíráló ellenfeleik.

Merészség lenne persze azt állítani, hogy Gyöngyösi recepciója a 18–19. század fordulóján másképp alakult volna, ha hiteles szövegek mentén születtek volna meg az első Gyöngyösi-ítéletek. A Gyöngyösi-hagyománnyal való szembefordulás ugyanis az 1780-as években nem annyira tartalmi, mint inkább formai kritériumokon alapult, s elsősorban a négyes rímű Gyöngyösi-verseléssel kapcsolatban érte a szerzőt a legtöbb támadás. Ez egyben azt is jelentette, hogy nemcsak a verselést, hanem a Gyöngyö-

si által képviselt barokk kori költészeteszményt és olvasási stratégiákat is elutasították. Éppen ezért igen figyelemreméltó, hogy az első Gyöngyösi-bírálatok megszületésének idején, az 1780-as években fogalmazódik meg a Gyöngyösi-textusok rendszerező jellegű kiadásának szándéka.

A kiadástörténeti mutatók ugyanakkor jól jelzik a Gyöngyösi-recepció hullámvölgyeit – s bár a könyv az 1780–1790-es évekre fókuszál, illetve a Kazinczy-bírálattal a 19. század elejére, a kiadástörténeti áttekintés napjainkig követi a kiadásokat. Ezt egyrészt a szövegek alakulástörténetének felvázolása indokolja, hiszen az első, kritikai igénnyel fellépő kiadásokra a 20. századig kell várni, másrészt, hogy Gyöngyösi művei közül nem egy a 19. század utolsó harmadában jelenik meg először.

Gyöngyösi műveire vonatkozó, részletes kiadástörténeti összegzés<sup>40</sup> a mai napig nem született, a Jankovics József által sajtó alá rendezett Gyöngyösi-kiadások utószavai azonban a fontosabb kiadásokra kitérnek, pótolva a Badics-féle sorozat hiányosságait. Az elmúlt háromszázötven év száznál is több Gyöngyösi-kiadásainak teljes körű vizsgálatára nem vállalkozom, a rendszerezéssel csak jelezni próbálom az egyes szövegtörzsek történeti alakulását, s a Gyöngyösi-kiadástörténetben felállított korszakolással utalni kívánok a recepcióban bekövetkezett váltásokra is, a meghatározónak vélt kiadások közül a Dugonicséval – mint a dolgozat tárgyához és tárgyalt korszakához tartozóval – azonban részletesebben foglalkozom. Nem véletlen ugyanis, hogy a 18. század legnépszerűbb költőjeként számon tartott Gyöngyösinek éppen az első rendszerező jellegű kiadással kezdődik meg írói hanyatlása, mint ahogy az sem véletlen, hogy a változó irodalmi ízlés más-más Gyöngyösi-művet helyez az írói életmű csúcsára.

A kassai nyomda 1664-ben nyomtatja ki Gyöngyösi István első művét, a *Márssal társalkodó Murányi Vénust*, 1998-ban a Balassi Kiadó Gyöngyösi-sorozatot indít útjára, amely 2005-ben zárult. A két kiadás közötti, csaknem háromszázötven évben megjelent nagyszámú Gyöngyösi-szöveg a történelmi Magyarország különböző részein látott napvilágot, számos szövegváltozatot eredményezve. A Gyöngyösinek tulajdonított szövegek

---

<sup>40</sup> A kiadástörténeti vázlat nem szolgálhat természetesen abszolút számmal: a Gyöngyösi-kiadások között akadnak olyanok, amelyeknek feltételezett megjelenéséről tudunk, de példányok nem állnak rendelkezésünkre. Főként a 17–18. századi Gyöngyösi-kiadások kapcsán szembesülhetünk a fentebbi problémával: nem egy esetben csak levelezésekből szerezhetünk tudomást a megjelent Gyöngyösi-műről. A 17–18. századra vonatkozó adatokat az alábbi bibliográfiák alapján gyűjtöttem össze: SZABÓ 1879–1898; SZTRIPSZKY 1912; PETRIK 1888–1892, 1968; KOMJÁTHY 1971; MARKOS 1972; PAVERCSIK 1989, SZABÓ–HELLEBRANDT 1896–1898. Az egyes kiadások kapcsán mérvadónak tekintetem Badics Ferenc kiadástörténeti vázlatát is (BADICS 1914–1937) és Jankovics József kiadásait (JANKOVICS 1998–2005.). A dolgozatban megemlítyük a Badics által felsorakoztatott kiadások közül azokat is, amelyek nem szerepelnek a fentebb említett bibliográfiákban, kiadásokban.

(11 mű) kiadásainak sokasága, valamint a tér- és időbeli korpusz nagysága is indokolja a kiadástörténeti kronológia fölvázolását, az 1664–2005 közötti időszak Gyöngyösi-kiadásainak számbavételét, valamint az egyes kiadások körüli kérdések – részbeni – tisztázását.

A kiadástörténeti vázlat egyben Gyöngyösi népszerűségének kérdésére is számszerű választ kínál. Arany János kiváló tanulmánya óta<sup>41</sup> irodalomtörténeti közhely, hogy a 18. század fedezi fel a barokk költőelőd nagyságát, és a 19. század feledti el Zrínyi Miklós piedesztálra emelésével. A felfedezés és elfeledés folyamatának megvilágítása indokoltá teszi a kiadástörténet strukturálását. A Gyöngyösi-biográfia, valamint az ún. meghatározónak számító kiadások alapján öt nagyobb korszakot különíthetünk el a Gyöngyösi-kiadások történetében. Az első korszak a szerzői biográfiának rendelődik alá, ezen belül az 1664–1702 közötti intervallum az irányadó: 1664-ben jelenik meg az első Gyöngyösi-mű, a *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, amely Gyöngyösi halála előtt, 1702-ben még egyszer napvilágot lát Kolozsvárott. 1796-ban jelenik meg Dugonics András kétkötetes Gyöngyösi-válogatása, amely az életmű rendszerezésében – célja szerint is – meghatározónak számít. Figyelembe véve a könyv- és nyomdászattörténeti szakirodalom által elfogadott korszakolást – az 1800-ig terjedő időszakot mint a régi könyv korszakát<sup>42</sup> –, Gyöngyösi kiadástörténetének első két szakaszát egységes szempontok alapján vizsgáljuk: nyomdahelyek és nyomdászok szerint.

A Gyöngyösi-művek kiadástörténetének összegzése két fontosabb kérdést vet fel – egyrészt az egyes kiadások mögött húzódó, koronként változó kiadáspolitikának a kérdését: milyen elvek mentén vállalkoznak koronként újabb és újabb Gyöngyösi-kiadásokra a kiadók, milyen Gyöngyösi-kép bontakozik ki ezekből a kiadásokból, s miként jelzik ezek a kiadások a Gyöngyösi-kánon változásait. A vizsgált korszakra nézve a kiadástörténeti periodizáció második szakasza a leghangsúlyosabb – a 18. században kétféle kiadáspolitika mentén kerülnek sajtó alá Gyöngyösi művei. Az egyiket a korabeli nyomdászok kiadáspolitikája határozza meg: a népszerűbb Gyöngyösi-műveket minél gyakrabban az olvasók rendelkezésére bocsátani, s ez több tucat romlott szövegű, nem egy esetben névtelen szövegkiadást eredményezett a század folyamán. A szövegek népszerűségére alapozó kiadáspolitikának értelemszerűen nem volt szándéka a szerzőség tisztázása, a szerzői biográfia megalkotása vagy a szövegek rekonstrukciója, alapvető szempontja a Gyöngyösi-név, illetve a Gyöngyösi-szövegek népszerűségének kiaknázása volt. A másik kiadáspolitika csak részben köthető a nyomdászokhoz: a 18. század utolsó harmadában

---

<sup>41</sup> ARANY 1998.

<sup>42</sup> V. ECSÉDY 1999: 11.

három olyan Gyöngyösi-kiadás(tervezet)ről tudunk, amely már a felvilágosodás irodalomszemléletének<sup>43</sup> jegyében szerveződik. Az 1770–1780-as évek formálódó irodalmi életében egyre hangsúlyosabb jelleggel jelenik meg az irodalmi hagyomány átörökítésének szándéka, amely részben a nyomdászok felkérései nyomán – mint a Gyöngyösi-kiadás esetében a Dugonicsot és Batsányit felkérő Landerer Mihály és Trattner Mátyás –, részben a tudós mecénás/irodalomszervező felkérésére indít el egyre szélesebb körű kiadássorozatot.<sup>44</sup>

Gyöngyösi István műveinek rendszerező jellegű kiadására a 18. század végén többen is vállalkoznak, vagy legalábbis hangsúlyozzák egy új, gyűjteményes kiadás szükségességét. Ezek a vállalkozások – jelesül Dugonics Andrásé és Kovásznai Sándoré – természetesen nem interpretációmentes közegben történnek, hanem valamiféle saját Gyöngyösi-kép mentén szerveződnek. Gyöngyösi műveinek kiadása így már alárendelődik a szerzői életműnek<sup>45</sup> – célja nemcsak a szerzői biográfia megalkotása, hanem a minél alaposabb és minél teljesebb életműkiadás. Mint látni fogjuk, kiadásában Dugonics is erre vállalkozik: a biográfia megírása mellett nemcsak a kéziratok és a különböző kiadások összehasonlító jellegű szövegkorrekciójára találunk példát, hanem a vitás szerzőségű szövegek mentén megfogalmazódnak az első alaposabb Gyöngyösi-értelmezések is. Kovásznai kiadástervezete a Dugonicséval hasonló elveken nyugszik, lényeges különbség azonban, hogy a megjobbított szöveg mellé Kovásznai részletes szövegmagyarázatokat is szánt. Több mint hétszáz oldalas, kéziratban maradt kommentárjából egyértelműen látszik, hogy bár a szerzői biográfia megírását Rádayra bízta, kellő szövegismerettel és filológiai tudással rendelkezik ahhoz, hogy megszülethessen az első olyan, a *studia*

---

<sup>43</sup> Mezei Márta a felvilágosodás kiadói programjáról, irodalomszemléletéről állítja, hogy: „a felvilágosodás és a nyelvújítás korában a kiadók mandátumuk szerint mindenekelőtt a megjelentetett munkák példamutató, okulásra érdemes tulajdonságait, útmutatásait hangsúlyozzák – értékeiket tehát nem önmagukban látják, hanem a célban, amelyet szolgálnak. A régiség nem meghatározó kritérium: a hasznosság azonos értékévé avatja a régi és az újabb kori műveket. Sőt azt tapasztaljuk, hogy a jelen ideáljainak, törekvéseinek jegyében főként a közvetlen elődök, a még élő alkotók gyűjteményes munkáit adják ki, mivel ezekben látják a közvetlen, az elevenen ható mintákat. Mandátumukat illetően úgy tűnik, hogy náluk főként a latin traditio szó eredeti jelentésén, a tradere – átadni cselekedetének értelmén és érdemén van a hangsúly, e tevékenység általánosabb értéke alapozza meg öntudatukat”. MEZEI 1998: 10.

<sup>44</sup> Ráday Gedeon felkéréséről van szó, amelyet Szerencsi Nagy Istvánnal, majd Kovásznai Sándorral együtt próbálnak kivitelezni.

<sup>45</sup> A 18. század utolsó harmadának kiadáspolitikájáról, Batsányi, Révai és Dugonics kiadásairól lásd részletesen MEZEI 1998.

*humanitatis* szellemiségét<sup>46</sup> tükröző Gyöngyösi-értelmezés, amely nemcsak a Gyöngyösi-filológiában jelent jelentős erőrelépést, hanem a nemzetközi kommentárirodalomban is megállja a helyét.

A harmadik intervallum 1797-től Toldy Ferenc – szintén kétkötetes – válogatásáig terjed (1864/65), míg a negyedik a Badics-kiadás kezdetéig tartó időszakot öleli fel.<sup>47</sup> A két korszakhatár a Gyöngyösi műveivel szemben kialakított olvasói és irodalomtörténeti állásfoglalást is fémjelzi: Toldy válogatása által körvonalazódni látszik Gyöngyösinek az irodalomtörténeti kánonban kijelölt helye, Badics rekonstruktív szövegközlései – azáltal, hogy editio princepsok alapján jelenteti meg az újabb és újabb Gyöngyösi-szövegeket – teret nyitnak a Toldy által behatárolt Gyöngyösi-kép továbbértelmezésére. A harmadik és a negyedik korszak kiadásait a funkcionális irodalomszemlélet jegyében vizsgáljuk tehát, irányadónak a sajtó alá rendező nevét, valamint a könyvsorozatok vizsgálatát tekintjük. S nem mellékes kérdés az sem, hogy a kiadástörténet utolsó két szakasza két nagymérvű szövegkiadásban összegződik, amelyeket egyelőre a 2005-ös *Chariclia*-kiadással zárhatunk, s amelyek a Gyöngyösi-filológia számára ma már nélkülözhetetlenek. A kiadástörténeti áttekintést a rendszerező jelleg és az egyes periódusokon belül felvetett problémák mellett a dolgozat további fejezeteinek kontextusba helyezése tette szükségessé, a 18. század második felének kiadói törekvései, az egyes Gyöngyösi-művekről folytatott vita ugyanis a kiadástörténet felvázolása nélkül további magyarázatra szorult volna.

---

<sup>46</sup> Rudolf Pfeiffer a *studia humanitatis* fogalmának meghatározásakor hangsúlyozza: a klasszikus tudomány művelése nem más, mint a megértés, a magyarázat és az irodalmi hagyomány visszaállításának művészete, amelynek célja az irodalmi örökség, a klasszikusok megőrzése. Ez szűkebb értelemben a humanista tudományok művelését jelenti, a klasszikusok tanulmányozását, az antikvitás lehető legalaposabb megismerését az antik auktorok művei által, azaz filológiai munkát. PFEIFFER 1968: 3.

<sup>47</sup> Badics négykötetes Gyöngyösi-kiadásának első kötete 1914-ben jelenik meg. Hogy a kiadástörténet ötödik szakaszát ennek ellenére 1905-től számítjuk, annak oka, hogy 1905-ben jelenik meg az első, Badics által sajtó alá rendezett Gyöngyösi-mű. A négykötetes Gyöngyösi-összes az 1905-től megjelenő Gyöngyösi-kiadások gyűjteményes formában való újraközlése.

## Első szakasz: (1629) 1664–1702 (1704)

Gyöngyösi kora nem tartozott a magyarországi nyomdászat és könyvkiadás legfelhőtlenebb évtizedei közé.<sup>48</sup> S bár szerzőnket élettere, politikai pályája ahhoz a királyi Magyarországhoz kötötte, ahol – a hódoltsági területekhez viszonyítva – virágzó nyomdavállalkozások jöhettek létre, műveinek kinyomtatásával vagy megvárja a történelmi viszonyok viszonylagos stabilizálódását, vagy kéziratban hagyja őket, végleg lemondva kiadásukról. Műveinek kiadása ugyanakkor az esetek többségében nem csak a szerzőtől függött: gróf Koháry István szívesen vállalta a *Rózsakoszorú* kiadásának költségeit, de a szintén neki ajánlott *Csalárd Cupido* megjelenését már nem volt hajlandó támogatni. A címben is jelzett biográfia, a kiadástörténeti korszakolás mellett, behatárolja a művek megjelenésének helyét is. Az 1702-es kiadás kivételével Gyöngyösi művei a szerző életteréhez közel jelennek meg: Felvidék két városában, Kassán és Lőcsén. A már említett, 1664-es kassai kiadáson kívül további négy művét rendezi sajtó alá Gyöngyösi: majdnem harminc év szünet után Lőcsén jelenteti meg műveit, 10 év alatt négy szöveget ad ki. 1690-ben jelenik meg a *Rózsakoszorú*, 1693-ban a *Porából megéledett Főnix* kétszer, 1695-ben a *Palinódia* és 1700-ban az *Új életre hozott Chariclia*.<sup>49</sup> Valószínűleg nincs tudomása a *Márssal társolkodó Murányi Vénus* 1702-es kolozsvári kiadásáról.

### Murányi Vénus a kassai nyomdában (1664)

Ha a Gyöngyösi-művek megjelenési évére szűkítjük a magyar nyelvű kiadványok számát, azt látjuk, hogy 1664-ben 13 magyar nyelvű nyomtatvány jelenik meg, ebből kettő Kassán. Az egyik a *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, a másik Czeglédi István műve.<sup>50</sup> A nyomdász neve egyiken sincs feltüntetve. S bár Kassa a 17. század folyamán szabad királyi városként és Felső-Magyarország központjaként jelentős kereskedelmi és könyvnyomtatási központ,<sup>51</sup> nyomdája a jelzett periódusban meglehetősen szórva nyosan működik, mindössze tizenöt évben jelentet meg magyar nyelvű kiadványokat, ezek száma azonban nem haladja meg az évenkénti öt ki-

<sup>48</sup> A magyarországi könyvnyomtatással kapcsolatosan az alábbi munkákat használtam fel: BALLAGI 1878; BORSA 1996; CSAPODI 1942, 1946; V. ECSÉDY 1999; FITZ 1930; FÜLÖP 1998; GULYÁS 1944; JAKÓ 1974; MEZEI 1998; MONOK 1992; NOVÁK 1928.

<sup>49</sup> A Gyöngyösi-művek címeit egységesen írom, követve a Balassi Kiadó által megjelentetett Gyöngyösi-sorozatot. Az eredeti címeket, főként terjedelmi korlátok miatt, a bibliográfiában közlöm.

<sup>50</sup> CZEGLÉDI h. n. és é. n.

<sup>51</sup> A Lengyelországgal való kereskedés irányításában jelentős szerepet felvállaló Kassán alapítja 1613-ban Fischer János a 17. század első nyomdáját.

adványt. Bár a *Murányi Vénus* kassai nyomdása mindössze a város nevét és a nyomtatás évét tünteti fel, nyomdászattörténeti kutatásokból<sup>52</sup> tudjuk, 1657–1663 között a dán származású Severini Márk működteti a nyomdát. Halála után, 1664-től özvegye, Susana Severini mindössze egy évig vállalja a nyomda igazgatását, ez 1665-től Tüirsch Dávid János birtokába kerül.<sup>53</sup> Tüirsch feltehetően 1663-ban is a nyomdában tevékenykedik, neve már a Severini életében megjelentetett kassai nyomtatványokon is megjelenik. A kassai nyomda 1664-ben a *Márssal társolkodó Murányi Vénus* mellett egy latin nyelvű kiadással is jelentkezik, címlapján olvasható a nyomdász neve is: Susanne Severini.<sup>54</sup> Több mint bizonyos tehát, hogy a 86 számozatlan levélből álló *Márssal társolkodó Murányi Vénust* Susana Severini idejében nyomtatták Széchy Mária és Wesselényi Ferenc költségén, mindössze néhány száz példányban.<sup>55</sup> A Széchy Mária és Wesselényi Ferenc történetét megéneklő, negyedréti kassai kiadás egy ajánlást és egy négyoldalas ajánlólevelet tartalmaz, amelynek keltezése 1664. Boldogasszony Hava, 27. nap. A keltezés a későbbi kiadványok egy részén is megjelenik, de az 1664-es kiadás teljes szövegével csak a 20. századi Badics-kiadásban találkozhatnak újra az olvasók. A mű második kiadása – 1702, Kolozsvár – már „jobbításokkal” ellátva jelenik meg. Az ezt követő kiadások a kolozsvári kiadásra alapulnak – azaz sorozatosan egy „hibás”, vagy Badics szóhasználatával élve, „hamisított” *Murányi Vénust* adnak az olvasók kezébe.

### A hamisító: Tsétsi Zakariás (*Márssal társolkodó Murányi Vénus*, 1702)

A kassai és a lőcsei nyomdát leszámítva, amelyek feltehetően a szerző közbenjárására adták ki az újabb és újabb Gyöngyösi-műveket, Kolozsvár az egyetlen olyan város, amelynek nyomdája felvállalja ekkor a Gömör vármegyei alispán *Márssal társolkodó Murányi Vénus*ának – vagy bármely más Gyöngyösi-műnek – a kinyomtatását. A nyomtatás évében, 1702-ben, Kolozsvárott három nyomda is működik,<sup>56</sup> nem meglepő tehát, hogy az

<sup>52</sup> V. Ecsedy 1999: 90.

<sup>53</sup> Tüirsch – elődjéhez hasonlóan – nem igazgatja sokáig a nyomdát. Halála után (1668) 1669 végéig özvegye vezeti a nyomdát, majd azt svéd származású tipográfusnak, Eric Erichsonnak adja el.

<sup>54</sup> Sinapsius (Daniel): Deo Sacundante! Sertum decerptum, ex horti Theologici Areolis [...] ad Anni M.DC.LXIV. [...] Cassoviae, Typis, Susanne Severini.

<sup>55</sup> Badics 1914: 463.

<sup>56</sup> „Az egyik a kolozsvári református egyházé, amelyet néhány száz forinton vásároltak valahol, s amelynek főügyeletét Sárpataki Mihály lelkészre bízta; másik az unitárius egyházé, amelynek 1697 körül Liskai Mihály uram, majd Lengyel András, s már 1699-től kezdve ennek az özvegye állott az élén; harmadik a világhírű Tótfalusi Kis Miklósé. Halálakor a kezében egyesítve volt három nyomda külön vált. A sajátját Telegdi Pap Sámuel vette bérbe,

1702-ben Magyarország területén megjelenő huszonnégyszer magyar nyelvű kiadvány közül tíz kolozsvári nyomdából kerül ki. A kolozsvári unitárius nyomda első kiadványa 1697-ben, az utolsó 1703-ban jelenik meg. A korabeli kiadványaikon Liszkai Mihály, Heltzdörffer Mihály és Kmita (Lengyel) Andrásné<sup>57</sup> neve szerepel, aki feltehetően a kiadások költségeit vállalta. A református egyházközség nyomdáját 1702 márciusában bekövetkezett haláláig vezeti Tótfalusi Kis Miklós. Nyomdájában Telegdi mellett Miskolczi Csulyak Ferenc, Fekete Jakab és az unitárius nyomda vezetését később elvállaló Heltzdörffer Mihály dolgozik, nevük megjelenik a korabeli kiadványokon. Az 55 számozatlan levélből álló kolozsvári kiadásban szerepel egy Gyöngyösit dicsőítő vers is, amelynek akrosztichonjából kiolvasható a kiadó és „jobbító”, Tsétsi Zakariás a neve. Az utókor nem volt hálás Tsétsinek a jobbításokért: Kovásznai Sándor „sületlen elméjűnek” nevezi Rádaynak küldött levelében, Verseghegy Ferenc pedig a jobbító munkáját „szentségtörésnek” és „méregforrasztó kábaságnak” titulálja.<sup>58</sup> A Tsétsi jobbításának eredményeként kiadott szöveg 46 szakaszt kihagy az eredeti kiadásból, ugyanakkor a Gyöngyösihez és a téma szellemiségéhez jobban illő, pajzánabb strófákkal pótolja a kihagyott részt. Gyöngyösinek feltehetően nincs tudomása arról, hogy Kolozsváron újra megjelentetik első kiadott művét, bajos lenne ugyanis elképzelni, hogy hozzájárult volna az erősen rontott szöveg közléséhez. Tsétsi, Badics feltételezése szerint,<sup>59</sup> nem az eredeti kiadás alapján nyomtatta, vagy a kiadó szavaival élve „jobbította” meg a *Murányi Vénust*, hanem kéziratos forrást használt munkája során. A Tsétsi által használt forrást nem ismerjük, a *Murányi Vénus*nak egyetlen kézíráta sem maradt fenn. Badics az 1702-es, valamint az utána következő kilenc kiadást „hamisított”<sup>60</sup> kiadásoknak nevezi, és mindössze tizenkét kiadást ismer el „igaziként”: azokat, amelyek az általa megjelentetett kiadásokon alapulnak, tehát az összes 20. századi *Murányi*-kiadást (a Badics-kiadásával együtt 12 kiadást jelent), és természetesen az 1664-es, eredeti kiadást. Badics azonban nem tudta, hogy az általa ismert tíz hamisított kiadáson kívül a mű további hét alkalommal „hamisítva” jelenik meg, 1664–2005 között a *Murányi Vénust* összesen harmincszor rendezik sajtó alá. Mindenesetre figyelemre méltó tényező, hogy bár az 1664-es és 1702-es kiadás közti különbségre a 18. század folyamán többek közt Ver-

---

a református kollégium és a kolozsvári református egyházközség nyomdái pedig a kollégium könyvtárába kerültek, s a működésük sokáig szünetelt”. Novák 1928.

<sup>57</sup> Dálnoki Benkő Márton: Lucius Anneus Florusnak, A' Romai viselt dolgokról írott negy könyve (...). Kolozsvaratt, Lengyel Andrasnenal, Heltzdörffer Mihály által. Anno 1702.

<sup>58</sup> VERSEGHY 1793.

<sup>59</sup> BADICS 1914: 464.

<sup>60</sup> Uo.

seghy, Ráday és Kovásznai is felhívja a figyelmet,<sup>61</sup> sőt a kétkötetes Gyöngyösi-kiadást sajtó alá rendező Dugonicsnak is tudomása van a különbségekről, 1796-ban mégis az 1702-es kiadás alapján jelenik meg Gyöngyösi szövege, és 1904-ig az 1702-es szöveg utánnyomásában ismerhetik meg az olvasók a *Murányi Vénust*. A 19. századi Gyöngyösi-bírálatok a legnépszerűbb Gyöngyösi-kiadványként ismert *Murányi Vénus*ban elsősorban nyelvezetét és terjengősségét kifogásolják, bár nem vonják meg a dicsérő szavakat sem a magyar Ovidiustól. Kérdés azonban, hogyan alakult volna Gyöngyösi recepciótörténete, amennyiben az 1664-es kiadás kerül az olvasók kezébe, hiszen a 18., valamint a 19. századi kiadástörténeti összegzés a *Murányi Vénus* töretlen népszerűségét mutatja.

## A lőcsei Brewer-nyomda Gyöngyösi-kiadásai

Tsétisi fentebbi „jobbítása” után térjünk vissza az 1690-es évek Felső-Magyarországnak nyomdáihoz. Gyöngyösi ugyanis az 1664-es kiadás után közel harminc évet vár további műveinek megjelentetésével. A hossz- szas hallgatásnak többféle oka lehet. Magyarázható egyrészt a viharos politikai eseményekkel, az 1666–1671 között lezajló Wesselényi-összeesküvés alatt maga is gyanúba keveredik. Másrészt – Badics feltételezését követve<sup>62</sup> – műveinek kéziratai nem voltak ismeretlenek szűk pátriája számára, így nem gondolt kiadásukra, illetve a kiadandó munkákra nem talált olyan patrónust, aki vállalta volna a kiadás költségeit. Az 1690-es évben már 61 éves Gyöngyösi – Badics szerint – feltehetően környezete hatására kezdte meg kéziratos műveinek összegyűjtését és sajtó alá rendezését. Gyöngyösi a lőcsei Brewer-nyomdát keresi fel, és haláláig négy művét adja ki a jó nevű nyomdászcsaládnál. 1690-ben megjelenteti a *Rózsakoszorút*, 1693-ban a *Porábúl megéledett Főnix* című művét kétszer. Két évvel később, 1695-ben jelenik meg a *Palinódia*. A Gyöngyösi által megjelentetett utolsó kiadás 1700-ból származik, ekkor jelenik meg az *Új életre hozatott Chariclia*. A magyar nyelvű könyvek számát tekintve 1690-ben a történelmi Magyarország területén összesen huszonegy mű jelenik meg, ebből nyolc a lőcsei nyomda kiadása. 1693-ban húsz magyar nyelvű kiadványról tudunk, szintén nyolc jelenik meg Lőcsén (ebből kettő Gyöngyösi *Porábúl megéledett Főnix* című műve), 1695-ben a tizenkilenc magyar nyelvű kiadványból mindössze négyet nyomtatnak Lőcsén, 1700-ban a huszonnyolc nyomtatványból szintén csak négyen van feltüntetve Lőcse neve. A lőcsei nyomda egyévi termése

<sup>61</sup> Erről először Kovásznai Sándornak egy Rádayhoz küldött levelében olvashatunk (KOVÁSZNAI 1790a), de említi Verseggy is *Mi a poézis és ki az igazi poéta?* című 1793-as munkájában.

<sup>62</sup> BADICS 1921: 364.

a jelzett periódusban 1–10 kiadvány között mozog. S bár a nyomda minden évben megjelentet legalább egy kiadványt, az adatok tanúsága szerint az 1680-as évek közepétől jelentkezik – évente – három vagy annál több kiadással. Ennek függvényében a jelzett években megjelentetett könyvek száma nem engedhet meg – akár az egyes nyomdahelyekre vonatkozóan sem – egyértelmű következtetéseket. A Lőcsén nyomtatott művek számából ellenben kitűnik, hogy a Gyöngyösi-művek kiadása nyereséges vállalkozásnak bizonyulhatott, ha a lőcsei nyomdász az évi nyolc, illetve négy kiadása közé Gyöngyösi műveinek – akár évente kétszeri – megjelentetését is vállalta. A könyvkereskedő Brewer Lőrinc 1624-ben nyitotta meg és mintegy negyven évig vezette nyomdáját Lőcsén, 1664-ben bekövetkezett haláláig. 1665–1699 között, tehát a *Rózsakoszorú* (1690) és a *Palinódia* (1695) megjelenése idején már Brewer Lőrinc fiai, Sámuel és János irányításával működik a nyomda 1699-ig, bár a nyomtatványok impresszumain Brewer János nevével nem találkozunk. Brewer Sámuel halála után a nyomda vezetése Brewer özvegyére hárul: az 1700-ban megjelenő *Új életre hozatott Chariclia* tanúsága szerint az özvegy Brewer Zsófia fenntartja a nyomda addigi nevét – Brewer Sámuel nyomdájaként jelölve meg a kiadás helyét. A lőcsei nyomdát mindössze hat évig, 1705-ig vezeti Brewer özvegye, utána fia, Brewer János a nyomda tulajdonosa: kiadványainak címlapján, saját neve helyett, a „Brewer Sámuel örökesei” nyomdanevet használja. A Lőcsén megjelent Gyöngyösi-kiadások közül az 1693-ban megjelent *Porábúl megéledett Főnix*, illetve az 1700-ban megjelent *Új életre hozatott Chariclia* művek impresszumában fellelhető a nyomdász neve is: Brewer Sámuel nyomdája. A *Rózsakoszorú* és a *Palinódia* nyomdászára csak következtetni tudunk. Az 1695-ös lőcsei kiadványokon Brewer Sámuel<sup>63</sup> neve szerepel, és nem tudunk arról, hogy Lőcsén ekkor más nyomdász is működött volna. Az 1690–1700 között megjelent kiadványok adatai szerint is a városban csak a Brewer család működtet nyomdát.

Természetesen a nyomdász személyének kiléténél sokkal izgalmasabb problémákat vet fel a *Porábúl megéledett Főnix* 1693-as, kétszeri kiadása. A Gyöngyösi-filológia ugyanis – a *Murányi Vénus* „javított” kiadásához hasonlatosan – bár tudott a mű kétszeri megjelenéséről, folyamatosan „elfelejtett” utána járni a kiadásoknak. A kétszeres *Főnix*-kiadást id. Ráday Gedeon, majd a Gyöngyösi-kiadást felvállaló marosvásárhelyi kollégium tanára, Kovásznai Sándor is említi a *Főnix*hez írt *Előbeszédében*: „Ezen Ráday úrtól küldött könyvön kívül volt még kezemnél két lőcsei nyomtatás, az egyik ugyanazon 1693-béli (mert 1693-ban kétszer jött ki Lőcsén ez a

<sup>63</sup> *Kalendarium (Uj és O), Kit Christus Ur: szueletése után való 1695. Esztendoere irta NEUBARTH JANOS (...)* Koelt Loetsen, Brewer Samuel által; Luther (Martin), *Enchiridion, Der kleine Catechismus Feur die gemeine Pfarrherrn und Prediger, D. MART: LUTHER, (...)* bey Samuel Brewern. 1695.

munka némely különbségekkel:) a másik 1713-béli editió, mely megegyezik az 1693-béli egyik nyomtatással”.<sup>64</sup> Ráday elküldi a *Porábúl megéledett Főnix* eredeti kiadását Marosvásárhelyre Kovásznainak, aki meglepve tapasztalja, hogy a Rádaytól kapott példány – amelybe Ráday beírta a két kiadás közti különbségeket – nem azonos az általa birtokolt, szintén 1693-as példánnyal. Feltehetően még nagyobb lett volna a meglepetése, ha a mű kéziratához is hozzájuthatott volna: a kéziratok ugyanis nem egyeznek az első edícióval. Badics kutatásaiból tudjuk, a műnek két egykorú és egy 18. századi kézírata is létezik.<sup>65</sup> Bár egyik kézirat sem autográf, a 17. századi kéziratok a mű megjelenése előtt születtek, és tartalmazzak – a 18. századi is – olyan részeket, amelyek hiányoznak az első kiadásból.<sup>66</sup> A II. Rákóczi György 1657-es lengyelországi hadjáratát, valamint az 1662-es nagyszőlősi csatát megéneklő műből a III. könyv IV. részének 64. szakaszát követő 31 szakasza (mintegy 120 sor) hiányzik. Dugonics az első, aki a nyitrai kézirat alapján jelenti meg Gyöngyösi-kiadását, az addigi 18. századi *Főnix*-kiadások hiányosan jelennek meg. A kihagyott rész Gyöngyösi – osztrákot és magyar nemest egyaránt érintő – politikai bírálatát tartalmazza. Badics feltételezése szerint 1693-ban már kevésbé volt időszerű a politikai bírálat ilyen formájú megfogalmazása, és ezzel indokolható Gyöngyösi öncenzúrája.<sup>67</sup> Badiccsal ellentétben Jankovics József – bár nem zárja ki a Badics által feltételezett indokokat – a beavatkozást elsősorban Brewernek tulajdonítja. A Wesselényi-összeesküvés után Szelepcsényi György érsek által

<sup>64</sup> KOVÁSZNAI 1791d.

<sup>65</sup> A 17. századi kéziratokat a Gosztonyi- és a Nyitrai-kódex őrizte meg. Az elsőt feltehetően maga Gosztonyi másolta, aki Gyöngyösitől kapja kézhez a kéziratokat lemásolás végett. A nyitrai kézitról első ízben Dugonics tesz említést, aki Gyöngyösi-kiadványában a nyitrai piaristák kollégiumában fellelt kéziratot adja ki, anélkül, hogy ismerte volna az 1693-as első edíciót, illetve a kézirat és a nyomtatott variáns közötti eltéréseket. A kéziratok és a kiadás közti különbségre, keltezésükre Badics érvelését idézzük: „a nyitrai kéziratnak azok a versszakaszai, melyek a kiadásból hiányoznak, mind megvannak a Gosztonyi-kódexben is, ellenben mindkettőből hiányoznak azok a versszakok, melyek az 1693-iki kiadásokban újul vannak beiktatva. [...]”. A harmadik kézirat Jankovich Miklós gyűjteményéből került elő, és tartalmazza mind az előbbi két kézirat, mind az 1693-as nyomtatás bővítéseit. BADICS 1921: 363.

<sup>66</sup> A számon tartott három kézirat mellett meg kell említenünk Kovásznai Sándor kéziratát. Kovásznai teljes kéziratának (a *Főnix*nek, valamint magyarázó jegyzékeinek egy másolata található a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban is. Jelzete: MS 175.).

<sup>67</sup> „Az azonban semmiképp sem valószínű, hogy éppen ez a kerek részlet veszett volna el a kéziratából, hanem sokkal inkább az, hogy 1693-ban, a nagyon megváltozott viszonyok közt, jobbnak látta kihagyni az egészet: a németekre vonatkozó részt politikai óvatosságból, a magyar ifjúságra vonatkozót pedig bizonyára azért, mert akkor úgyis elég ellensége volt az elnyomott magyarságnak, s a fölszabadító császári seregekben vitézkedő magyar katonaságra már nem is illett volna a régi korholás”. BADICS 1921: 368.

hozott 1673-as cenzúrendeletet<sup>68</sup> követően fokozottan figyeltek a Brewer-nyomdára mint az ország egyik legjelentősebb evangélikus műhelyére. Inkább elképzelhetőnek tartja tehát, hogy a cenzúrendeletől, illetve az azt következő szankcióktól joggal félő Brewer vette rá Gyöngyösit a veszélyesebb részek kihagyására.<sup>69</sup> A kiadás költségeinek felvállalására – az erdélyi vonatkozású téma folytán – Gyöngyösi Apor Istvánt kéri fel. A mű címe a Gyöngyösi-filológiában számos értelmezésre adott alkalmat, Badics Főnixen a szétolvasott kéziratokból újjászülető mű<sup>70</sup> metaforáját érti, de létezik olyan magyarázat is – például a Schön Adolf Ábelé<sup>71</sup> –, amely szerint a Főnix Kemény János és Lónyay Anna – második – házasságának a szimbóluma. A Gyöngyösi-filológia manapság elfogadott magyarázata Trencsényi-Waldapfel Imre véleményét<sup>72</sup> követi: a Főnix-motívum Kemény János jó hírének-nevének – halála után újjászülető, költészet által továbbélő – szimbóluma.

A mű paratextusainak fentebbi értelmezése után térjünk vissza a ketős kiadás kérdésköréhez. Mint Badics megállapítja, a Ráday könyvtárban található 1693-as kiadások közül az egyiknek hiányzott a címlapja, a 3–4. lap, valamint a könyv végére illesztett nyomdahibák jegyzéke. A fennmaradt példányokból tudjuk, hogy mindkét kiadás végén megtalálható a hibajegyzék, egy kiadásnak ellenben hibás a címlapja: az egyikben a „megéledett házasságának kedvért ke”, a másikon a „megéledett házasságának kedvéért” szerepel.<sup>73</sup> A kiadások megjelenése időpontjának meghatározására többen tettek kísérletet: Kovásznai megállapítja a Ráday által már ismert tényt, de sem az időrendet, sem a kiadások közti különbségeket nem említi többet leveleiben. Szabó Károly 1879-ben Kovásznai szavaiból kiindulva bibliográfiájában felállít egy – Badics által hibásnak titulált – sorrendet, a nyomdahibákkal és hibás címlappal nyomtatott kiadványt nevezve meg első kiadásként. Badics kutatásaiban bebizonyítja: a két kiadás közül az az eredeti, amelynek címlapja nincs hibásan nyomtatva: „Szabó

<sup>68</sup> V. Ecsedy Judit a Szelepcsényi-rendeletéről írja „szigorúan figyelmeztessenek minden nyomdászt és könyvkereskedőt, ne merjenek semmit kinyomtatni, mielőtt átvizsgálás és jóváhagyás céljából hozzá be nem küldték” V. Ecsedy 1999: 267.

<sup>69</sup> JANKOVICS 1999: 284–285.

<sup>70</sup> Badics feltételezése szerint Gyöngyösi a *Murányi Vénus* után írhatta művét, és 1674-ben már befejezte a kéziratot. BADICS 1921: 366. V. Windisch Éva *Gyöngyösi és a „Porából megéledett Phoenix”* című tanulmányában a kéziratról megállapítja, hogy legkésőbb 1670-re készen kellett lennie. WINDISCH 1960: 538–539.

<sup>71</sup> SCHÖN 1908: 649–650.

<sup>72</sup> TRENCSENYI-WALDAPFEL 1932: 15.

<sup>73</sup> A kiadások számos, bár nem súlyos hibát tartalmaznak (szóvégi magánhangzók megváltozása: „dütsőségektől, ditsőségektől”, ly/l váltakozása: „Erdélre/Erdélyre”). Badics a fennmaradt kiadványok mindegyikére részletesen kitér Gyöngyösi-válogatásának utószavába. BADICS 1921: 372.

Károlyt nyilván a címlap sajtóhibája tévesztette meg, s azt hitte, hogy ahol ez ki van javítva, az, ha 1693. évjelzésű, mind 2-ik kiadás, s nem vette észre, hogy a kedvért ke hiba nem fordul elő a költő által összeírt jegyzékben (pedig sokkal jelentéktelenebbek föl vannak sorolva), s hogy a 2-ik kiadásúnak jelzett példányok végén is megvan a jegyzék, a minthogy a sajtóhibák is megvannak a kedvéért címlapú példányokban, holott ha ezek 2-ik kiadású javított példányok volnának, többé nem lett volna szükség a jegyzékre”.<sup>74</sup> Badics a század elején az 1693-as *Főnix*nek nyolc kiadását leli meg magyarországi könyvtárakban, amelyek között nem szerepel a ma a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban lévő példány<sup>75</sup>. Ha elfogadjuk Badics megállapításait az első és második edícióra vonatkozóan, megállapíthatjuk, hogy ez a második kiadás egy példánya. A Kovásznai által lemásolt mű kézirata ellenben az első edíció szövegét követi.

Gyöngyösi *Rózsakoszorúja* nem tartozik a legnépszerűbb Gyöngyösi-művek közé. A 18. századi nyomdászok kiadását feltehetően nem tartották a legjövödelmezőbb vállalkozásnak. A Gyöngyösi-kiadások nagy részét felvállaló budai Landerer-nyomda egyetlen példányát sem jelenteti meg a Gyöngyösi kedvencének tartott műnek. A század folyamán mindössze Dugonics András és a nagyszombati nyomda véli kinyomtatásra érdemesnek. Mint Jankovics József felhívta rá a figyelmem, az ellenreformációs nyomásnak kitett, Gyöngyösi-műveket kiadó nyomdászok evangélikus beállítottságuk miatt sem voltak érdekeltek az erősen katolikus, Jézus szenvedéseire és Szűz Mária felmagasztosulására összpontosító, katekizáló célzatú mű kiadásában. S éppen ezért nem véletlen, hogy a jezsuiták által vezetett nagyszombati műhely bocsátotta ki száz évvel az első megjelenés után két alkalommal a művet. A Wesselényi-összeesküvés idején katolizáló Gyöngyösi 1690-ben jelenteti meg a Mária-kultusz hatását tükröző *Rózsakoszorút*. A mű ajánlása szerint Gyöngyösi már az 1689-es évben elkészült művével, az ajánlás kelte az 1690-es év első napjára esik (Boldogasszony havának 1. napja). Bár Gyöngyösi munkájának előszavában utal a munka fordításjellegére,<sup>76</sup> Trencsényi-Waldapfel Gyöngyösi-dolgozatáig<sup>77</sup> a kiadók és olvasók Gyöngyösi saját szerzeményének vélték a *Rózsakoszorút*. Badics 1927-es kiadásában, lábjegyzetben megjelöli a szöveg latin nyelvű eredetijét, de a két szöveg együttes vizsgálatára nem tér ki. A fordítást hasonlóan tartja Gyöngyösi más munkáinak – Ovidius-

<sup>74</sup> BADICS 1921: 376.

<sup>75</sup> Jelzete: 8612.

<sup>76</sup> „Addig dolgozdogáltam azkörül, hogy azt, hol mások veteményén nőtt és szedett, hol magam plántálgatásin termett, ahhoz illő fürtöskékből meg is kötöttem.” Ajánló levél, A2.

<sup>77</sup> TRENCSENYI 1935: 24–32. Trencsényi tanulmányát a Jankovics-Nyerges-féle, 2002-ben megjelent Gyöngyösi-kiadás egészíti ki, a sajtó alá rendezők a kötet függelékeként közlik az 1635-ös latin eredeti teljes szövegét is.

ból vagy Claudianusból való – fordításaival: „Gyöngyösi mint más munkáiban, itt is bő részletezéssel, sőt egész versszakok közbeszövésével írja át az eredeti szöveget, mély és őszinte buzgalommal merülve el tárgya megalkotásában”.<sup>78</sup> A Gyöngyösi által „lefordított”, illetőleg parafrázált szöveg kétszer jelenik meg a 17. század folyamán, 1635-ben és 1672-ben, szerzője E. S.,<sup>79</sup> a mű címe: *Hymni quindecim devotissimi. Super quindecim mysteria sacratissimi Rosarii*. A fordítást egy hosszabb, teoretikus jellegű, Koháry Istvánhoz címzett Ajánlólevél (A2–A7. 1.), illetve egy rövid, Az Olvasóhoz intézett passzus előzi meg. (2. l.)

1695-ben a lőcsei nyomda újabb Gyöngyösi-mű megjelentetésére vállalkozik. S bár a tipográfiából kikerülő *Palinódia* címoldaláról elhagyják Gyöngyösi nevét, a kiadást megelőző nagyszámú kéziratból – is – az olvasóknak tudomásuk lehetett a szerző kilétéről. A *Palinódiának* ugyanis a kiadás előtt öt kéziratosa létezett.<sup>80</sup> A legkorábbi, 1681-es kézirat címlapján szerepel a vers szerzőjének neve és a költemény megírásának helye is: Gyöngyösi István, Sopron. A Gyöngyösi-filológia álláspontja szerint szerzőnk feltehetően az 1681-es soproni országgyűlés idején írta az Esterházy Pálnak dedikált költeményt. Megírásakor Gyöngyösi nem jelenteti meg kéziratát: csak 1695-ben, megváltozott címmel vállalkozik sajtó alá rendezésére. Ekkor keresi fel a lőcsei Brewer-nyomdát. Az 1695-ös lőcsei kiadásnak ma egyetlen példánya sem ismeretes, Badics Ferenc volt az utolsó, aki a még meglévő példányok egyikéről tudósíthatott. Leírásából<sup>81</sup> tudjuk, a kiadott variáns címlapja nem tartalmazza sem Esterházy, sem Gyöngyösi nevét, ugyanakkor a kiadványból hiányzik az Ajánlólevél és az előtte lévő disztichon. A megváltoztatott cím, *Palinódia, Prosopopeia Hungariae*, annak értelmezési lehetőségei sokáig foglalkoztatták a Gyöngyösi-életművel szembekerülő kutatókat. Badics, Arany feltevését követve, a palinódia szó alatt visszaéneklést, megismétlést és nem visszavonást ért,

<sup>78</sup> BADICS 1935: 195.

<sup>79</sup> Tüskés Gábornak és Knapp Évának az *Irodalomtörténeti Közleményekben* megjelent, a *Rózsakoszorúról* közölt tanulmánya többek között az E. S. monogram megfejtését is tartalmazza. Mint a szerzők megjegyzik, feltehetően a jezsuita Elias Schillerről van szó, aki II. Ferdinánd gyerekeinek nevelője is volt. TÜSKÉS–KNAPP 2005: 398–399.

<sup>80</sup> Mint Badics rámutat, az első kézirat 1681-ből származik. Második az 1681-essel majdnem egykorú kézirat, mely az *Acta diatetalia Anni 1662–1681* című kéziratköteggben foglal helyet, és feltehetően a soproni országgyűlésen készült. A harmadik kéziratot 1684-ben Körmenten másolta Thaba János, és szinte teljesen megegyezik az 1681-es kézirattal. A negyedik kéziratot Rhétey Ádám másolta 1729–1732. között. A kézirat tartalmazza Gyöngyösi *Csalárd Cupidojának* másolatát is. A kézirat szerzője követni igyekszik mind az 1681-es szövegvariánst, mind az 1695-ös kiadást. Az utolsó változat 1727-ben készült, mely nem egyezik a Rhétey-féle másolattal. BADICS 1921.

<sup>81</sup> BADICS 1921: 416.

szerinte „Esterházy maga sem értette másként a költeményt, mint a régi bizalom és esdeklés megisméltésének”.<sup>82</sup>

Gyöngyösi életében írt utolsó munkáját, a *Charicliát* 1700-ban nyomtatják a lőcsei Brewer család nyomdájában. A 22 számozatlan levélből álló műnek sem eredetiben, sem másolatban nem ismerjük a kéziratát. Az első kiadás Andrásí Péternek szóló Ajánlással indul ( $A_2-H_{42}$ ), amelynek kelte: „Írtam csetneki házamnál, 10. Januarii, Anno 1700.” A verses szöveg végén A’ kedves olvasóhoz címzett ajánlás áll. A *Rózsakoszorú*hoz hasonlóan nem tartozott a legkedveltebb Gyöngyösi-művek közé. Az olvasóknál talán még mostohább sorsot szánt a műnek a Gyöngyösi-filológia. A 20. század második feléig tartotta magát a vélekedés, amely szerint a *Chariclia* nem eredeti munkája a szerzőnek: Gyöngyösi a hiányzó részek újraírásával csupán kibővítette Czobor Mihály elrongyolódott munkáját.<sup>83</sup> A fentebbi szemléletmódon a Badics-féle kritikai kiadás sem tudott lényegesen változtatni, bár Badics a 20-as évek második felében lényegesen módosította a mű szerzőségével kapcsolatos nézeteit. A *Charicliával* kapcsolatos pejoratív vélekedések megváltoztatásának, illetve a Gyöngyösi-életmű újraértékelésének szándékával lépett fel Kibédi Varga Áron 1983-ban megjelent tanulmányával,<sup>84</sup> amelyet a Balassi Kiadó egy újabb, a Badics-kiadást sok helyen korrigáló, Gyöngyösi-sorozattal egészített ki.

## Második szakasz: 1704–1796

A teljes 18. századot nyolc év híján felölelő második szakasz több szempontból is figyelemre méltó: egyrészt olyan nagyszámú Gyöngyösi-kiadás jelenik meg a század folyamán, amelyet az azt követő századok nemigen tudtak felülmúlni, másrészt a magyarországi könyvnyomtatás is az előző századokhoz képest jelentős fejlődésnek indult: a politikai viharok elcsendesülésével az egykori hódoltsági területek a könyvnyomtatás területén – is – vezető szerepre tettek szert, megsokszorozva az előbbi évszázad könyvtermelését. A 18. századi Gyöngyösi-kiadásoknak több mint fele Buda nyomdáiból, illetve az ott megtelepedő Landerer–Nottenstein nyomdászdynasztia műhelyéből kerül ki. Az olvasói ízlés terén bekövetkezett változások a Gyöngyösi-művek eddig nem tapasztalt népszerűsége mellett a magyar nyelvű kiadványok túlsúlyba kerüléséhez is hozzájárultak. A könyvkiadás területén már ekkor fellelhető egyfajta differenciálódás: megjelennek az első főhivatású könyvkereskedők, s általuk az első

<sup>82</sup> BADICS 1921: 418.

<sup>83</sup> A *Theagenes és Chariclia* című Czobor Mihálynak tulajdonított fordítástörredék 1600 körül született. Erről részletesen lásd CZOBOR 1996.

<sup>84</sup> KIBÉDI VARGA 1983: 549–591.

nyomtatott könyvjegyzékek is. A könyvszakma fellendülésével ugyanakkor együtt járt a cenzúra megerősödése is. A 17. század folyamán, mint láttuk, csak a *Porábúl megéledett Főnix* esetében merült fel a cenzurális okok miatt megcsonkított szövegközlés gyanúja.<sup>85</sup> A 18. században viszont a cenzúra világiasodásával,<sup>86</sup> az állami cenzúra kialakulásával<sup>87</sup> megnő a könyvkiadásra gyakorolt szerepe, a nyomdászvállalkozások sikerének érdekében pedig elindul a privilégiumok megszerzéséért folyó, sok esetben perrel végződő küzdelem. A magyarországi könyvkiadás szakirodalmának egyöntetű álláspontja szerint az 1772-es év választóvonal 18. századi nyomdászatunkban: a jezsuita rend 1773-as feloszlásával, a nagyszombati egyetem állami kézbe kerülésével, illetőleg Budára költöztetésével magyarázzák elsősorban a korszakváltást,<sup>88</sup> amely Buda fokozatos centrummá válásához vezetett.

A Gyöngyösi-művek kiadástörténetének második szakasza Gyöngyösi halálától (1704) Dugonics András 1796-ban megjelent kétkötetes Gyöngyösi-válogatásáig tehető. A Dugonics-kiadás fontosságát több tényező is indokolja. Egyrészt lezárása annak a több mint harminc éven át tartó kiadástörténeti törekvésnek, amelyet Szerencsi Nagy István, Ráday Gedeon, Kovásznai Sándor és Zilai Sámuel nevével fémjelezhetünk – bár kutatásaik eredményét Dugonics nem kamatoztatja. Dugonics a Gyöngyösi-biográfiának alárendelve magyarázza a szövegek paratextusait, ami a 18. század folyamán megjelent egyéb kiadásokról nem mondható el, hiszen a kiadásokban a nyomdászok semmit sem árulnak el a Gyöngyösi-életmű és -biográfia kapcsolatáról, s a kiadói szándékról is csak a gyakori megjelenések árulkodnak. Dugonics kiadásának mind textológiai, mind biográfiai vonatkozásai irányadónak bizonyultak a Badics-féle kiadásig.

1704–1796 között nagyszámú Gyöngyösi-kiadvány lát napvilágot, s további három szöveget tulajdonítanak a kiadók Gyöngyösinek: a *Cuma városában építtetett Daedalus templomát*, az *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tükörét*, valamint a *Csalárd Cupidót*. Összesen nyolc Gyöngyösinek tulajdonított szöveg jelenik meg tehát a jelzett időszak alatt: 13 nyomdahely

<sup>85</sup> Igaz, a *Palinódia* esetében sem zárható ki a cenzúra szerepe, a változás a két évszázad között azonban mégis számottevő. A 17. század igencsak sűrű politikai eseményei valamelyest enyhítették a cenzúra ellenőrző szerepét, a 18. század ellenben a cenzúra intézményes kiépítését, a jobb átláthatóságot, a könyvszakmát szabályozó rendeletek sokaságát jelenti.

<sup>86</sup> 1721-től a cenzúra vezetője a nagyszombati egyetem kancellárja lesz, 1726-tól már a Helytartótanács is bekapcsolódik a cenzurális jellegű ügyek intézésébe.

<sup>87</sup> A század közepétől Magyarországon folyamatosan a bécsi intézkedések, törvénykezések váltak irányadóvá, ezt az 1757-es uralkodói rendelet is szentesíti, deklarálva, mindenben a bécsi szabályzat a követendő.

<sup>88</sup> V. ECSEDY 1999: 16; POGÁNY 2004: 33.

12 nyomdájában<sup>89</sup> 55 alkalommal vállalkoznak Gyöngyösi műveinek ki-nyomtatására. S ha Dugonics kétkötetes munkáját nem kötetszám, hanem a benne megjelent szövegek szerint számoljuk, e szám 59-re módosítható. Az ötvenöt kiadás Gyöngyösi egyértelmű népszerűségét jelzi ebben az időszakban. Az 50-es években felívelő könyvtermelés jól szemléltethető a Gyöngyösi-kiadások számának alakulásában is: ötéves szakaszokra bontva elmondható, hogy Gyöngyösi halálától 1713-ig egyetlen művének kiadására vállalkoznak (1713), és ez az arány a 20-as évek elejéig nem változik (1714–1724 között mindössze két Gyöngyösi-mű lát napvilágot). A kiadások számának növekedését az 1724-es évektől figyelhetjük meg, 1749-ig öt-évente 2–4 könyvét nyomtatják ki. 1749–1753 közötti öt évben kilenc műve jelenik meg a szerzőnek, s a következő évtizedek kiadási aránya megköze-líti a századközép kiadási mutatóit. Hasonló növekedést tapasztalhatunk, ha az egyes évekre lebontva vizsgáljuk a Gyöngyösi-kiadványokat. A 30-as évektől kezdve találhatunk évi egy kiadásnál többet, továbbá az 1750-es években ez az arány eléri az évenkénti öt kiadást is (1751). A század vége felé ez a tendencia csökkenni látszik, Gyöngyösi-műveinek „mindössze” évi két-három kiadására vállalkoznak hazai tipográfusaink. A jelzett pe-riódusban megjelentetett Gyöngyösi-művek számbavétele az olvasói el-várásokra is választ kínál(hat). Legnépszerűbb művei a *Murányi Vénus*, a *Porából megéledett Főnix*, valamint a *Cuma városában épített Dédalus templo-ma*, a jelzett időszakban mindhárom műnek tizenegy kiadása jelenik meg. Hét kiadása található a máig kérdéses szerzőségű *Igaz barátságunk és szíves szeretetnek tüköre* című műnek, hat a *Csalárd Cupidónak* és a *Palinódiának*, öt a *Charicliának*, és kettő a – Gyöngyösi kedvencének tartott – *Rózsakoszorú-nak*. A Gyöngyösi életében kiadott művek, mint már említettük, Felvidék két városában, valamint Erdélyben jelentek meg. A második kiadástörté-neti szakasz a nyomdahelyek tekintetében is irányadónak tekinthető. Buda visszafoglalásával fokozatosan csökken a vidéki nyomdahelyek szerepe, helyüket egyre inkább Buda veszi át. A Gyöngyösi-művek kiadását az első korszakban vállaló Lőcse és Kassa a második periódusban mindössze egy-egy művét, Kolozsvár pedig három művét jelenteti meg szerzőnknek, amelyből egy a Kolozsvár–Buda nyomdamegjelölést használja. Feltehető-en azonban a *Murányi Vénus* kolozsvári edíciójának utánnyomása miatt maradt a címlapon Kolozsvár neve, és nem valamiféle közös vállalkozást jelöl a kettős helymegnevezés. Debrecen, Sopron, Pozsony és Pest nyom-dáiban is sajtó alá rendeznek egy-egy Gyöngyösi-kiadványt, Győrben hár-mat, Nagyszombatban és Pest–Pozsonyban kettőt. Hely megjelölése nél-kül mindössze három kiadványról tudunk. A kiadványok többségét budai

<sup>89</sup> A században 48 helységben összesen 109-féle vállalkozásról tudunk, amely 64 elkülönít-hető műhelyt jelent. V. ECSEDY 1999: 152.

nyomda jelenteti meg, ebből az időből összesen 53 Gyöngyösi-kiadványt számolhatunk össze. III. Károly 1715-ben hozott, de Magyarországon csak 1721-től életbe lépő összbirodalmi rendelete értelmében a könyvnyomtatónak kötelessége a könyv címlapján feltüntetni az író, kiadó és a nyomda nevét, valamint a kiadás helyét és évét.<sup>90</sup> Feltehetően nemcsak a rendelkeznek, hanem az egyes népszerű művekre megszerzett privilégiumoknak is köszönhető, hogy a század Gyöngyösi-kiadványainak zömén megjelenik a nyomdász neve is. Tudjuk, hogy 26 nyomtatvány kerül sajtó alá a budai Landerer-nyomdában, 13 kiadás Nottensteinnek a szintén Budán lévő nyomdájában. Streibig nyomdájában három Gyöngyösi-szöveget nyomtatnak, Patzkó Ferenc pest–pozsonyi nyomdájában egy kiadvány lát napvilágot. A nagyszombati Jesus Társasága Akadémiai Betűivel két kiadványt nyomtatnak, továbbá egy kiadvánnyal szerepel a debreceni Városi Nyomda, Brewer lőcsei nyomdája, a soproni Seisz (Siess) József nyomdája és a pozsonyi Langutti-nyomda. Kolozsváron a református egyházi nyomdában egy, a jezsuita nyomdában szintén egy nyomtatvány jelenik meg. A nyomda nevének feltüntetése nélkül mindössze négy kiadvány lát napvilágot.

### Kassa, Lőcse és Bártfa nyomdáinak Gyöngyösi-kiadásai

A 18. századi Gyöngyösi-művek kiadását vállaló nyomdák lajstromát a 17. századi – és az előző fejezetben részletesen ismertetett – városokkal és nyomdákkal kezdjük: Lőcse és Kassa, melyek kiegészülnek Bártfa város nyomdájával. A Gyöngyösi-kiadásokat megjelentető felvidéki városok és nyomdák 18. századi összegzésének azonban itt vége is szakad. A fentebbi városokban ugyanis mindössze két alkalommal vállalkoznak Gyöngyösi műveinek megjelentetésére: 1713-ban Lőcsén Brewer nyomdája megjelenteti a *Porábúl megéledett Főnixet*, 1714-ben Kassán pedig nyomda nélkül lát napvilágot a *Chariclia*. A lőcsei nyomda által megjelentetett Gyöngyösi-mű a Kemény-história harmadik kiadása, amelyet Brewer – bár nevét nem jelzi a kiadáson – az 1693-as kiadások hibajegyzékei felhasználásával, kijavítva jelentet meg. Kassán 1714-ben a bártfai városi nyomda működik Thomas Scholtz felügyeletével. A bérbe adás feltétele Bártfa város tulajdonjogának a kiadványokon való jelzése. Ezért szerepel az 1714-es *Chariclián* mindkét város neve. Badics, aki Gyöngyösi-kiadásainak utószavaiban felsorolja az adott mű általa ismert összes kiadását, feltehetően nem tudott a *Chariclia* 1714-es megjelenéséről, mivel második kiadásként a Landerer-cég 1733-as kiadását említi. A mű ugyanakkor az 1700-as kiadástól eltérő címet visel: *Theagenesről edgy görögh iffiuról és Charicliáról*. Badics feltételezése szerint

---

<sup>90</sup> V. ECSÉDY 1999: 153.

a lőcsei vagy a kassai nyomdában jelenik meg 1724-ben a *Cuma városában építettett Dédalus temploma* című, Gyöngyösinek tulajdonított mű is, bár a nyomtatás helye nincs feltüntetve a kiadványon. Badics a címlapon megjelenő Sibylla címképről következtet a lőcsei nyomdára. A képen 1594-es dátum olvasható, amely az 1594-ben megjelent *Fortuna, azaz szerencsének avagy szerencsétlenségnek kereke* című sorskönyvön tűnik fel először, ajánlólevelét a bártfai nyomdász, Klöss Jakab írta. Nyomdájának felszerelését a 18. század elején a kassai jezsuiták vették meg, feltételezhető, hogy ebből a készletből válogattak a könyv megjelenésekor, tehát vagy a kassai nyomdából vagy a szintén Klöss által alapított lőcsei nyomdából származik az 1724-es kiadás. A *Cuma városában építettett Dédalus temploma* címlapja jelzi a fordítás tényét, de nem nevezi meg az átültető poéta nevét. A nyolcadrét kiadás 16 számozatlan levélből áll, az utolsó oldalra – Ovidius verseiből összeállított – hatsoros disztichont nyomtattak. A Gyöngyösi-szövegnek nem maradt fenn kézirata sem eredetiben, sem másolatban. Kovásznai Sándor Rádaynak küldött, 1789-es levelében a *Dédalus*nak egy 1694-ben megjelentetett kiadásáról ír. Július 8-án, Ráday Gedeonhoz kelt levélben írja: „Mert le-van oda festve a’ titulus-alá a’ Sibylla képe, a’ ki egy könyvet tart kezében, melyben az 1694 esztendő szám van írva, a’ mikor Gyöngyösi leg-inkább virágzott, és senki más akkor élt magyar poeta a’rhythmust úgy nem tartotta meg”.<sup>91</sup> Feltehetően azonban Kovásznait az első kiadás Sibylla-címképének meglehetősen apró betűkkel szedett és feltehetően elmosódott dátuma tévesztette meg.

### A budai Landerer-nyomda Gyöngyösi-kiadásai (1725–1796)

A 18. század eleji felvidéki városok Gyöngyösi-kiadásai után folytatjuk Buda városának nyomdászaival, azaz a Nottenstein- és a Landerer-cég nagyszámú Gyöngyösi-kiadásával. A török alól felszabadított Budán viszonylag hamar, már a felszabadítást követő második évben megalakul az első nyomda: Heyll Quirinus 1688-ban nyitja meg nyomdájának kapuját, utóda 1754-től Landerer János Sebestyén lesz. Landerer halála után, 1727-től a nyomda vezetése özvegyére Landerer (Royer) Veronikára hárul. Nottenstein János Györggyel kötött második házassága révén (1728) a nyomdát Nottenstein igazgatja 1738-ban bekövetkezett haláláig, ekkor ismét az özvegy kezébe kerül vissza a nyomda vezetése. 1752-ben az asszony első házasságából született, elsőszülött fia, Landerer Lipót Ferenc kerül a nyomda élére, aki tizennyolc évig vezeti a Landerer-nyomdát. Ennek halála után özvegye, Landerer Katalin nevét viseli a nyomda egészen 1802-ig. Landerer Lipót Ferenc és Katalin fia, Landerer Mihály 1779-től a nyomda

<sup>91</sup> KOVÁSZNAI 1789a.

faktoraként kerül a családi műhelyhez, 1794-ben azonban a jakobinus mozgalomban való részvétele miatt letartóztatják. A budai Landerer-nyomda Landerer János Sebestyén vezetésével 1725-ben jelentet meg először Gyöngyösi-művet, amely nem más, mint a *Murányi Vénus*, a műnek harmadik kiadása. Annak hamisított változata, tegyük hozzá, olyannyira az, hogy a címlapon rajta marad a „Kibocsáttatott Kolozsváron” helymegjelölés is. A kiadás az 1702-es nyomtatvány utánnyomása, a kettő között nincs lényeges különbség, hacsak a Landerer-cég által tovább bővített szövegromlást nem tekintjük lényegesnek. 1728-tól Nottenstein János György, Landerer Veronika második férje veszi át a nyomda igazgatását, az ő idejében jelenik meg a *Porábúl megéledett Főnixnek* – immáron negyedik – kiadása. A kiadás éve nincs feltüntetve, Badics sem tesz említést a kiadásról. A kiadásban megjelenik ellenben Nottenstein J[ános] G[yörgy] neve és a kiadás helye. Nottenstein 1728–1738 között vezeti a nyomdát, feltehető tehát, hogy a *Főnixet* ebben az intervallumban adják ki. Nottenstein 1737-ben újra megjelenteti a Kemény-históriát: a 76 számozatlan levélből álló kiadványon minden szükséges adat (a kiadás éve, helye, a nyomdász neve) megjelenik. A korábbi kiadástól eltérően Nottenstein elhagyja családneve mellől keresztnévének iniciáléit. Az 1728–1738-as kiadáshoz hasonlóan Badics erről a kiadásról sem tesz említést kiadásának utószavában. A következő kiadását a Kemény-históriának már Nottenstein özvegye rendezi sajtó alá. A mű 1744-ben jelenik meg, nyomdászként Veronica Nottensteinét (sic!) jelölve meg. A *Porábúl megéledett Főnix* – Nottenstein neve alatt megjelenő – utolsó kiadása 1751-es datálású. Kronológiai jegyzékében Badics nem említi az 1751-es kiadást. Mind a négy kiadás az 1713-as lőcsei edíción alapul, tehát Landererék – az 1693-as kiadásban mellékelt hibajegyzék alapján – a kijavított Kemény-história szövegét adják az olvasók kezébe.

Nottenstein 1730-ban és 1735-ben a *Murányi Vénus*<sup>92</sup> kiadására vállalkozik. Az 1730-as kiadványon megjelenő – Gyöngyösi által írt – ajánlólevél kelte 1664-ről 1674-re módosul, s az ezt követő Murány-kiadások az 1674-es dátumot követik. A kinyomtatott szöveg az 1702-es kiadáshoz viszonyítva is némileg módosult: a história után a kiadó egy latin nyelvű éneket nyomtatott – Badics feltételezése szerint laptöltelék gyanánt<sup>93</sup> – *Cantio de aeternitate* címmel, amelyet a későbbi kiadások is átvesznek. Az 1738-ban újra megözvegyülő Royer Veronikára egészen 1752-ig hárul a nyomda működtetése. Kiadványain a nyomdász neve nem egységes, a Nottenstein(n)é, Nottenstein, Nottenstein Veronika Özvegy, Landerer megnevezések egyaránt megtalálhatók. A nyomdatulajdonos asszony e tizennégy év alatt további tíz Gyöngyösi-szöveg kiadására vállalkozik, háromszor adja ki a

<sup>92</sup> Badics számításai szerint ez a műnek a harmadik „hamisított kiadása.”

<sup>93</sup> BADICS 1912: 466.

*Murányi Vénust*, (1739-ben és 1751-ben kétszer) és ugyancsak háromszor a *Porábúl megéledett Főnix* című művet (1744, 1748, 1751). 1742-ben a *Chariclia* kerül sajtó alá, 1744-ben és 1749-ben a *Dédalus temploma*, 1751-ben az *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre* és a *Csalárd Cupido*. A *Murányi Vénus* következő – immáron negyedik hamisított – kiadását már Nottenstein özvegye jelenteti meg, a címlapon megjelölve a kiadás évét (1739) és helyét (Buda), valamint a nyomdász nevét (Nottensteinné özvegy). A 37 év alatt négy kiadást megért *Murányi Vénus* szövegén ekkor már jelentős módosulások – elsősorban sajtóhibák – figyelhetők meg, nem beszélve az előbbi kiadások kapcsán említett latin nyelvű ének betoldásáról, illetve az Ajánlólevél keltének a módosulásáról. Valamennyi eddigi kiadáson feltüntetetik az 1702-es kiadás nyomtatásának helyét is: „kibocsáttatott Kolozsváratt.” 1751-ben, ugyancsak Nottenstein Veronika kétszer, és ezúttal utoljára, jelenteti meg a *Murányi Vénust*. A kiadások már nem tartalmazzák az 1702-es kiadás városa, Kolozsvár nevét. Badics csak az 56 számozatlan levélből álló kiadást említi, amelynek nyomdásza a címlap tanúsága szerint Nottenstein Veronika özvegy. Az 1751-es, második kiadvány 60 számozatlan levélből áll, nyomdászként csupán Nottenstein nevét tünteti fel.

A *Főnix* és a *Murányi Vénus* után Nottenstein 1733-ban újabb Gyöngyösi-művet rendez sajtó alá: az *Új életre hozatott Charicliát*. A címlap tartalmazza mind a kiadás helyét, évét, mind a nyomdász nevét: Nottenstein János György. 1742-ben újra megjelenik a *Chariclia* kiadása. A kiadásról Petrik állapítja meg a nyomtatás helyét és a nyomdász nevét, a címlapon ugyanis csak a kiadás éve szerepel. Badics ugyan értesül a Petrik-féle bibliográfiából az 1742-es kiadás létezéséről, de egyetlen példányát sem találja, ezért nem veszi számításba a *Chariclia*-kiadások történetének összegzésekor. Az 1733-as kiadásról biztosan tudjuk, hogy 415 számozott lapból áll, a szintén 415 lapnyi terjedelmű 1742-es kiadásról Petriktől értesülünk.

Nottenstein özvegye három – Gyöngyösi életében ki nem adott, de Gyöngyösinek mint szerzőnek tulajdonított – szöveg kiadására is vállalkozik: 1744-ben és 1749-ben megjelenteti a *Cuma várasában építettett Dédalus templomát*, 1751-ben pedig az *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tükörét*. Mint már említettük, a *Dédalus első kiadása* 1724-ből való. Az 1744-ben megjelentetett kiadás elhagyja a Sibyllát ábrázoló címképet, de a hatsorú disztichon megtalálható a kiadványon. Mindkét nyomtatvány Nottenstein neve alatt jelenik meg. Badics nem említi Landererék 1749-es *Dédalus*-kiadványát. Nem szól a debreceni nyomdában kinyomtatott 1735-ös kiadványról sem.

Az *Igaz barátságunk és szíves szeretetnek tüköre* című dráma szerzőségéről mindmáig megoszlik a Gyöngyösi-filológia véleménye. A Gyöngyösi-szerzőség mellett többször érvel Latzkovits Miklós és Kibédi Varga Áron,<sup>94</sup> a Badics-kiadás is közli a drámát. A legutóbb megjelent Gyöngyösi-sorozatban nem kapott helyet a *Florentina* néven is ismert szöveg, de Gyöngyösi-kiadásának utószavában Jankovics József „Gyöngyösinek tulajdonított” szöveggként kezeli a drámát.<sup>95</sup> Dömötör Tekla az RMDE-sorozatban megjelenteti ugyan a *Florentinát*, de a szerzőség kérdésében óvatosságra int: „Gondolkodóba ejthet, hogy a kortársak nem említik mint Gyöngyösi művét, ő maga sem szól róla levelezésében”.<sup>96</sup> Ebből a szempontból igen fontosnak bizonyulhat Ráday Gedeon és Kovásznai Sándor levelezése, hiszen a levélváltás egyik fő vitapontja épp a *Florentina* dráma szerzőségének a kérdése. A vitáról a Ráday–Kovácsnai-levelezést körüljáró fejezetben szólok, itt csak jelezni kívántam, hogy a 18. századi Gyöngyösi-recepció egyik sarkalatos pontját épp a szerzőség kérdése képezte, s épp a Gyöngyösi-kiadásokat leginkább ismerő, a szóbeli hagyományokra is támaszkodó Ráday volt azon a véleményen, hogy annak szerzője nem más, mint Gyöngyösi István. Badics a mű első kiadásaként az 1762-ben megjelentet említi, tehát nincs tudomása a Landerer Veronika által kiadott, Landerer név alatt megjelenő, 1751-es kiadásról. A szöveg ajánlása „Ambrus Gábor uramnak”, az ajánlás kelte 1750. Szent György havának 20. napja. Aláírója Z. SZ. J. Ezt követi az Előljáró beszéd, majd a 17 actusos dráma, befejezésül pedig a Toldalékot kitevő 6 versszak. A Z. SZ. J. iniciálék mögött Zólyomi Szabó János rejlik, aki feltehetően az Ambrus Gábornak címzett Ajánlás és a Toldalék szerzője is. A műnek több egymástól eltérő kéziratát ismerteti Badics: az első abban a Gosztonyi-kódexben maradt ránk, amelyről 2004-ig a Gyöngyösi-filológia úgy tudta, elveszett a második világháborúban. A kézirat feltehetően 1669–1707 között íródott. A második kézirat Somogyi Péter 1749-es másolata. További két kéziratot másolattal rendelkezünk az 18. század közepéről, valamint az 1760-as évekből. Latzkovits Miklós közlése szerint létezik a drámának egy kolozsvári kézírata is, amelyet azonban csak másolatban ismert, mivel a dráma kéziratát nem találta Kolozsváron.<sup>97</sup> A kéziratot kutatásom során sikerült megtalálni, a Román Állami Levéltár kolozsvári fiókjában található.<sup>98</sup> A Gosztonyi-kódexben olvasható szöveg a Rimaszombatban tanítóskodó Zólyomi Szabó János által kibővített át-

<sup>94</sup> LATZKOVITS 1997, 2005; KIBÉDI VARGA 1983.

<sup>95</sup> JANKOVICS 2003: 350.

<sup>96</sup> KARDOS–DÖMÖTÖR 1960: 349.

<sup>97</sup> LATZKOVITS 1997. A Latzkovits által említett jelzet a következő: „RAKIt, a régi ref. koll. iratai.”

<sup>98</sup> Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Református Kollégium Gyűjteménye, 890/73. sz.

írásban, az 1762-es pozsonyi kiadásban is ránk maradt. Ez az 1751-es budai kiadás hibás utánnnyomása: „A Zólyomi-féle, egy szinten strukturált, s 17 actusra osztott edíció, csakúgy, mint Somogyi kézirata, nem tartalmazza a 17. századi variáns »inter medium-«át, sem két intermedium-szerű jelenetét, viszont tartalmaz egy ezeknél is jóval mulatságosabb, egyértelműen a közjátékok stílusát idéző másik actust, sorrendben a kilencediket”.<sup>99</sup> A kolozsvári kézirat a Gosztonyi-kódex és a Zólyomi-féle kézirat közötti átmenetről árulkodik: „E köztes változat két szinten strukturált alkotás, vagyis felvonásokra és jelenetekre osztott. A felvonások között nincsenek intermediumok. Szembetűnő különbség még, hogy a kolozsvári kéziratból hiányzik az Előljáró beszéd, a Gosztonyi-kódex 5. scenája, valamint a Toldalék. A kolozsvári kéziratban olvasható dráma három actusra van tagolva. Az első actus hét jelenetet tartalmaz, vagyis azt kell feltételeznünk, hogy a kolozsvári variáns szövege is hibás szöveg”.<sup>100</sup> A műnek több egymástól eltérő változata is van, eredetijét valószínűleg előadás céljából írták, átdolgozója, kiadója azonban már olvasásra szánva írja át. A Dömötör-féle kiadás<sup>101</sup> megismétli Badics 1914-es kiadását, vagyis a drámának két fő változatát publikálja. A második világháborúban elveszett Gosztonyi-kódexben<sup>102</sup> olvasható szöveg a Rimaszombatban tanítóskodó Zólyomi Szabó János által kibővített átirásban, 1762-es pozsonyi kiadásban maradt ránk, ez valójában az 1751-es budai kiadás hibás utánnnyomása. A mű címe nem Gyöngyösitől származik, a Gosztonyi-kódexben lévő kézirat cím nélküli, s magának a műnek csak az első része ismert. A címbeli ingadozás a dráma kettős tematikájából – szerelemnek és barátságnak együttes szemléltetéséből – következik. A szöveg nem egészen száz év alatt öt nyomtatást ért meg, így meglehetősen átalakult az idők során. Zólyomi sincs egészen tisztában a felvonás- és a jelenetbeosztásokkal, az eredeti első részt hat felvonásra osztja, elhagyja a zsvány és Elektra jelenetét s a közjátékot, így csak egyetlen interludium-szerű jelenet marad a dráma szövegében, szerkezetileg ez sincs külön jelzéssel ellátva. (Actus IX.) A második részt felvonásokra tagolja, összesen XVII. felvonásra oszlik így a dráma. A drámakutatások során megtörtént a dráma eredeti állapotának rekonstruálása, eszerint a dráma eredetileg öt felvonásból állhatott.<sup>103</sup> Problematikus a szöveg ajánlásának szerzősége is. Az Elöl Járó Beszéd már a Somogyi-kéz-

<sup>99</sup> LATZKOVITS 1997: 284.

<sup>100</sup> LATZKOVITS 1997: 288.

<sup>101</sup> KARDOS-DÖMÖTÖR 1960.

<sup>102</sup> „A Gosztonyi-kódexben található szöveg a dráma első actusának nyolc scenáját, s az ezek után következő intermediumot tartalmazza. A további részek hiányoznak. A Florentina tehát eredetileg felvonásokra és jelenetekre osztott, két szinten strukturált alkotás volt” LATZKOVITS 1997: 284.

<sup>103</sup> LATZKOVITS 1997.

iratban is szerepel, ez tehát nem lehet Zólyomi munkája, feltételezhetően korábbi tehát a pozsonyi kiadásnál. Zólyomi ugyanakkor egy Ambrus Gáborhoz intézett ajánlással látja el a szöveget. A dráma 1785-ös budai és az 1768-as kolozsvári kiadásaihoz egy Toldalék is járul. A toldalék Hermiás igaz barátságának és hűségének dicsőítése hat szakaszban: „Hermiás, hűségnek arany lántzát,/Ritka barátságnak ragyogó zomántzát,/Csudáld mint hűségnek győzhetetlen sántzát,/Meg-adta valóság elegendő sartzát.” A dráma műfajilag és tartalmilag ugyanakkor megegyezik a korabeli külföldi tragikomédiákkal, főrangú hősei sok viszontagság után szerencsésen egybekelnek a dráma végén.

Az *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre*, valamint a *Cuma városában épített Dédalus temploma* után 18. századi nyomdászaink egy újabb Gyöngyösinek tulajdonított mű megjelentetésére vállalkoznak: ezúttal a *Csalárd Cupido* kerül sajtó alá. A budai Landerer-cég nem az első nyomda a században, amely a *Csalárd Cupido*hoz rendeli Gyöngyösi nevét. Első kiadója a győri (komáromi) nyomdát működtető Streibig János Gergely, aki 1734-ben jelenteti meg a szöveget, majd kiadását 1764-ben újra megismétli. A Landerer–Nottenstein-cég 1751-ben jelenteti meg a *Cupidót*, következő évi kiadásán már Landerer özvegyének fia, Landerer Ferenc Leopold neve szerepel. Landerer 1772-ben újra megjelenteti a művet. A teljes szöveg Gyöngyösi „bizonos” munkájaként bekerül a Dugonics-féle kiadásba is. Az 1752-es kiadás teljesen azonos az 1751-es kiadással. A Landerer-nyomda a *Csalárd Cupido* nyomtatásakor az 1734-es kiadást vette alapul: címlapja teljesen megegyezik Streibig kiadványának címlapjával: mindkét nyomtatás címlapja tartalmaz egy címképet, a címlap hátlapjára, a győri kiadáshoz hasonlóan, latin és magyar versszakokat nyomtattak. Streibig kiadásával ellentétben a költemény előtt már nem jelenik meg a dedikáció és az előszó. A verses szöveg teljesen megegyezik az első kiadás szövegével. Badics megemlíti a *Csalárd Cupido*nak egy 1754-ben megjelent változatát is, ezt azonban nem találtuk az általunk megvizsgált bibliográfiákban. A *Csalárd Cupido* keletkezésekor – az ajánlás szerint 1695-ben íródott – nem kerülhetett sajtó alá, a költemény ajánlásának címzettje, gróf Koháry István nem vállalja a kiadás költségeit. A mű népszerűségére nem csak a korabeli gyakori kiadásokból következtethetünk. Az 1695-ben megírt, kéziratban maradt *Csalárd Cupido* szövege feltehetően kéziratos formában terjedt az 1734-es kiadásig, ezzel magyarázható a kéziratos másolatok nagy száma. Az első kézirat – a barsszentkereszti – címlapján az 1695. évszám szerepel. Valamennyi kézirat közül ez a leghitelesebb, bár Dugonics feltételezésével ellentétben ez sem autográf. A cím és ajánlólap hátlapján található Marcellus Palingeniusnak hatsornyi latin hexametera, amelyet Badics Kohárynak tulajdonít, s feltételezi, hogy ez a bejegyzés tarthatta vissza Gyöngyösit

a költemény közlésétől.<sup>104</sup> A későbbi másolatok a barsszentkereszti kéziratból készültek. Nem található meg benne a 18. századi kiadások majd félszáz strófányi betoldása, és hiányzik Az Olvasóhoz címzett ajánlás is. Az 1730–1740-es évek másolói úgy tudták, Gyöngyösi élete végén a *Csalárd Cupido* félszáz strófányi, bővített változatát korrigálta, erre a feltételezésre egyik másolója, Lossonczy László utal is 1724-es kéziratában.<sup>105</sup> Második kéziratát Badics a beszercebányai püspökség barsszentkereszti könyvtárában találja meg,<sup>106</sup> jelenleg azonban a kézirat lelőhelye nem ismeretes. Rupp Kornél 1898-ban közli az autográfának tartott szöveget. A kézirat variáns tartalmazza Az Olvasóhoz címzett előszót, amely nem azonos a később megjelentetett kiadások előszavaival. Lossonczy László 1724-es kézírata a harmadik variánsa a *Csalárd Cupidónak*, a negyedik Palotai György 1736-os (?) másolata. Badicsnak nincs tudomása az 1729-es Réthei-kódex *Cupido*-kéziratáról, amely keltezése alapján a legkorábbi a 18. századi kéziratok közül.<sup>107</sup> A kézirat másolását Réthei F. Ádám (Réthey Ádám) saját bejegyzése szerint „1729. 9 Xbris” fejezte be, tehát az első kiadás előtt mintegy öt évvel. A másolat egy sárospataki kézirat alapján készült, és nem azonos az előbb felsorolt változatokkal. Surányi György 1764-ben másolja le a *Cupidót* Elefánton. A *Cupidónak* létezik egy – ma már ismeretlen helyen lévő – 18. századi kézírata is, valamint a 18. század második felében másolt Szlovák énekeskönyv is tartalmazza Gyöngyösi-művét.<sup>108</sup> A két első másolat alapján elmondható, hogy Gyöngyösi 1695 után nem változtatott többet a szövegen, minden további betoldás a másolóktól, olvasóktól ered. A második két kéziratból már hiányzik Gyöngyösi és Koháry neve csakúgy, mint a kiadásokról. Az 1734, 1751-es, 1752, 1772-es kiadásnak Az Olvasóhoz címzett ajánlása nem azonos a kéziratban lévő ajánlás szövegével, feltehetően a kiadótól származik. Dugonics mindkét Ajánlás szövegét közli kétkötetes Gyöngyösi-munkájában.

1752-től Landerer idősebb fia, Landerer Lipót Ferenc kerül a budai műhely élére. Halála után (1764) felesége, Landerer Katalin vezeti a nyomdát 1802-ig.<sup>109</sup> Landerer Lipót Ferenc (avagy Landerer Ferenc Leopold) neve az általa kiadott nyomtatványokon váltakozik a Landerer névvel. Landerer Lipót Ferenc és Landerer Katalin működése alatt első ízben, a már említett 1752-es *Csalárd Cupido* jelenik meg, ezt 1772-ben Landerer Katalin újra

<sup>104</sup> BADICS 1935.

<sup>105</sup> Uo.

<sup>106</sup> Uo.

<sup>107</sup> Jeles költemény. /Melyben le iratik /A Vénusnak fia avagy/Ama sziveket vivo tegzes kisisten, a Cupido.

<sup>108</sup> Uo.

<sup>109</sup> 1802–1833 között Landerer Katalin lánya, Landerer Anna öröklí a nyomdát. Halála után Landerer-nyomda Gyurián József és Bagó Márton tulajdonában működött tovább.

megjelenteti. 1752-ben, tehát még ugyanabban az évben kiadja az *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tükörét* is. (1785) Ezt a kiadást még háromszor ismétli meg a Landerer-cég 18. századi működése idején (1752-ben, 1765-ben és 1777-ben). Háromszor jelenik meg a *Porábúl megéledett Főnix* (1758-ban és 1763-ban, 1779-ben), a *Dédalus* (1760-ban és 1764-ben és egyszer év nélkül), négy kiadása van a *Palinódiának* (1763, 1771, 1775, 1789) egy a *Charicliának* (1763-ban). 1767-ben két, 1775-ben egy kiadást ér meg a *Márssal társolkodó Murányi Vénus*.

A budai Landerer-nyomda működése nem ér véget az általunk szabott korszakhatárral. Hogy mégis külön fejezetben tárgyaljuk, annak több oka van: egyrészt a 19. században megjelenő Gyöngyösi-kiadványok csökkenése adhat magyarázatot erre, tehát az, hogy a Landerer-cég is egyre ritkábban vállalja a Gyöngyösi-szövegek kiadását, másrészt pedig a 19. században megváltozott kiadáspolitikai/kereskedelmi viszonyok kihatással vannak a Landerer-nyomdára is – utóéletének története ezért már más fejezetbe tartozik. A második Landerer-generáció első megjelentetett Gyöngyösi-kiadványa a *Csalárd Cupido*. A kiadásról részletesen szóltunk az 1751-es kiadás kapcsán: a két kiadás teljesen azonos, mindössze a cím helyesírása változik, valamint elmarad a „TÚRÓCZI MIHÁLY comáromi Compactor” nyomdászmegnevezés, helyette: „Budán, Nyomtattatott Landerer Ferenc Leopold által 1752. eszt.” szerepel. 1772-ben jelenik meg a *Cupido* következő kiadása: „Nyomtattatott Landerer Maradéki betőivel” 1772. Ez az 1751-es kiadás újabb lenyomata, a címlap képe is megfelel az első Landerer-kiadásnak, de a címlap versójáról már hiányzik a latin és magyar nyelvű vers, helyét A Kegyes Olvasóhoz intézett előszó foglalja el. Ezek után a verses szöveg következik, a második kiadással egyező besorozással és lényegtelen eltérésekkel, ugyanazon helyesírással. 1752-ben Landerer Ferenc Leopold neve alatt megjelenik az *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre*, amelyet Landerer Katalin 1765-ben Landerer név alatt újra megjelentet. A kiadást megismétli 1777-ben, majd nyolc évvel később, 1785-ben is. Badics nem ismeri az 1752-es kiadást, a pozsonyi Landerer-műhely 1762-es kiadását említi első kiadásként. A *Porábúl megéledett Főnix* 1758 után 1763-ban és 1779-ben újra megjelenik. Az utóbbi két kiadásban az Ajánlólevél helyett Ad Authorem: *Virgilius Vates Romanae gloria gentis* című ajánlóvers szerepel, amelyet a soproni 1748-as kiadásban is szerepel. Az 1763-as kiadáson az özvegy neve jelenik meg: nyomtattatott Katalin Landerer-ne. Az 1760-as évek elején jelenik meg a *Dédalus*, Landerer Lipót Ferenc neve alatt, a nyomtatás évének feltüntetése nélkül. Következő kiadása 1764-ből való, címlapján: „Nyomtattatott Budán, Landerer Ferenc Leopold által, 1764-dik esztendőben”. A címlap tartalmazza az 1725-ös kiadás Sybilla-képét, annyi különbséggel, hogy a címképen szereplő könyv

dátuma 1596-ról 1616-ra módosul. A címkép aláírása A. D. Landererék nyomdájából az 1700-as évek második feléből származik a műnek még egy másik kiadása is, a nyomtatás évének feltüntetése nélkül, a nyomdász neve Landerer. Badics ezt a kiadást sem ismeri. A *Palinódia* 1763-ban jelenik meg először Landerer Ferenc Leopold neve alatt. A Landerer-örökösök 1771-ben, 1775-ben és 178-ben újabb kiadására vállalkoznak a *Palinódiának*: 1771-ben Landerer Maradéki Betűivel nyomtattatik, az 1775-ös kiadáson csak a családnév szerepel. Az 1789-es kiadás Landerer Katalin neve alatt jelenik meg. Badics megemlíti egy 1785-ös kiadványt is, amelyet Landerer Katalin jelentetett meg, erről azonban sehol nem találtunk említést. A *Charicliát* mindössze egyszer adja ki a Landerer-cég: „nyomtattatott Landerer Ferenc Leopold által 1763. esztendőben.” Több kiadást ér meg 1764–1796 között a *Murányi Vénus* is: Landerer Katalin 1767-ben kétszer jelenteti meg (az első kiadványon Landerer Leopold Ferenc, a második Landerer név szerepel). 1775-ben szintén két kiadása jelenik meg a *Murányi Vénus*nak, az egyik Landerer műhelyében, a másik a nyomtatás helyének és a nyomdász nevének jelzése nélkül. A *Márssal társolkodó Murányi Vénus* az említett 1767-es, majd az 1775-ös kiadásban a *Cantio de Aeternitate* (Notam: Cur mundus militat) című, latin nyelvű szöveggel együtt jelenik meg. Mindkét kiadásban a nyomdász/kiadó Gyöngyösi ajánlását Ovidius- és Vergilius-idézetekkel bővíti (vagy bővített kéziratot, előzetesen kiegészített kiadást használt), és az ajánlás után egy Gyöngyösit dicsőítő verset is beiktat *Tisztelem én-is Tudományának Szépségét jelentő 's nagy Zengéssel a' Castalus Hegyéről alá repült Irását, álmélkodván szépségén Gyöngyösi István Magyar Verseinek* címmel.

### A pozsonyi (pesti) Landerer-műhely Gyöngyösi-kiadásai

Landerer János Sebestyén másik, fiatalabb fia, Landerer János Mihály vállalkozása bátyjénál szerencsésebben alakult. 1750-ben veszi meg pozsonyi Royer-féle nyomdát, majd a jezsuita rend feloszlatása után, 1774-ben a tulajdonába kerül a kassai jezsuita nyomda is.<sup>110</sup> Pesti műhelyét 1773-ban nyitja meg. Füskúti Landerer János Mihálynak fia és örököse volt Landerer Mihály János, aki 1795-től 1809-ig dolgozik a nyomdában.

Füskúti Landerer Mihály János halála után nyomdáját örököse, Landerer Lajos vezette tovább. 1840-ben társul vette maga mellé a Wigand-féle könyvkereskedés igazgatóját, Heckenast Gusztávot, és ettől az időponttól

<sup>110</sup> A kassai Landerer-nyomdát Landerer János Mihály fia, Landerer Mihály János 1796-ban eladja unokatestvérének, Landerer Ferencnek, aki 1822-ben szintén megváltik a nyomdától, eladva azt Werfel Károlynak.

kezdvé Landerer és Heckenast néven működött tovább a nyomda.<sup>111</sup> Műhelyükben összesen két Gyöngyösi-kiadás lát napvilágot, mindkétyszer az *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tükörét* adják ki. Először 1762-ben jelenik meg Pozsonyban, majd 1795–1800 között Pesten. Az *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre* 1762-es pozsonyi kiadásáról Badics Ferenc úgy tudja, hogy ez az első megjelenése a drámának. A nyolcadrét kötet 128 számozott lapból áll. A címlap hátoldalára magyar nyelvű Seneca-, Cicero-idézeteket és bibliai, ószövetségbeli szövegrészeket nyomtattak. A kiadás tartalmazza a Zólyomi munkájának tartott Toldalékot is, s a mű második kiadása teljesen megegyezik az 1762-es nyomtatással.

### Dugonics András Gyöngyösi-kiadása

A Dugonics-féle 1796-os kiadás, *Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványai I–II.* címmel Pozsonyban és Pesten Füskúti Landerer Mihály „költsegeivel és bötűivel” jelenik meg. A kiadás tervével Landerer keresi fel Dugonicsot, mint ahogy hasonló munkával bízza meg Trattner is Batsányit.<sup>112</sup> A Ráday-megbízással együtt így már három Gyöngyösi-kiadástervezetről tudunk. Dugonics hibátlan, tökéletes szöveget kíván az olvasók kezébe adni, s igyekszik is a meglévő kéziratok és kiadások összehasonlító vizsgálata alapján megjelentetni a 17. századi barokk szerző műveit. A korszak nagyszámú Gyöngyösi-kiadását tekintetbe véve nincs könnyű dolga. Gyűjtőmunkájára jellemző, hogy nem egy esetben nincs tudomása az első kiadásokról vagy a teljes kiadáshoz nélkülözhetetlen kéziratok forrásokról, márpedig, mint Mezei Márta írja *A kiadó mandátuma* című művében: a „felvilágosodás és nyelvújítás korában az érvényesség kritériumait döntően határozza meg a szociológiai alap: a nagyszabású, összetett társadalmi és kulturális programoknak nemcsak nagyarányú sorozatok, teljes életművek feleltek meg, hanem lehetőleg a tökéletes minőség, a hibátlan szöveg is”.<sup>113</sup> Ez lehetett Dugonics célja is, amikor a meglévő kéziratok és kiadások alapján egységes szempontrendszer kialakítására törekszik. Döntéseinek bizonytalanságát jelzi, hogy kiadásába felveszi a *Palinódia* kéziratot és nyomtatott változatát is. Munkájában a grammatikai alapelvek felállítása mellett az egyes művek szerzőségét, a szövegek hitelességét is egységes kritériumok mentén próbálja elbírálni. Az általa felsorolt, négyféle kritérium: a hagyomány, amely „mindenkor az övének [t. i. Gyöngyösinek] tartotta” a művet, a könyvek címe, amely „Gyöngyösinek több munkáival

---

<sup>111</sup> Landerer Lajos 1854-ben bekövetkezett halála után a nyomda Heckenast Gusztáv maradt. Ebből a vállalatból alakult 1873-ban a Franklin Társulat.

<sup>112</sup> MEZEI 1998: 22.

<sup>113</sup> MEZEI 1998: 28.

meg-eggyez”, a „verseknek ékessége”, illetve Gyöngyösi kézírása.<sup>114</sup> Mint Mezei Márta megállapítja, Dugonics kiadói mandátumát a hagyománymentés gesztusa irányítja, ő a „minden föllelt irat önmagában is érték”<sup>115</sup> elve mentén rendel Gyöngyösi neve mellé olyan munkákat is, amelyeknek szerzője nem Gyöngyösi István. Az „elő-intésnek”<sup>116</sup> nevezett paratextust Dugonics saját nevével és titulussal indítja, boldogságot kíván az olvasónak, majd a kiadás előkészületeiről értekezik részletesen, hangsúlyozva a munka nehézségét. A 18. századi kiadások elején feltűnő szerkesztői előbeszédekben a kiadói, szerkesztői munkásság részleteire, elveire, nem egy esetben a szerkesztő irodalmi nézeteire, a kiadott szerzőhöz fűződő viszonyulás módjának bemutatására helyeződik a hangsúly, s meghatározó a szövegek didaktikus jellege: a szerzővel és művével kapcsolatos adalékokkal irodalom- és kritikátörténeti láttelepet is kívánnak nyújtani a szerkesztők a tárgyalt szerzőről.<sup>117</sup>

Kovácsnai előbeszéde túlmutat a korabeli előszavak többségének funkcióján, a marosvásárhelyi literátor előbeszédét a paratextusról szóló elméleti fejtegetésével indítja, annak olvasóra gyakorolt hatását taglalja, megállapítva, hogy ildomosabb lenne az előszót a szöveg végén elhelyezni – de a kialakult szokáshoz igazodva a tervezett kiadás elejére helyezi. Dugonicsnál nem találunk ilyen jellegű megjegyzéseket, bár az ő előbeszédét is a leendő olvasóra való kitekintés irányítja. Kovácsnaival ellentétben Dugonics olvasó kifejezésen az „Ország előtt”-i megfelelést érti, s nem a mindenkor olvasó „tudatlansága” vezérli szerkesztői elvei megfogalmazása során. Előbeszédének részletes történeti adalékai pótolják a művekhez fűzendő magyarázatokat, így kerülnek bele például a Murány várával kapcsolatos adatok is. Az „elő-intést” „szeletekre” bontja Dugonics, amelyekben az egyes művekre vonatkozó adatokat összegzi. „Gyöngyösi Istvánnak bizonyos munkái” cím alá beválogatja a *Murányi Vénust*, a *Palinódiát*, a *Rózsakoszorút*, a *Cupidót* és a *Charicliát*. „Bizontalan munkái” közé sorolja a *Cuma városában építtetett Dédalus templomát*, a *Tunyogi Sámuel*t, a *Siralmas Cronicát*, egy *Álmoskönyvet* és a *Cupidó* egy részét. Igen érdekes a *Dédalus temploma* mű besorolása, hiszen a már említett Ráday–Kovácsnai-levelezésben szintén a vitatott szerzőségű művek között említi a szöveget Ráday – tudomása lehetett tehát a korszak Gyöngyösi-vitájáról, de a hasonlóan vitatott *Igaz barátság* már nem kerül be gyűjteményébe. Bevallása szerint Dugonics a kiadást Füskúti Landerer Mihály kérésére rendezi sajtó alá. Igyekszik megszerezni a Gyöngyösi-kiadások első nyomtatásait, re-

<sup>114</sup> DUGONICS 1796: LVI.

<sup>115</sup> MEZEI 1998: 20.

<sup>116</sup> DUGONICS 1796: III–VII.

<sup>117</sup> Mezei Márta Dugonics, Révai, Batsányi és Kazinczy kiadói munkásságának vizsgálatával mutatja be a korszak kiadási elveit.

konstruálni az egyes művek első megjelenésének évét. A *Murányi Vénust* 1674-re, a *Palinódiát* 1695-re, a *Főnixet* 1693-ra, a *Cupidót* 1695-re, a *Charicliát* 1700-ra datálja.

A 18. századi Gyöngyösi-kiadásokban mérföldkőnek tekinthetjük Dugonics kiadását. Mindannak ellenére, hogy nem mindenben esetben kamatoztatja azt a tudást, amelyet a 18. század végére már a Gyöngyösivel foglalkozó értelmiségiek felhalmoztak, gondolok itt elsősorban Ráday Gedeon kiadástervezetére, amelyhez a péceli mecénás Gyórtól Marosvásárhelyig keresett segítőköt. A korszak irodalmi levelezésében lépten-nyomon felbukkan e kiadástervezet, meglepő tehát, hogy Dugonics nem említi kiadása során. Kiadásában a korabeli historia litterariák által követett eljáráshoz igazodik Dugonics András, az addigi Gyöngyösi-kiadásokkal ellentétben éppen a szerző-szöveg viszonylatában látja fontosnak a 17. századi barokk költő életművének megjelentetését. Ehhez a biográfiai keret kijelölése is szükségeltetik, s ezért Elő-intésében összefoglalja Gyöngyösi István életrajzát is. Munkájához segítséget Tótváradgyai Kornis József nyújtott, aki Gyöngyösihez hasonlóan Gömör vármegyéből származik.<sup>118</sup> Kornis a vármegyei jegyzőkönyvek alapján gyűjti össze Gyöngyösi adatait, s ezek alapján születési évét 1620-ban jelöli meg. Gyöngyösi első művének megjelenését Dugonics 1674-re teszi: „A’ könyv’ kiadásának ezen esztendőjét tudom ajánló leveléből, mellynek vége ez: költ a’ Stubinyai Hévízben 1674-dik esztendőben. Ez minden könyvei között leg-első”.<sup>119</sup> Dugonics feltételezhetően az 1730-ban megjelenő Nottenstein-nyomda kiadásáról véli azt, hogy Gyöngyösi életében megjelent, első kiadását tartja kezében. Az életrajz főként Gyöngyösi alispáni teendőire tér ki, irodalmi munkásságát nem helyezi el a biográfia keretébe, s ezáltal nem beszél az egyes műveknek a szerzői biográfiában betöltött szerepéről. Az addigi kiadások nagy részével ellentétben Dugonics éppen a szerző és szöveg egymás mellé rendelését, tisztázását tervezi, de a biográfia szintjén ez az elv már nem érvényesül. A szerző nevének alárendeli ugyan az egyes műveket, de közlésükkor nem alkalmazza a kronológiai rendet. Mezei Márta megfogalmazása szerint „adalékai vannak, szerzőképe nincs. Írók és kiadók inkább a tökéletes művel akarják demonstrálni munkásságukat, ezzel emelik meg az ekkor még bizonytalan írói rangot, s ez felel meg a folytonos tökéletesítést követelő klasszicista ízlésnek, alkotásmódnak”.<sup>120</sup> Javításai, mint Mezei Márta is megállapítja, főként helyesírási jellegűek. A Kovásznai- és a Ráday-féle literatúra- és kiadói koncepció közötti különbségeket jól jelzi, hogy míg Dugonics előszavában hangsúlyozza az aki/amely használá-

<sup>118</sup> Kornis József, Dugonics szerint „[...] Szentelt Vitéz, a’ Fölségnek Udvari titoknokja, és a’ hét személyű Táblának egyik érdemes tagja”. DUGONICS 1796: XIV.

<sup>119</sup> DUGONICS 1796: IX.

<sup>120</sup> MEZEI 1998: 58.

tának Gyöngyösi által rosszul alkalmazott formáit, s korrigálja is azokat, modernizálva ezzel a barokk költészet metaforikus jellegét, Kovásznai éppen ezek használatának létjogosultságát hirdeti, s állításának alátámasztására az antik szerzőkre (Ovidiusra, Vergiliusra), valamint Szenczi Molnár Albertre hivatkozik úgy, hogy közben elmarasztalja a 18. századi grammatikák mentén átírt, grammatikailag korrigált szerkesztési koncepciót.<sup>121</sup>

A sokat idézett Mezei Márta szerint Dugonics kiadásának legfőbb hiányossága, hogy az egyes szövegek javítása, szerzőségének megállapítása során „nem veszi sorba a saját hitelességkritériumait, leginkább stilisztikus érvekre hivatkozik, de csak ítélt, nem elemez”.<sup>122</sup> Tehát épp azt a filológusi munkát nem végzi el, amely eligazítaná az olvasókat a század során megjelent Gyöngyösi-munkák között. Vagy amely révén hiteles szövegek kerülhetnének az olvasók kezébe. Hogy Dugonics kiadása nem érte el a korszakban megkívánt hiteles és tökéletes munka szintjét, kitűnik Kazinczy leveleiből is. 1815. február 9-én kelt levelében írja Döbrentének, elvállalja Trattner felkérését, sajtó alá rendezi a Zrínyiászt, hogy „úgy ne járjon, mint Gyöngyösi, a’ki Dugonicsban egygy felette szerentsétlen Kiadót talált. (Példa rá a KARICHLIA.)”.<sup>123</sup>

Nem lehet megkérdőjelezni Dugonics kiadásának fontosságát, hiszen az 1796-ig megjelent több mint ötven kiadás közötti rendteremtés igénye tetemes feladatot jelentett – a Gyöngyösi-szövegek rekonstruált kiadását azonban ezzel a kiadással további száz évre elodázza, Toldy Ferenc ugyanis Gyöngyösi-kiadásában ugyancsak Dugonics munkájára hagyatkozik 1864–65-ben. Dugonics a *Murányi Vénushoz* írt bevezető jegyzékében közöl egy Murány várának falába véssett latin idézetet, valamint a

<sup>121</sup> „Tiszt. Tsétsi Uram (in *Observationibus Orthographico-Grammaticis*) egy ilyen Régulát teszen. A’ Ki és Melly között külömbséget tésznek jó helyesebben szöllő magyarok. Mert a’ Ki a’ személyre vitetik, a’ Melly pedig a’ dologra, p. o. Isten, a’ Ki, a’ Föld, a’ Melly. Ugyan ott ilyen megjegyzést tésznek: A’ vers-író Magyarok egybe-zavarják e’ két Pronomeneket, de nem helyyesen. Tzé- loz itt kétség-kivüül Gyöngyösire-is. Én pedig azt mondom, hogy a’ régi igaz magyar-nyelv kevesset hajt az efféle regulákra, hanem inkább a’ szokást követi. Mert a’ szó olyan, mint a’ pénz, melynek haszna a’ véle-váló élettől függ. Már pedig szokták mondani: Ki jó!, Ki szép! ‘s. a’ t. Így Mólnár Albert igen sok helyeken, mint p. o. az VI-dik ‘soltárnak első versében: *Uram, te nagy haragodban, Ki-miatt vagyok búban*. Nem mondja: *Mely-miatt*. Ugy alább *Szünjék-meg sebessége, Kiben ne büntess meg ez helyett: Melyben*. Találkozott ugyan valami koló’svári könyv-nyomtató 1761-ben, a’ ki ezeket a’ Tsétsi’ régulája-szerént meg-változtatta, a’ hol a’ vers engedte, a’ hol pedig nem, úgy hagyta, restelvén ujj verset tsinálni, mint p. o. ugyan azon VI-dik ‘soltárban az 7-dik versben: *Kinn szivem el-busult*. Ez így van abban az 1761-dik esztendőbeli ki-adásban mindenütt. A’ melly valjon nem inkább rontása a’ magyar-nyelvnek, mint meg-jobbítása? Lásd tsak a’ VI. ‘soltárnak 7-dik versét. De hiszen ha’ egyéb beszédben nem szólnák-is így, leg-alább a’ vers-szerzőnek tartózunk ilyen szabadságot endedni. Hány féle *dialectus* nints Homerusban? Mennyiszer nem szöll Horatius, Virgilius és mások görög módra, nem a’ római szokás-szerént?” KOVÁSZNAI 1791: 13.

<sup>122</sup> MEZEI 1998: 57.

<sup>123</sup> KAZLEV, XII: 383.

vár egykori tulajdonosairól szükséges tudnivalókat. Felsorolja Rimaszécsi Széchy György, Széchy Mária, Wesselényi Ferenc, Troppen György életrajzi adatait, majd megjegyzi: „Nem régen találták fel ezen várban azon négy koporsókat, melyeknek egygyikében temettetett Rima-Szécsi Széchy György (...). A másik koporsóban, mely hasonló-képpen önből öntetett: Széchy Mária fekszik. (...) A ’ harmadik Réz koporsóban nyugszik Vesselényi Ferencz. (...) A ’ negyedikben, mely hasonló-képpen réz, Troppen György zárattatott le 1643-ban”.<sup>124</sup> A felsorolás után közli a koporsókon található latin nyelvű feliratokat is, majd Murány vára állapotának lefestésére szán néhány bekezdést. A *Murányi Vénus* 1664-es, szerinte 1674-es kiadásáról tudomása van, de példánnyal belőle nem rendelkezik. Mezei Márta a kiadások elérhetetlensége miatt panaszkodó Dugonicsot azzal menti fel,<sup>125</sup> hogy ekkor az 1664-es kiadás már valóban nem volt fellelhető, csak az 1702-es hibás kiadás, valamint az ezen alapuló további kiadások. De a Kovásznai-levelekből tudjuk, Ráday Gedeon könyvtárában ekkoriban megtalálható volt az 1664-es kiadás, sőt azt Ráday el is küldte Marosvásárhelyre az idős professzornak. Igaz, Ráday a Dugonics-kiadás évében már nem él, tehát akár hihető is lehet Dugonicsnak az előszóban hangsúlyozott hiábavaló fáradozása az első kiadás megszerzéséért.

Füskúti Landerer Mihály juttatja el neki a mű 1775-ös kiadását, szövegvilágának szétírtságát maga is megjegyzi: „temérdek hibákkal tele van, de mind azokat ki-pótollyá Vesselényi Ferencznek azon képe, mely a ’ könyv eleibe függesztetett, és ezen ki-adásunkban-is ki-vágatott a ’ második darabban”.<sup>126</sup> Annak ellenére, hogy Dugonics nem találja meg a *Murányi Vénus* első kiadását, vállalkozik az 1775-ös kiadás szövegromlásainak kijavítására. Dugonics olvashatóbb szövegeket szándékozott az olvasók kezébe adni, elmondása szerint „ha el-nem-értem-is Gyöngyösinek gondolatlyát, leg-alább a ’ verset érthetőnek tettem”.<sup>127</sup> A rövid szövegismertetést újabb családi kronológiával szakítja félbe: felsorolja Széchy Mária le- és felmenő családtagjait, majd Murány várának elfoglalásával kapcsolatos történelmi tények következnek. Dugonics a *Murányi Vénus* 1767-es és 1775-ös kiadásait ismeri. A két kiadás alapján elkülöníti a Gyöngyösinek és a nem Gyöngyösinek tulajdonított passzusokat. Nem tartja Gyöngyösi munkájának a Gyöngyösi dicséretére írt verset, valamint a latin költeményt. Az utóbbiról nem állítja egyértelműen, hogy nem Gyöngyösi munkája. A két költeményt mint a kiadáshoz szervesen nem kötődő passzusokat kiemeli a szövegtestből és az Elő-íntésben közli. Eljárása jó példa az irodalmi ré-

<sup>124</sup> DUGONICS 1796: XXI.

<sup>125</sup> MEZEI 1998: 22.

<sup>126</sup> DUGONICS 1796: XXV.

<sup>127</sup> DUGONICS 1796: XXVI.

giségnek mint önmagában értékesnek korabeli szemléletére, ez az egyetlen ok ugyanis, amiért Dugonics nem hagyja ki a kötetből a szövegeket, mondván: „régiek, éppenséggel elhagyni nem akarom”.<sup>128</sup> Az Elő-intés sorrendjében másodikként tárgyalt Gyöngyösi-szöveg a *Palinódia*, annak is kéziratos változata. Bevallása szerint Dugonics az 1631-es, Sopronban írt kéziratot használja kiadása során, bár birtokában van a másik, 1681-es kézirat is. Ezek címlapját Elő-intésében közli. A *Palinódia*-kiadások közül az 1695-ös és az 1771-es budai kiadást ismeri. Ez utóbbinak Ajánlásáról feltételezi, hogy egy általa nem ismert kéziratos forrás alapján készülhetett, erre utal szerinte az ajánlás tartalma. Ebbéli sejtéséből kiindulva Dugonics feltételezi: az ajánlást feltehetően maga Gyöngyösi írta, majd azt, számára ismeretlen okok miatt kihagyja kiadásának elejéről: illet ugyanis a kiadó „újjából nem szophatott, hanem bizonyossan valamelyik kéz-írásban talált, és a’ melly ajánló levél Gyöngyösinek maga ki-adásában, nem tudhatni mi okból, egészen el-hagyatott.”<sup>129</sup> Kötetében az 1631-es kéziratos, majd az 1695-ös edíciót követi, de az 1771-es kiadás emblémájához járuló latin nyelvű disztichont és az Ajánlólevelet – „ne-hogy éppen el-hagyattasának, és örökre el-veszszenek”<sup>130</sup> – mellékeli Elő-intésében. Ezekről úgy véli, hogy Gyöngyösi autográf bejegyzéseiből származnak. Előintésének ötödik részében tárgyalja a *Palinódiát*, „melly nyomtatva vagyon”.<sup>131</sup> Az 1681-es kézirat kiadásának elmaradását Eszterházy Pál „valóságos jó kedvének” hiányával magyarázza. Az első edícióban megváltoztatott, 1695-i görög–latin címet egyesítette a kézirat és az 1771-es kiadás magyar címlapjával. A palinódia szó már Dugonicsnak is fejtörést okozott, bár megfejtésére nem sok időt pazarolt, elintézi annyival, hogy „soha nem tudhatom? hogy alkalmaztathatta ide a’ *Palinódia* szót, melly vissza-mondást avagy vissza-éneklést téssen”.<sup>132</sup> A szó lefordításán túlmenően nem értelmez, nem firtatja, minek a visszaéneklésére vállalkozhatott Gyöngyösi, s nem is próbálja a szövegre vonatkoztatva levonni az esetleges tanulságokat.

Dugonics ismeri a *Rózsakoszorú* 1690-es kiadását, címlapjának tartalmát – amely „hoszszasan vagyon írva Gyöngyösinek szokása szerint, ki az ilyenekben ki-váltt-képpen gyönyörködik”<sup>133</sup> – Elő-intésében közli. A későbbi *Rózsakoszorú*-kiadások közül megemlíti a nagyszombati kiadást, de nem jelzi, hogy a nagyszombati nyomdának az 1772-es vagy az 1789-es kiadása közül melyiket ismeri. A *Rózsakoszorúról* írt bevezető passzusa jól tükrözi a kor olvasóinak és nyomdászainak a műről alkotott felfogását:

<sup>128</sup> DUGONICS 1796: XXVIII.

<sup>129</sup> DUGONICS 1796: XXXIII.

<sup>130</sup> DUGONICS 1796: XXXIII

<sup>131</sup> DUGONICS 1796: LII–LV.

<sup>132</sup> DUGONICS 1796: LIII.

<sup>133</sup> DUGONICS 1796: XXXVII.

„Gyöngyösinek azon Versei, mellyekkel írja a’ Rozsa koszorút, ő szokása ellen vannak, mind-az-által szépek, és Istenhez vezetők”.<sup>134</sup> A kiadás kapcsán nem említi, hogy Gyöngyösi munkája írásakor bármilyen forrást használt volna.

A *Porábúl megéledett Főnix*nek az 1693-as második edíciója alapján rendezi sajtó alá a kiadást.<sup>135</sup> A második kiadásról azonban nincs jó vélemény, benne „semmi egyebet nem találhattam a’ tiszteletes Régiségnél: mert maga a’ bötü’ állapottya, a’ versek’ el-rendelése durva; a’ nyomtatásban esett hibák elegek, egy szóval az egész könyvnek állapottya semmi jó izlésü”.<sup>136</sup> A 18. századi kiadásoktól eltérően közli Gyöngyösinek az Apor Istvánhoz intézett Ajánlólevelét és Az Olvasóhoz intézett előszavát is. Dugonics a mű kéziratos változatáról – Az Olvasóhoz címzett előszó alapján – úgy véli, hogy az „el-lopattatott” a szerzőtől. Dugonics ismeri a *Főnix* nyitri kézirátát, amelyet autográfának vél, s amelynek címlapját és – az 1693-as edíciótól eltérő – Az Olvasóhoz intézett passzusát Elő-intésében közli. Ugyancsak közli az első edíció címlapját, valamint az 1763-as budai kiadásban szereplő *Ad authorem Virgilis vates Romanae* kezdetű latin nyelvű költeményt, amely bevallása szerint „egygyügyü deák vers”. Közlését a már fentebb is idézett, az irodalmi régiség mint önmagában való érték elvével indokolja.

A nagyszámú *Cupido*-kézirat közül Dugonics, mint Elő-beszédében jelzi, olyan kéziratot használ, amelyet egy egyetemi hallgatójától, Mérei Sándortól kapott, s ezt autográfának véli, a kiadások közül pedig mindössze az 1772-es budai edíciót sikerül beszereznie, mindkettő címlapját ismerteti Elő-intésében. Ugyancsak közli az 1772-es Az olvasóhoz intézett előbeszédjének végére illesztett latin nyelvű disztichont is, amelynek szerzője, véleménye szerint, nem lehet Gyöngyösi. Állítása igazolására érveket is hoz, egyrészt, hogy a disztichon nem jellemző Gyöngyösi stílusára, másrészt, hogy maga a disztichon elhelyezése sem vall Gyöngyösire, hiszen ő nem „függesztette volna a maga’ könyve eleibe”.<sup>137</sup> A kéziratos szöveg tartalmáról nincs jó vélemény Dugonics, meg is kérdőjelezi hitelességét: „nem kevésbé mocskos” – írja, mintegy mentetve Gyöngyösit. A „sok ocsmánságot” inkább a „semmirekellő kaczer emberke” beavatkozásának tartja, hiszen a „sok kaczerság” nem egyeztethető össze Gyöngyösi addigi munkáinak nyelvével, s nem mellékesen Dugonics kiadói mandátumának, a nevelés eszményének sem feleltethető meg. A „megocsmányított” *Cupido* közlése folytan felmerülő, főként erkölcsi aggályairól a kiadás

<sup>134</sup> DUGONICS 1796: XXXVIII.

<sup>135</sup> Mezei Márta könyvében 1799-es kiadást említ, feltehetően elírás, hiszen három évvel a jelzett dátum előtt járunk.

<sup>136</sup> DUGONICS 1796: XXXIX.

<sup>137</sup> DUGONICS 1796: LI.

előzetes terveinek összegzésében ír. Szándéka szerint az autográfának tartott<sup>138</sup> kéziratot kiegészítve közölte volna: a későbbi betoldásokat „fekvő bötűkkel” beépítette volna a szövegtestbe. Célja szerint a kettős közlés révén sikerült volna érzékeltetni az olvasókkal a Gyöngyösi-szöveg rontott, szétírt jellegét, ezáltal hangsúlyozva az eredeti és a betoldott részek közötti különbségeket: „ki-fog-nyíl ni az Ország’ előtt, minő külömbség légyen Gyöngyösi keze írása és a’ Budai kaczéznak ki-adása között, olyan külömbség tudni-illik: mint a’ tiszta forrás, mellyben némi-némő fővenkék hempörögnek, és ama’ zavaros víz omlások között, mellyekben a’ vastag iszapok uralkodnak”.<sup>139</sup> A „kaczér emberke” „elképzelhetetlennek” titulált változtatásain felháborodó Dugonics passzusokat idéz elrettentő példaként a kéziratból és a budai edícióból. Előzetes szándékával ellentétben a kéziratból csak a Koháryhoz intézett Ajánlással egészíti ki az 1772-es kiadás címlapját. Bár a címlap hátlapjának Intése szerint Gyöngyösi munkáját teszi közzé, valójában az 1772-es nyomtatott szövegnek a Dugonics olvasata alapján módosított jobbítását adja a kézirat helyett sajtó alá, „fekvő bötűkkel” jelzve a szöveg kapcsán felmerült aggályait, a bizonytalan szerzőségű passzusokat is.

A *Chariclia* sajtó alá rendezésekor Dugonicsnak segítségére van az 1700-as kiadás, amelyet a sajtóhibáik részleges javításával közöl újra. Előintésében részletesen értekezik a *Chariclia* forrásaként ismert Héliodóroszműről, annak 1596-os latin, valamint német nyelvű fordítása kiadásairól. Ismeri Czobor már említett átírását,<sup>140</sup> de szerzőjének kilétét nem tudja. Tulajdonában van a Czobor-féle kéziratnak egy bővített változata is. Mindenesetre sem a Czobor-, sem a Czobor-féle kézirat átírt variánsáról nincs jó véleménnyel. Dugonics szerint egyik szerző nem tett egyebet, mint „a’ szavakat minden haszon nélkül szaporították”.<sup>141</sup> Dugonics a Gyöngyösi-szöveghez meglehetősen engedékenyen és nagyvonalúan viszonyul. A fentebbi két fordítónak felrótt hibákat (a görög nevek magyarosítása, a történet egyes szálainak az elhagyása, újabbak beszúrása), amelyek Gyöngyösinél is előfordulnak, megbocsátja a szerzőnek, neki ugyanis nem „lévén Heliodorussa, se a’ nevet meg-nem másolhatta, se azon hozzá foltozott történeteket meg-nem ismérhette”.<sup>142</sup> Ennek függvényében úgy véli, hogy a *Chariclia* a szerző eredeti munkája.

<sup>138</sup> Mint Jankovics József is felhívja rá a figyelmet, a Dugonicsnál lévő kézirat nem autográf. JANKOVICS 2003.

<sup>139</sup> DUGONICS 1796: LVIII–LIX.

<sup>140</sup> Uo.: LXVII.

<sup>141</sup> DUGONICS 1796: LXVIII.

<sup>142</sup> DUGONICS 1796: LXXI.

A Dugonics által felsorakoztatott öt „bizontalan” munka közül utólag háromról bizonyosodott be, hogy nem Gyöngyösi a szerzőjük: a *Tunyogi Sámuel*ről, a *Síralmas króniká*ról és az *Álomkönyv*ről. A *Cuma várasában épített Dédalus templomát* ellenben Gyöngyösi munkájának tartja a szakirodalom. Dugonics a Patzkó Ferenc kiadásában megjelenő *Dédalus*ról a korabeli vélemények közül azokat összegzi, amelyek Gyöngyösi szerzősége mellett szólnak. Bár nem említ neveket, tudjuk, hogy a Ráday–Kovácsnai-levelezés igen tetemes részét képezi a *Dédalus* szerzőségéről kialakult polémia. Dugonics érvei kísérteties hasonlóságot mutatnak a Ráday Gedeonéival: központi érve neki is, hogy az antik mitológia alkalmazásában a mű szerzője következetlen, egymástól időben távol eső mitológiai szereplőket rendel egymás mellé, márpedig egy olyan szerző, mint Gyöngyösi, aki jól ismeri az antik mitológiát, bizonyára nem vétene a mitológiai hűség ellen. Kovácsnaival ellentétben Dugonics nem tartja Gyöngyösi-szövegnek a *Dédalus*t. Egyrészt, mert az a szóbeliségen, közvetlen, korabeli tapasztalatiságon alapuló emlékezet sem tartotta Gyöngyösi-műnek – hasonló érveket Ráday és Kovácsnai hoz vitájuk során –, azaz: a „hagyomány sem tartotta az övének lenni.” Másrészt Gyöngyösi eredetiség-elve (!) mellett teszi le a voksát, állítva, hogy Gyöngyösi mindig is eredeti munkákkal jelentkezett, fordításra nem vállalkozott: „Gyöngyösi soha semmit se fordított, hanem az ő munkái mindnyájan eredeti munkák. Ez pedig fordítva vagyon egy Poétától, a’ mint a’ Czim-lapon vagyon.” Állítása azért is meggondolkodtató, mert felveszi a kötetébe a *Chariciát*, s hosszasan értekezik a Héliodórosz-átdolgozásról. Harmadszor – bár elismeri a versek szépségét és Gyöngyösi stílusához való hasonlóságát –, hiányolja belőlük Gyöngyösi stílusának emelkedettségét, „azon méltóságot, mely Gyöngyösiben tündöklék”.<sup>143</sup> A szöveg szerzőjében tehát egy ügyes Gyöngyösi-imitátort kell feltételeznünk, aki Gyöngyösi stílusát igen, de a Gyöngyösi-versekben rejlő „fölséget”, az általa kisugárzott „különöst” már nem tudta el-sajátítani. Mindazonáltal dicsérő formulákkal halmozza el Dugonics az ismeretlen versfaragót mint olyat, aki a leginkább megközelítette Gyöngyösi stílusát: „azon munkák között, melyeket Gyöngyösinek munkáihoz toldani kívántak a’ füst-faragók, ezen versek a legszebbek”.<sup>144</sup> A további „bizontalan” munkákat Dugonics a beszerzett Gyöngyösi-művek kolligátumos formája<sup>145</sup> miatt véli Gyöngyösi-műveknek. Bár érveléséből kiderül,

<sup>143</sup> DUGONICS 1796: LXXIV.

<sup>144</sup> DUGONICS 1796: LXXV.

<sup>145</sup> Hasonló kolligátumos formában őrzik a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban Gyöngyösi 18. században megjelentetett műveit, s a kolligátumok vegyes szerzősége és tartalma igen sokat elárulhat a korabeli, 18–19. századi olvasók Gyöngyösivel kapcsolatos nézeteiről. Meggyőződésem ugyanis, hogy a 18–19. század elejének olvasója számára Gyöngyösi művei nem elsősorban irodalmi, hanem elsősorban hír- és pletykaértéke miatt voltak népszerűek,

hogy a kolligátumforma számára nem elegendő bizonyíték, s a Gyöngyösi-név húzóerejének tulajdonítja a szövegek együttes megjelentetését, hiszen ezeknek a „bizontalan” munkáknak sem nyelvezete, sem tematikája nem éri el Gyöngyösi munkáinak színvonalát. A *Tunyogi Sámuelről* úgy véli, hogy szerzője nem annyira Gyöngyösi, mint inkább „valamelyik Collegium” „Szakáts inasa”, akinek versei „Gyöngyösinek nemességétől” oly távul esnek, mint Makó Jeruzsálemtől.”, s inkább kiadói fogásnak véli a Gyöngyösi-művekkel egybekötött egyéb művek megjelentetését.<sup>146</sup> Az előbbi művekhez hasonlóan a Tséla Mihályról írt *Síralmas Cronica*t sem tartja Gyöngyösi művének. A *Palinódia* és a *Főnix* mellé kötött *Alom-könyvről* ugyanakkor nagyon burkoltan ír. Nem hoz fel a szerzőséggel kapcsolatosan sem pro, sem kontra érveket – a ponyvairodalom eme formáját akár meg is bocsátaná Gyöngyösinek, hiszen azzal csak a régi szokásokhoz igazodott, mint aki „reá érhetett, hogy némelly álomnak tapasztalt ki-menetelét, a’ régi Magyaroknak szokások szerint, fel-jegyzette, ki-is nyomtattatta”.<sup>147</sup> Utolsóként említi a *Csalárd Cupido* 18. századi nyomtatásokban megjelenő betoldásait. Eredeti szövegnek csak az általa ismert kéziratos variáns is ismeri el, s az egyéb betoldásokat csak azért szándékozik az újabb kiadásba felvenni, mert az irodalmi hagyomány ezt ismeri (el) Gyöngyösi műveként.

Dugonics a Gyöngyösi „bizonos” és „bizontalan” munkái közt nem tesz említést az *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköréről*, valamint a *Thököly és Zrínyi Ilona házasságáról*, bár az előbbinek 1769-ig három kiadása is megjelent, az egyik éppen annál a Füskúti Landerer Mihálynál, aki felkérte Dugonicsot a Gyöngyösi-művek összegyűjtésére. Erre többféle magyarázat is adható – a korszak irodalmi vitái azt mutatják, hogy a *Florentina* néven ismert dráma szerzője már a 18. század utolsó felében is kérdéses. Hogy a következő fejezet egyik fő vitapontjára utaljak, a *Florentina* szerzőségének kérdése központi problémája a Ráday–Kovácsnai-levelezésnek is. Ráday Gedeon ugyan elküldi a dráma szövegét Vásárhelyre, de mint Kovácsnai leveleiből kiderül, egyik fő érve Gyöngyösi szerzősége mellett, hogy azt a hagyomány Gyöngyösi-műként tartja számon. Ugyanazt az érvet alkalmazza tehát Ráday, mint fentebb Dugonics. A Gyöngyösi-világot alaposan ismerő Kovácsnai ellenben úgy véli, a munka több szempontból

s kiadásának gyakorisága épp a ponyvairodalom irányába mozdítja el Gyöngyösi-művek megítélését. S talán a populáris irodalom felé hajlás többet ártott Gyöngyösi 19. századi megítélésének, mint használt. Az eddigi kiadókkal ellentétben Dugonics kiadása lesz az, amely az irodalmi régiség mint érték elve mentén szervezi egy kötetbe Gyöngyösi életművét, s ilyen megfontolás alapján kerül be Dugonics gyűjteményébe egyéb, a Gyöngyösi-szövegekkel egy kolligátumokba fűzött mű is.

<sup>146</sup> DUGONICS 1796: LXXVII.

<sup>147</sup> DUGONICS 1796: LXXXIX.

sem sorolható a Gyöngyösi-művek sorába – az antikvitas irodalmát jól ismerő Gyöngyösi olyan alapvető, a műfaji követelményeknek nem megfeleltethető hibákat követ el, amelyek egyértelműen kizárják a Gyöngyösi-szerzőséget.

### **A pozsonyi Langutti-nyomda Gyöngyösi-kiadása**

Pozsony városában a jelzett időszakban a Landerer-nyomda mellett a mindössze egy évig működő Langutti-nyomda (1792–1793) is megjelenteti Gyöngyösi egy művét: 1792/93-ban a *Dédalus templomát*. Langgutti (Langguth) nyomdája eredetileg a főként német nyelvű kiadásokat megjelentető Anton Löwe, majd Anton Michael Oderlitzky birtokában volt. Langutti 1792-ben vásárolja meg a nyomdát, igen hamar, már a következő évben megváltik tőle: 1793-ban Johann Nepomuk Schaufznak adja el. A sajtó alá rendezett Gyöngyösi-mű impresszumában megjelenik a nyomtatás helye és a nyomdász személyének neve: „Posonban nyomtattatott Langutti betűível és költségeivel.” *Dédalusa* megegyezik a Landerer-kiadványokkal, a különbség, hogy a címlapon szereplő Sybilla-képet két kis amorettábrázolásra cseréli.

### **Patzkó Ferenc pest–pozsonyi nyomdájának Gyöngyösi-kiadása**

Az olmützi származású Patzkó Ferenc Ágoston 1771-ben nyitja meg pozsonyi nyomdája kapuját, 1797-től pedig fia, Patzkó Ferenc irányítja azt. 1788-tól Patzkó pesti fiókrészleggel bővíti pozsonyi nyomdáját, vezetését fiára bízva. Pest városának első könyvnyomtatója a nagyszombati származású Eitzenberger Ferenc Antal volt, aki 1756-ban állította föl a sajtóját. Eitzenberger 1776-ben bekövetkezett halála után a tipográfiát özvegye vezeti, 1782-től kezdve egyik fia, Eitzenberger Antal rendezi a főként német nyelvű kiadványokat sajtó alá. Eitzenberger fiától 1785-ben Lettner Gottfried József vásárolja meg a nyomdát, és mintegy három évig működteti. Ekkor nyitja meg Patzkó Ferenc Ágoston pesti nyomdafiókját, felvásárolva az Eitzenberger-hagyatékot Lettnertől.

Feltehetően az 1800-as évek körül jelenti meg a Patzkó Ferenc a *Dédalust*, amelyen sem a kiadás helye, sem a kiadás éve nem szerepel. Megjelenik ellenben a nyomdász neve: Patzkó Ferenc. A pesti nyomdában kerül a mű kinyomtatásra, tehát 1788 után jelenhetett meg. Badics a Patzkó-féle kiadást nem említi *Dédalus*-kiadásának kronológiájában.

## A debreceni, a soproni és a nagyszombati egyetemi nyomda Gyöngyösi-kiadásai

Debrecenben mindössze egy Gyöngyösi-mű jelenik meg a század folyamán: 1735-ben a debreceni református városi nyomda kinyomtatja a *Dédalust*. A nyomda provizora ekkor Margitai János, aki 1733–1751 között irányítja a városi tulajdonban lévő nyomdát. Badics nem említi ezt a kiadást. Sopronban szintén mindössze egy Gyöngyösi-mű lát napvilágot: Seisz (Siess) József 1748-ban jelenteti meg a *Porábúl megéledett Főnixet*. Seisz János József 1748-ban vásárolja meg Rennauer János Fülöp soproni nyomdász tipográfiáját annak özvegyétől, és egészen 1789-ig működteti sajtóját a városban. A nagyszombati egyetemi nyomda az egyetlen a század folyamán, amelynek tipográfusai Gyöngyösi *Rózsakoszorújának* megjelentetésére vállalkoznak. Igaz, Gyöngyösi más művének kiadására egyetlen egyszer sem tesznek kísérletet. A *Rózsakoszorút* az 1690-es kiadás után 1772-ben jelentetik meg először, és mintegy 18 évvel később, 1789-ben másodszor. A kiadványon a Jesus Társasága Akadémiai Betűivel nyomdamegjelölés szerepel. A 228 számozott lapból álló kiadás tartalmazza az első kiadás Ajánlását, de hiányzik belőle Az Olvasóhoz intézett passzus. Feltehetően az 1690-es kiadásnak egy szétrongyolódott változatát használhatták a mű kiadásakor.

## Kolozsvár nyomdáinak Gyöngyösi-kiadásai

Erdély területén mindössze Kolozsváron nyomtatnak Gyöngyösi-műveket. 1752-ben a református egyházi nyomda megjelenteti a *Dédalust*, és 1768-ban az Akadémiai Betűkkel megjelenik a *Főnix*. A református tipográfia vezetője a Gyöngyösi-kiadvány évében az a (Sáros)Pataki József, aki 1745-től 1770-ig vezette a nyomdát. A *Főnix* megjelentetését vállaló jezsuita nyomda 1726-tól működik a városban, 1768-ban feltehetően Kolmann József Ferenc a felügyelője. A kiadás impresszumában megjelölik a költemény szerzőjének nevét: „Írt volt Gyöngyösi István”, a kiadás évét és a kiadáshoz felhasznált példányt: „Most pediglen Lótsén 1693. Eszt. költ könyvéből újra nyomtattatott Kolosváratt az Academiai betűkkel 1768”. A költemény elejéről szintén hiányzik az Ajánlólevél, helyére az Ad authorem kezdetű latin költeményt nyomtatták.

## A győri Streibig-nyomda Gyöngyösi-kiadásai

Az 1704–1796 között megjelent Gyöngyösi-műveket kiadó nyomdászok közül a győri Streibig nyomdász műhelyéből három Gyöngyösi-kiadványt ismerünk. A Kismartonban, majd Sopronban tevékenykedő Streibig József Antal 1727 és 1736 között Győrben működtetni nyomdáját. Győri nyomdájának hivatalos megnevezése: „Cs. kir. szab. győri püspöki és polgári könyvnyomda”. Ezen időszak alatt – 1734-ben – jelenteti meg a *Csalárd Cupidót*. 1737-ben bekövetkezett halála után fia, Streibig János Gergely öröklő a nyomdát, 1781-ig vezeti. 1781–83 között Streibig J. G. örökösei név alatt jelennek meg kiadványaik, 1783-tól a műhelyt a harmadik Streibig-generáció öröklő. Streibig 1734-ben először jelenteti meg a *Csalárd Cupidót*. A kézirat eredeti címéből csak az első sort hagyja meg, a címlap hátlapján hatsoros latin disztichonban s két kis magyar versszakban<sup>148</sup> magyarázza a költemény erkölcsi célzatát. Az 1734-es kiadás tartalmaz egy ajánlást, amelynek címzettje a verskedvelő Hajnal István. A *Csalárd Cupidó* újabb kiadására 1764-ben vállalkozik Streibig, ezt a kiadást Badics nem említi. 1743-ban Streibig megjelenteti a *Palinódiát*. A kiadvány címlapján megjelenik a nyomdász neve (Streibig Gergely János), a nyomtatás éve (M.DCC. XLIII.). A címlap hátlapján megtalálható a *Gryphus Eszterhazinus* cím alatt a négysoros latin disztichon, a 3. és 4. lapon Dedicatoria címmel az ajánlólevél. A kiadás a 18. századi kiadásokhoz hasonlóan nyolcadrét alakú. A kiadás nyomásakor Streibig feltehetően valamilyen kézirat alapján dolgozott, hiszen a *Palinódia* első kiadása nem tartalmazza a teljes magyar címet, a disztichonokat és az ajánlólevelet. A szöveg főként a sárospataki kézirat-tal mutat hasonlóságot. Streibig kiadása ezért teljesebbnek mondható az elsőnél, alapul szolgált Dugonics és Toldy kiadása számára is.

## A nyomtatás helye és a nyomdász nevének feltüntetése nélkül megjelent Gyöngyösi-kiadások

A nyomtatás helyének és nyomdász nevének feltüntetése nélkül mindössze három Gyöngyösi-mű jelenik meg: 1724-ben, tehát három évvel III. Károly rendeletének életbe lépése után az első 18. századi *Dédalus*.<sup>149</sup> A mű

<sup>148</sup> „Vulniscus quorum trajecit corda Virorum,/Ense, CUPIDO suo: flebili perpetuo./Acteonis paenam patiuntur Tantalum flemmam,/Aerumnam Titii; tristitam Therei./Sobrius út caveas fallaces corporis ansas./Institut GENIUS, si velis esse pius” „Csalárd CUPIDONak keserves nyilatit,/Szív emésztő kinok, s' bánatok habjait,/Erőszakkal ki múlt testek Sir Halmait/Rettegvén, halálos Venus jutalmait;/Józan értelemmel ember miként fussa,/Tanítja e' Tiszta Élet GENIUSSA,/Értelemmel ha ki mind végig olvassa,/Ekképpen nem lészen, mind ezekhez jussa.”, Gyöngyösi 1734.

<sup>149</sup> Badicsnak az a véleménye, hogy Komáromban (BADICS 1914), Nyerges Juditnak, hogy Kolozsváron jelent meg (NYERGES 2006).

kiadására 1756-ban újra vállalkozik egy névtelen nyomda. Az 1775-ben megjelenő *Murányi Vénus*-kiadáson szintén nincs feltüntetve a nyomdász neve. A mű a jelzett évben Landererék tipográfiájában is megjelenik.

Összegezve tehát elmondható, hogy 1704–1796 között a Nottenstein-Landerer nyomdának, illetve Buda szerepének a megnövekedését figyelhetjük meg. A Landerer–Nottenstein nyomda 39 Gyöngyösi-mű megjelentetését vállalta. A megjelentetett Gyöngyösi-művek közül tizenegy alkalommal jelenik meg a *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, a *Dédalus* és a *Porábúl megéledett Főnix*, 7 alkalommal az *Igaz barátságának és szíves szeretetnek tüköre*, hat alkalommal a *Csalárd Cupido* és a *Palinódia*, öt alkalommal az *Új életre hozatott Chariclia* és mindössze kétszer a *Rózsakoszorú*. A két Landerer-nyomda hét alkalommal vállalkozik a *Márssal társolkodó Murányi Vénus* és a *Porábúl megéledett Főnix* megjelentetésére, háromszor a *Chariclia* kinyomtatására. Öt alkalommal jelentetik meg a *Dédalust*, hétszer az *Igaz barátságának és szíves szeretetnek tüköreit*. Háromszor adják ki a *Csalárd Cupidót*, és négy alkalommal a *Palinódiát*. Streibig nyomdájában két alkalommal jelenik meg a *Cupidó*, egyszer a *Palinódia*. A nagyszombati nyomda rendezi sajtó alá a *Rózsakoszorút*. Kolozsváron a *Dédalus* és a *Porábúl megéledett Főnix* jelenik meg. A nagy múltú kassai, illetve lőcsei nyomda mindössze a *Főnix* és a *Chariclia* megjelentetésére vállalkozik, a debreceni városi nyomda pedig csak a *Dédalust* rendezi sajtó alá.

### Harmadik szakasz: 1796–1864/65

A 19. századi magyarországi könyvnyomtatás terén a század első évtizedeiben jelentős visszaesés tapasztalható, az előző század folyamán megerősödő pesti, budai és pozsonyi tipográfiák mellett a vidéki nyomdák kevés számú kiadással jelentkeznek, az egyre inkább piacorientált nyomdászkiadók érzékenyen reagáltak az irodalmi élet esztétikai ítéleteire. Ezt jelzik a 19. század Gyöngyösi-művek kiadásainak megcsappanása, Zrínyi műveinek egyre gyakoribb edíciói. A korabeli nyomtatványok kiadójaként a századelőn továbbra is a nyomdász nevét jelölik meg. A század folyamán azonban fokozatosan elkülönülnek egymástól a könyvszakma különböző ágazatai. Ekkor jönnek létre a nagy kiadói részvénytársaságok, amelyek elsősorban a könyv előállításával foglalkoznak, árusításával és terjesztésével nem. Mint a 18. századi kimutatásokból kitűnik, a Gyöngyösi-művek népszerűségének hanyatlása már az 1780-as évektől érzékelhető. Míg a század közepén évi öt kiadást érnek meg az író művei, a századvégen évente már csak egy kiadással (ha) jelentkeznek tipográfusok. A 18. századi korszakot felölelő kilencvenkét évben 59 művét jelentetik meg Gyöngyösinek, a harmadik periódust kitevő hatvankilenc évből azonban mindössze öt

Gyöngyösi-műnek hét kiadását ismerjük. Mindez természetesen összefüggésben lehet a korabeli irodalomfelfogás váltoásaival, valamint a Gyöngyösi-recepcióban bekövetkezett fordulattal. Ő az, aki a korszak irodalmi diskurzusát meghatározandó, ugyan felvállalja – az irodalmi régiség mint érték elve mentén – Gyöngyösi műveinek összegyűjtését és kiadását, de leveleiben egyre erősebben Zrínyi mellett foglal állást. S nem véletlen, hogy ezt az állásfoglalását épp Kazinczynak fejti ki a legrészletesebben, amelyre a továbbiakban még visszatérünk.

A 19. század nem hoz újat a kiadásra szánt Gyöngyösi-művek tekintetében sem, s mivel a 19. századi és 20. századi kiadások túllépnek a könyvben tárgyalt időkereten, ezekről nem szólok részletesen. Az előző század tipográfusai által felfedezett és kinyomtatott szövegek utánnyomására vállalkoznak csupán 19. századi nyomdászok, mindannak ellenére, hogy Toldy szerkesztésében elkészül a második Gyöngyösi-válogatás is, amely célja és címe szerint az eredeti kiadások alapján készülne el. Mindezt úgy, hogy a kiadásra szánt Gyöngyösi-művek közül nem mindegyiknek ismeri az eredeti kiadását. Toldy válogatása textológiai vonatkozásban tehát nem jelent előrelépést. Kiadásával azonban újra ráirányította az olvasók és írók figyelmét a lassan feledésbe merülő barokk irodalmi hagyományra. Ehhez természetesen nem volt elegendő Gyöngyösi-kiadása: egyetemi előadásai, valamint irodalomtörténetei nagymértékben segítettek fentebbi törekvését. A Gyöngyösi-univerzum ártértekelésében, a barokk költészhagyomány megismertetésében jelentős támpontokat kínált Arany János 1693-ban megszülető Gyöngyösi-arcképe is.

Budán a 19. század elején két tipográfia is működik. Az egyik az egyetemi nyomda, a másik Landerer Kataliné. Landererné 1802-ben bekövetkezett halála után a nyomda lánya, Landerer Anna kezére jutott. Az utolsó Gyöngyösi-kiadás, amely még a budai Landerer-jelzéssel ellátva jelenik meg, az 1799-es évszámot viseli. A kiadás az *Igaz barátságának és szíves szeretetnek tüköre* című drámát tartalmazza. A budai Landerer-nyomdát 1802-től igazgatja Landerer Anna 1833-ig. 1833-ban Bagó Márton és Gyurián József megvásárolja a nagy múltú Landerer-műhelyt, tulajdonképpen vezetője Bagó Márton lett. A Gyurián–Bagó-nyomda Gyöngyösi művei közül mindössze két szöveg kiadására vállalkozik. 1835-ben megjelenteti az *Igaz barátságának és szíves szeretetnek tükörét*, 1840-ben pedig a *Cuma városában épített Dédalus templomát*. A Pesten tipográfiát működtető Füskúti Landerer család nyomdája Landerer Lajos igazgatása idején Heckenast Gusztáv vállalkozásával egyesül. Társulásuk hatodik évében, 1846-ban veszik fel a Landerer és Heckenast nevet, 1863-ig használják. Landerer Lajos halálával a nagy múltú tipográfia Heckenast tulajdonába ment át, aki nyomdáját és kiadvállalatát 1873-ban az akkor alakult Franklin Társulatnak adta el.

Heckenast a 19. században jelentős kiadói és könyvkereskedői tevékenységet fejtett ki. Működésének negyven éve alatt 900-nál is több magyar könyvet forgalmazott.

Toldy Ferenc kétkötetes Gyöngyösi-válogatása a Heckenast-cégnél jelenik meg. A kiadás a három Gyöngyösi-mű mellett (*Palinódia*, a *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, valamint a *Porábúl megéledett Főnix*) Gyöngyösi-arcképet is tartalmaz, s a Magyar nemzet classicus írói sorozatban jelenik meg. A *Gyöngyösi István válogatott poétai munkái* cím alatt megjelenő válogatás címlapján Toldy megnevezi a kiadások forrásait is: „eredeti kéziratok alapján közli Toldy Ferencz.” A *Murányi Vénus* kiadása azonban az 1702-es, hibás edíció alapján készült, forrása az 1725-es Landerer-kiadás. A *Murányi Vénushoz* hasonlóan a *Porábúl megéledett Főnix* sem az eredeti kiadás alapján rendeződik sajtó alá, forrása az 1713-as lőcsei edíció. A *Palinódia* közléséhez szintén a 18. századi kiadásokat használja Toldy, a kiadásba így bekerül a Dedicatoria és a már sokat emlegetett latin nyelvű disztichon is. Válogatása előszavában rövid Gyöngyösi-életrajzot ad, s újraközli Arany Jánosnak a *Koszorúban* megjelent Gyöngyösi-tanulmányát.<sup>150</sup> A harmadik kiadástörténeti szakaszban mindössze egy Gyöngyösi-mű jelenik meg a nyomtatás helyének és a nyomdász nevének jelzése nélkül: 1828-ban a 18. századi kiadásokat követve megjelenik a *Cuma várasában építettett Dédalus temploma*.

## Negyedik szakasz: 1864/65–1904

Az alcímben megjelölt időszak kiadói már az előbbi periódusnál több Gyöngyösi-kiadás megjelentetését vállalják: öt Gyöngyösi-szövegnek tizenhárom kiadását lelhetjük fel a jelzett negyven év alatt. A korábbi kiadásokhoz képest változásnak mondható, hogy az öt megjelentetett Gyöngyösi-mű egy újabb, eddig még ki nem adott kiadvánnyal bővül: a *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságával*. A kiadások nagy része a Franklin Társulatnál lát napvilágot. A kiadás és nyomtatás regisztereinek differenciálódására utalnak az egyes művek kolofonjai is: megjelenik bennük a kiadó és a nyomdász neve, a könyv megjelenésének éve és helye. A kiadások címlapjai tartalmazzák Gyöngyösi nevét, kiadott művének rövidített címét, a könyv sajtó alá rendezőjének, szerkesztőjének nevét. A művek nagy része különböző sorozatok kiadásaként jelenik meg, a címlapon így megjelenik a sorozat címe, száma és a sorozatszerkesztő neve is. Nem egy esetben a címlapon feltüntetik a könyv árát is. Az 1837-ben alakult Franklin Társulat elődje, mint már említettük, a Landerer- és Heckenast-cég volt. Kiadása-

<sup>150</sup> Toldy Gyöngyösi-képével, a Gyöngyösi-művek kánonjával Dávidházi Péter foglalkozik részletesen. DÁVIDHÁZI 2004.

inak sorozatai, hogy csak a legfontosabbakat említsük, az Olcsó könyvtár sorozat, a Vasárnapi könyvtár, a Filozófiai írók tára, a Magyar remekírók gyűjteménye, a Falusi könyvtár sorozatok. Az Olcsó könyvtár című sorozatban magyar és külföldi klasszikusokat jelentettek meg, köztük a Gyöngyösi-műveket is. A Franklin Társulat Gyulai Pál által szerkesztett Olcsó könyvtár sorozatában megjelenő Gyöngyösi-művek közül elsőként *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága* 1884-es kiadását kell megemlítenünk. A Gyöngyösi neve alatt korábban meg nem jelent mű az 1884-es évben három kiadást ér meg. Sajtó alá rendezője mindhárom esetben Háhn Adolf. Mindhárom kiadás az Olcsó könyvtár sorozatban jelenik meg, a különbség csak az, hogy a második és a harmadik változat „Új, olcsóbb kiadása” a Franklin Társulatnak. A *Thököly*-ének következő kiadását szintén a Franklin vállalja, Olcsó könyvtár sorozatában: a mű 1887-ben jelenik meg. A műről először Ráday tesz említést Kovásznainak küldött egyik levelében, amelyhez annak egy kéziratos töredékét is csatolja. A kéziratos töredék ugyan lappang, de megtalálható a költeménynek egy teljes másolata is, amelynek sem címét, sem szerzőjét nem ismerjük. A kéziratot Jankovich Miklós gyűjteményében fedezte fel Horváth István, történelmi vonatkozású részeit Thaly Kálmán közli az *Adalékok a Thököly- és Rákóczy-kor irodalomtörténetéhez* című, 1872-ben megjelent első kötetében.

A Franklin Társulat vállalja a *Murányi Vénus* és a *Porábúl megéledett Főnix* kiadását is Budapesten: A *Murány*-kiadás évjelzés nélkül jelenik meg, a *Főnix* 1901-ben lát napvilágot. A Franklin Társulat Régi magyar könyvtár sorozatában, Heinrich Gusztáv szerkesztésében 1898-ban jelenik meg Gyöngyösi Csalárd *Cupidója*.

A Gross Testvérek Egyetemes könyvtár-sorozatának Gyöngyösi-kiadásai Győrött jelennek meg. A Gross Testvérek két alkalommal vállalkoznak Gyöngyösi-szövegek közlésére, 1899-ben és a századfordulón: mindkét alkalommal a *Murányi Vénus* 1702-es kiadása alapján. A *Murányi Vénus* utolsó előtti, Badics szavaival élve „hamisított” kiadása a Stampfel Kiadónál jelenik meg 1903-ban Pozsony–Budapest helymegjelöléssel. A kötetet Bán Aladár szerkesztette. Jól tükrözi a Gyöngyösi-szövegek korabeli olvasóközönségét a kötet sorozatcíme: a mű a Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához sorozatban jelenik meg. A hatvanas években tekintélyes könyvkiadóként és könyvkereskedőként működő Lampel Róbert és cégtársa, Wodianer jelenteti meg 1904-ben az utolsó hamisított *Murány*-kiadást. A Ferenczi Zoltán szerkesztésében megjelent kötet a Remekírók képes könyvtára sorozatba illeszkedik. Ugyancsak Lampel és Wodianer jelenteti meg 1903-ban Koltai Virgil szerkesztésében a *Porábúl megéledett Főnixet* a Magyar könyvtár sorozatban.

A Bagó-nyomda utolsó Gyöngyösi-kiadása 1865-ben lát napvilágot Budán: az *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre* megjelentetésére vállalkoznak. A műnek ez az egyedüli 19. századi kiadása.

### **Ötödik szakasz: 1904–2005**

A 20. századot felölelő Gyöngyösi-kiadásokról dolgozatunk során már többször tettünk említést. A korszakot két nagyobb mérvű, gyűjteményes Gyöngyösi-kiadás fémjelzi, az első Badics Ferenc sokat emlegetett kritikai kiadása, a második a századvégen jelenik meg a Balassi Kiadó gondozásában. Összességében tizenegy Gyöngyösi-műnek harminckét szövegkiadása jelenik meg, amely húsz kötetet jelent. A két gyűjteményes kiadás mellett a század folyamán a kiadók főként a *Murányi Vénus* megjelentetésére vállalkoznak. Először 1913-ban, immár a Badics-kiadás alapján Palágyi Lajos szerkesztésében a Lampel Kiadó Magyar Könyvtárának sorozatában jelenik meg a mű. Ezt követő kiadásai a Magyar Jövő Kiadó 1922-es és 1924-es kiadása, amelyeket a Magyar Jövő Toldy könyvtárának sorozataként Boros Alán rendezett sajtó alá. Az 1893-ban Budapesten alakult Hazánk irodalmi és nyomdai részvénytársaság 1894-ben Pátria néven folytatja működését. A 20. század harmadik évtizedében is működő kiadó 1937-ben jelenteti meg a *Murányi Vénust* Prónai Lajos szerkesztésében. A szöveg az Irodalmi Olvasmányok sorozat 137. kötete. Ugyancsak a *Murányi Vénust* jelenteti meg a Püski Kiadó a Régi Magyar Epika sorozatban. Az 1948-ban megjelent szöveget Vass Péter gondozta. Az Akadémiai Kiadó Régi magyar drámai emlékek sorozatában jelenik meg Gyöngyösinek az *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre* című műve, amelyet Dömötör Tekla és Kardos Tibor rendezett sajtó alá 1960-ban.

Badics négykötetes kritikai kiadása (1914–1937) a század elején már folyó kutatások eredménye. Ezen kutatásokat azonban nem csak a négykötetes kiadás fémjelzi, hiszen 1905-ben a Magyar remekírók sorozatban Badics megjelenteti a *Márssal társolkodó Murányi Vénust* és a *Porábúl megéledett Főnixet*, 1906-ban a Franklin Társulat Olcsó könyvtár sorozatában szintén közreadja a *Márssal társolkodó Murányi Vénust*, majd 1909-ben megjelenik a *Murányi Vénus* első betűhű kiadása – 1664 óta először. Különálló kötetben 1916-ban adja ki Badics utoljára a *Murányi Vénust* a Franklin Társulat Olcsó könyvtár sorozatában. Az 1914-es első kötet hat olyan művet tartalmaz, amelyből, ma már biztosan tudjuk, bizonyíthatóan mindössze három Gyöngyösi munkája (*Műfordítások Ovidius-munkáiból, Cuma várasában építtetett Dédalus temploma, Márssal társolkodó Murányi Vénus*), egynek a Gyöngyösi-szerzősége még kérdéses (*Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre*), illetve a további kettőről kiderült, hogy nem Gyöngyösi a szerző-

jük (*Márs és Bacchus egymással való viaskodásáról, A jó vitézeknek tüköre*). A második kötet 1921-ben jelenik meg, négy Gyöngyösi-művet tartalmaz: *Porábúl megéledett Phoenix*, *Palinódia*, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága* és a *Proserpina elragadtatása*. Az MTA kiadásának RMKT-sorozatában megjelenő harmadik kötet (1935) a *Rózsakoszorút* és a *Csalárd Cupidót*, a negyedik a *Charicliát* (1937) tartalmazza. Mivel a Badics-féle kritikai kiadásról már többször szoltunk, hiszen az egyes szövegek kiadásainak elemzésekor ez bizonyult irányadónak, bemutatására e dolgozatban nem térünk ki részletesen. A felkutatott editio princepsok, kéziratok segítségével Badics jelentős lépéseket tett a Gyöngyösi-szövegek helyreállításában.

A Balassi Kiadó Gyöngyösi-sorozatának kiadását több tényező is indokolta. Egyrészt Badics négykötetes kritikai kiadása mára már könyvritkaságnak számított. Másrészt a 20. század közepétől R. Várkonyi Ágnes, Kibédi Varga Áron, Agárdi Péter, Kovács Sándor Iván<sup>151</sup> kutatásainak eredményeként a Gyöngyösi-univerzum átértékelésének lehettünk tanúi. Számos, a Badics-kiadás megjelenésekor még hiányos adat pótlása történt meg a jelzett időszakban, illetőleg a Badics-kiadással elindult a Gyöngyösi-szövegeknek a barokk kor retorikai-poétikai hagyományába ágyazott vizsgálata is. Mindezen kutatások fényében szükségessé vált egy újabb – a 20. századi kutatások eredményeit is összegző – Gyöngyösi-összes modern újrakiadása is. 1998-ban jelent meg az első, Jankovics József – Nyerges Judit által sajtó alá rendezett Gyöngyösi-kötet: a *Márssal társolkodó Murányi Vénus*. 2005-ig 10 Gyöngyösi-mű kiadását vállalta fel a Balassi Kiadó: a már említett *Murányi Vénuson* kívül 1999-ben jelent meg a *Főnix*, 2000-ben a *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága* és a *Palinódia*, 2002-ben a *Rózsakoszorú*, 2003-ban a *Csalárd Cupido*, a *Proserpina elragadtatása*, a *Dédalus* és a *Heroida*-fordítások, és 2005-ben az *Új életre hozott Chariclia*. A megjelentetett kiadások nem tartalmazzák az *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tükörét*. A dráma szerzőségéről folyó polémia ugyanis napjainkban is folytatódik, a 20. századi kiadások fényében tehát a szöveg egyelőre nem tartozik szervesen a Gyöngyösi-univerzumhoz. Az egységes szöveggondozási elvek alapján szerkesztett kötetekben minden esetben Jankovics József utószavai olvashatóak.<sup>152</sup> A kiadás során Badics kritikai kiadását tekintették mérvadónak, az egyes művek első kiadásait a Badics-kiadáshoz viszonyítva, annak függvényében közölték. A Balassi Kiadó gondozásában megjelent kötetek egyrészt újra elérhetővé tették az olvasók számára Gyöngyösi műveit. Másrészt a kötetek utószavát jegyző Jankovics József, valamint a szövegmagyarázatok sokasága lehetőséget adnak a Badics-kiadás óta meg-

<sup>151</sup> R. VÁRKONYI 1980: 77–104.; AGÁRDI 1968; KOVÁCS 1990; KIBÉDI 1983.

<sup>152</sup> Lásd JANKOVICS 1998: 189–203, 1999: 273–299, 2000: 131–157, 2002: 253–269, 2003: 341–366, 2005: 481–525.

oldott problémák szintézisére, ezáltal vázolja fel azokat az intertextuális jegyeket, amelyek Gyöngyösi olvasottságát, a klasszikus irodalomban való jártasságát bizonyíthatják, s amelyek egy-egy különálló tanulmány alapjai lehetnének. A Gyöngyösi-recepció fontosabb állomásainak jelzésével egyben a 17. századi szerző rekanonizációjára is felhívják a figyelmet. A kötetek utószavait megvizsgálva feltűnő a – művekre lebontó – recepció-történeti összegzések túlsúlya. Ha figyelembe vesszük a Gyöngyösi-recepció elmúlt évszázadait, megértjük, miért foglalnak el ezek az összefoglalók kitüntetett helyet Jankovics József utószavaiban. Egyrészt, mert ezáltal sikerül árnyalni a recepció-történeti változásokat: az ismertebb korszakokon – mint a 18. századi népszerűsége, Kazinczy fellépésén, Arany és Toldy Gyöngyösi-tanulmányán, Badics kiadásán – túlmenően, az egyes művekre lebontva vázolja fel a művek recepció-történeti alakulását, valamint az egyes kiadások közti eltéréseket is. Ezek az utószavak a kurrens Gyöngyösi-filológia zárszavai és nyitányai egyben, hiszen nemcsak tisztázzák a szerzői életút, életmű körüli kérdéseket, hanem olyan értelmezési keretet is nyújtanak, amelyet a későbbi Gyöngyösi-kutatás megkerülhetetlen alapként használhat.

Összegzésként elmondható, hogy a vizsgált időszak alatt 118 Gyöngyösi-mű jelenik meg, ha a műveket nem a kötetek, hanem a szövegek közlések alapján vizsgáljuk. A 118 Gyöngyösi mű közül 59 jelenik meg a kiadástörténet második periódusában, 32 az utolsó szakaszban, 13 az 1864/65–1904 közötti intervallumban, és mindössze csak hét az első és a harmadik kiadástörténeti fázisban.

Gyöngyösi legnépszerűbb műve a *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, amelynek összesen harminc kiadását ismerjük. Második legnépszerűbb műve a *Porábúl megéledett Főnix*, 1664–2005 között tizenkilenc kiadásáról tudunk. Tizenöt közlést ért meg a *Cuma városában építtetett Dédalus temploma*, tizenkettőt a kérdéses szerzőségű *Igaz barátságának és szíves szeretetnek tüköre*. Tíz alkalommal rendezik sajtó alá a *Palinódiát*, kilencszer a *Csalárd Cupidót*, nyolc alkalommal a *Charicliát*. Hat kiadása van a 19. század végén felfedezett *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságának*, öt a hagyomány által Gyöngyösi kedvencének tartott *Rózsakoszorúnak*. Mindössze két-két alkalommal nyomtatják ki a *Proserpina elragadtatását* és a *Heroida*-fordításokat. Az utóbbi két szövegről azt is mondhatnánk, hogy ezek Gyöngyösi huszadik századi művei: mindkettő Badics kiadásában jelenik meg először és a Jankovics-féle Gyöngyösi-sorozatban másodszor.



## 4. „MAGYAR OVIDIUSOK” ÉS „IMPOSTOROK” – GYÖNGYÖSI- RECEPCIÓ A 18. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

### Gyöngyösi-hagyomány és irodalomszemlélet

„Mindazonáltal, akik azokhoz többet értenek nálomnál, azok censurája alá örömet bocsátom azokat, és amit correctióra valót találnak azokban, aminthogy találnak is, annak megigazításátul nem fogom meg kezeket, sőt kedvesen veszem azt tőlök mind a magam, mind azok részérül, akik a magyar versek olvasásában gyönyörködven ezt az én munkáscskámot sem restellik szemek eleibe venni, akik legyenek ezekkel jó egészségben és éljenek sokáig” – írja Gyöngyösi a *Porábúl meg-éledet Főnix Az Olvasóhoz* intézett utószavában,<sup>153</sup> s minden „kedvessége” mellett nem is sejtette talán, hogy a „többet értő” utókor verseinek olvastakor egyre több kivetnivalót talál majd szövegeiben, olyannyira, hogy fokozatosan háttérbe szorul a költőtárs Zrínyi mellett, sőt az irodalmi köztudat perifériájára szorul nem egészen 100 év alatt.

A 18. századi Gyöngyösi-utóélet legfontosabb kérdései, hogy az irodalmi nyilvánosság melyik regiszterében szólal meg először a Gyöngyösi-recepció, mi a Gyöngyösiről való beszéd mód közege, illetve a szövegek használata, a körük iródott személyes vagy közvetett történetek hogyan határozzák meg azok értékét. Gyöngyösi utóéletéről ugyanis elsősorban a 17–18. századi, a nyilvánosság<sup>154</sup> szándékával fellépő irodalmi levelezésekből<sup>155</sup> szerezhetünk tudomást.

<sup>153</sup> GYÖNGYÖSI 1999: 200.

<sup>154</sup> Az irodalmi nyilvánosság fogalmának használatakor Debreczeni Attila munkáira hivatkozom: DEBRECZENI 1998, 2000a, 2000b 2009.

<sup>155</sup> Debreczeni Attila *Profánusok. Az 1770-es évek magyar irodalmáról* című tanulmányában (DEBRECZENI 2000b) a levelezés nyilvánosságpótló funkcióját jellemezve írja: „Nemegyszer éppen a levelezésben létesülnek személyes kapcsolatok, a levelek közvetítésével szerveződnek szűkebb-tágabb körű viták, műhelyek – a levelezés ez esetben nyilvánosságteremtő funk-

Ha a Gyöngyösi-recepció felvilágosodás kori viszonyairól valamiféle narratívát próbálunk az igencsak szétszórt adatokból kiolvasni, a legfontosabbnak a beszélők személye, az általuk választott kommunikációs tér, az üzenet – jelen esetben a Gyöngyösi-szöveg hagyományhoz való viszonyulás –, illetve a megcélzott közönség bizonyul. A fentebbi modell elemeit ugyanakkor nem lehet partikulárisan, a társadalmi konnotációktól különválasztva, pusztán irodalomtörténeti érdekességként kezelni, hiszen az általuk körvonalazódó Gyöngyösi-kép a felvilágosodás szövegkorpuszának csak igen kis szeletét képezi. Célom tehát megvizsgálni, hogy az 1760-as évektől kezdődően a Gyöngyösi-recepció milyen kommunikációs térben konstruálódik, az irodalomszervezők<sup>156</sup> milyen intencióval vállalják a Gyöngyösi-szöveg hagyományról való beszédmódot. A fentebb jelzett korszak Gyöngyösi-paradigmája a kommunikációs formák közegeiben tűnik leginkább megragadhatónak, ezért a továbbiakban ezek mentén próbálom a Gyöngyösiről való beszédmódot körüljárni anélkül, hogy a korabeli sajtóban, előszavakban és levelezésekben megfogalmazódó vitát részletesen ismertetném, hiszen ezt a magyar irodalomtörténet-írás már több szempontból is megtette, Bíró Ferenc és Debreczeni Attila összefoglaló munkái mellett számos szöveggyűjtemény közöl szemelvényeket a vita anyagjaiból.<sup>157</sup>

Debreczeni Attila a dolgozatban tárgyalt időintervallumban olyan nemzedékváltás jegyeire hívja fel a figyelmünket, amelyben megtalálható az azt megelőző nemzedék latens, főként művek általi jelenléte, de amelyben a szerveződő irodalmi élet alakításainak szempontjából csak az aktív nemzedék tekinthető relevánsnak. A felvilágosodás második generációjaként számon tartott Batsányi–Kazinczy-nemzedék tevékenységét, mint Debreczeni hangsúlyozza, „nemzedéki tevékenységnek kell értelmezni, hiszen egyénileg számos idősebb korosztályhoz tartozó literátor aktívan jelen van ekkor publikációival az irodalmi nyilvánosságban. De nemzedéki jellegű fellépést csak két esetben konstatálhatunk, miként az nagyon plasztikusan megnyilvánul e nemzedékek társaságszervezési kísérleteiben”.<sup>158</sup> A józsefi kor nemzedékének közönség- és közösségigénye, a kialakult regionális társaságok, műhelyek közötti kapcsolattartás igénye, a vezéregyéniségek egyre hangsúlyosabb szerepe, a levelezések mentén működő informális (ön)szerveződés mind-mind olyan markáns jegyei ennek a nemzedéknek, amelyek nemcsak az előző nemzedéktől való elszakadás szándékát jelzik,

cióval szervezi, alakítja a nyilvánosság lehetséges (lehetségesnek vélt) formáit.” A levelezések nyilvánosságpótló szerepéről lásd még MEZEI 1994.

<sup>156</sup> A magyar felvilágosodás nemzedékeiről lásd DEBRECZENI 2009.

<sup>157</sup> Ezzel részletesen foglalkozik többek között KÓRAY 1981; KECSKÉS–VILCSEK 1999; DEBRECZENI 2009; BÍRÓ 1984.

<sup>158</sup> DEBRECZENI 2009: 40.

hanem alapjai is lesznek a különböző nyilvánosságformák fórumainak. A disszertáció során megvizsgált szövegtörzsek megszületése a fentebbi nemzedékváltás időszakára esik, így törekvéseiket, az irodalmi hagyományra vonatkozó nézeteiket ennek fényében kell szemlélnünk, s az esetleges opposíciók ennek függvényében tárgyalható. A 18. század utolsó harmadának formálódó nemzedéke és formálódó irodalomszemlélete adhat magyarázatot Ráday ellentmondásosnak tűnő hagyományszemléletére és a Kovásznai-kézirat elfeledésére is. A korszak hagyományszemléletének tárgyalásakor mindig szem előtt tartjuk Bán Imre<sup>159</sup> megállapítását, amely szerint az irodalmi hagyományhoz való viszonyt nagymértékben áthatotta a felekezethez kötődő oktatás milyensége – a felekezetiesség, mint hangsúlyozza Bán, nem a különböző verselési kérdések leosztásában érhető tetten, hanem abban a tudatosságban, ahogyan a különböző felekezetű lírátorok viszonyulnak az irodalmi hagyomány írott és szóbeli formájához. Bán észrevételét árnyalja tovább Debreczeni, aki szerint „sokkal meghatározóbb választóvonalat jelent a felekezeti oktatás által befolyásolt kulturális beállítódás a hagyományszemlélet kérdésében: „a hagyományok megújításának szükségességéről és módjáról kialakított véleményekben”.<sup>160</sup> A fentebbi megállapítás jól tükrözi a Kazinczy–Ráday–Kovácsnai-lelváltás ellentmondásait. A választott korszak nem csak a Gyöngyösi-recepciónak az első állomása: első próbálkozása az intézményesülő magyar irodalomnak, a magyar költészettörténetben bekövetkezett változásoknak is. Érthető tehát, hogy a Gyöngyösi-értékelések közegét a nyilvánosság és az irodalomtörténet-írás szerepét felvállaló folyóiratok, historia litterariák és levelezések képezik. A szövegekből kiolvasható írástudói magatartásformák egy igen konstruktív felismerésben összegezhetőek: céljuk megírni annak az írott kultúrának, literatúrának a retrospektív történetét, amely a formálódó nemzeti fogalomnak alapja lehet; kijelölni az írók szerepét a megalkotandó irodalomtörténeti paradigmában, azaz viszonyulni az írott hagyomány addigi termékeihez – viszonyítva mindezt az értékadó klaszszikus műveltséghez.

A 18. századi irodalmi nyilvánosság írott forrásai közül a historia litterariákat<sup>161</sup> emelhetjük ki mint olyanokat, amelyekben immár a szerző nevének hangsúlyozásával, szerző-mű egységében, illetve az antik auktorokkal való párhuzamok kijelölésében jelentkezik a Gyöngyösi-diskurzus.

---

<sup>159</sup> BÁN 1971, 97–99.

<sup>160</sup> DEBRECZENI 2009: 335.

<sup>161</sup> A historia litterariák tárgyalásakor Tarnai Andor munkásságára hagyatkozom. TARNAI 2004.

Az első, Gyöngyösire vonatkozó,<sup>162</sup> munkásságát is érintő magyar nyelvű adat a historia litterariák sorában Bod Péter nevéhez fűződik, aki mintegy hatvan évvel Gyöngyösi halála után, 1766-ban, a *Magyar Athenás*<sup>163</sup> sorai-ban ekként ír róla. „Gyöngyösi István nevezetesen született volt a’ magyar vers írásra, ’s lehet méltán mondani Magyar Ovidiusnak vagy Márónak. Igen kedvesek a’ versei, annyira el is híresedtek, hogy sem előtte, sem utána mássa nem tartatik Gyöngyösinek a’ vers írásban”.<sup>164</sup> Bod Gyöngyösi munkáinak felsorolásakor megemlíti a *Murányi Vénust*, *Kemény János históriáját*, a *Charicliát*, a *Palinódiát* „s egyéb apróságokat”. Hogy mire gondol Bod az „egyéb apróságok” alatt, nem tudni, munkájában nem közöl ugyanis további Gyöngyösi-műveket. A sort Horányi Elekkel folytathatjuk, aki a latin nyelvű *Memoria Hungarorum*<sup>165</sup> nagyra becsüli Gyöngyösit, az irodalmi elődök közül már nemcsak az antikokat hozza példaként, hanem Tassóhoz, Voltaire-hoz, Opitzhoz hasonlítja szerzőnket, s akinek értelmezésében még Gyöngyösi „verselése ékes és önként ömlő, gondolatai bőségesek és szellemesek”. Gyöngyösi leírásairól, az érzelmek festéséről, ábrázoló technikájáról is hasonló szuperlatívuszokkal él. A 18. század második felének nyilvánosságfórumain mindegyre teret kap a Gyöngyösi-hagyománnyal kapcsolatos beszédmód. A már idézett historia litterariák mellett főként a *Magyar Hirmondót* és a már idézett *Magyar Museumot* emelhetjük ki, a Gyöngyösi-hagyományról szóló – főként verselési – vita az egyes művek előszavai és a levelezések mellett a korabeli sajtóban kezd kibontakozni. Ezek a méltatások nem annyira Gyöngyösi műveire reflektálnak, mint Gyöngyösi „klasszikai” műveltségére – a költőre mint a magyar epikus hagyomány folytatójára, a Gyöngyösi-verselés megteremtőjére. Neve egyre inkább a „magyaros verselésről” kialakult vitában tűnik fel – ne feledjük, az antik időmértékes, a franciás, kétrímű, valamint a nyugat-európai

<sup>162</sup> A Gyöngyösi-utóélet természetesen már a kiadókkal és a kortársakkal (mint ahogyan francia tanulmányában Batsányi idézi is a névtelen szerző versét) megkezdődik. A példák a historia litterariák sorából kerülnek ki, ezek ugyanis az első ún. intézményesített lépései a Gyöngyösi-recepciónak. Ennél korábbi adatot is hozhatunk fel természetesen példának a Gyöngyösi-recepció egyéb forrásait vizsgálva, például a *Kemény-mű* kiadója latin disztichonban, a *Murányi Venus* kolozsvári kiadója magyar alexandrinusban köszönti a költőt. A Homéroszsal és Vergiliusszal való összemérés már náluk is fellelhető. A historia litterariák azonban épp intézményes, rendszerező jellegüknél fogva nagyobb hatékonysággal bírnak a kialakulóban lévő Gyöngyösi-kép konzerválását illetően, ezért idézzük elsősorban példáinkat innen.

<sup>163</sup> Bod 1766.

<sup>164</sup> Bod 1766: 96.

<sup>165</sup> „Quantum Tasso Italia, Voltaire Gallia, Opizio Germania, tantum profecto Gyöngyösio suo debet Hungaria. Nihil enim pulchrius ipsius versibus. Carmen eius nitidum et sponte fluens, cogitationes fœundæ atque acutæ. Omitto elegantissimas descriptiones, adfectus amoris, odii, commiserionis, aliasque animi vicissitudines, nativis quasi coloribus depictas ac fere oculis subiectas, quas vix melius aut elegantius vel in priscorum poetarum monumentis reperiamus”. HORÁNYI 1776 II: 62–63. I

verselés kialakulásának kezdeténél vagyunk, a Gyöngyösi-hagyománnyal való számvetés gesztusa így elengedhetetlen fontosságú. A Gyöngyösi-kanon kialakulásának nemcsak a kezdetét, hanem 19. századi sorsát is nagymértékben meghatározhatta, hogy a Gyöngyösi-univerzumból érkezők mindvégig hibás, rontott szövegekre alapozták véleményüket, s ez még akkor is igaz, ha a vita nem elsősorban a szövegek filológiai jellegű értelmezésére, hanem a versújítási kérdésekre reflektált. Mint Debreczeni Attila is megállapítja, a Gyöngyösi-kérdés fő pontja nem az volt, hogy négyes vagy páros rím feleltethető meg jobban a magyar versidomnak,<sup>166</sup> hanem egyrészt sűrítve példázta az irodalmi hagyománnyal szembeni állásfoglalások ízlésbeli és felekezeti különbségeit, másrészt a Gyöngyösi-hatás kifogásolt szegmensei által gyökeresen megváltoztatott olvasói szokások ellenében lépett fel, az addig nehezen olvashatónak tartott Zrínyi párhuzamba állításával.<sup>167</sup>

A kezdeti, szinte felhőtlen hangvételűnek mondható, rendszerező és éppen ezért általánosító jellegű Gyöngyösi-értékelések mellett már az 1780-as években megjelenik a Gyöngyösi-hagyománnyal szemben állást foglalók tábor, a vita az 1810-es évekig eltart; Földi János, Ráday Gedeon és Verseggy<sup>168</sup> már valamivel szigorúbb bírálóknak bizonyulnak Baróti Szabó Dávidnál és Batsányinál. A magyaros verseléssel szembeni állásfoglalás sem a felvilágosodás első nemzedékének, sem a deákos verselésért síkra szálló Baróti-Rájinis-Révai-triásznak nem elsődleges fontosságú, de, mint Bíró Ferenc is megjegyzi,<sup>169</sup> már Bessenyei *Holmijában* megtaláljuk a későbbi, kadenciás verselés ellen indított támadás első nyomait, még ha Bessenyei írása nem váltott is ki különösebb visszhangot a korban. Bíró Ferenc a fordulópontot az 1780-as évek utolsó harmadában látja, Péczeli fellépéséhez köti a franciás, páros rímben verselők támadását a Gyöngyösi-hagyomány és a leoninus-verselés ellen. Péczelinek a *Magyar Hirmondó* 1786. január 11. számában megjelent kritikai észrevételei nyomán kialakult vita – amelyhez Horváth Ádám, Földi János, Batsányi, majd Gvadányi is hozzászól, s amely a korszak egyéb folyóirataiban,<sup>170</sup> illetve levelezésében, például Aranka György és Fekete János levelezésében is folytatódik<sup>171</sup> –

<sup>166</sup> A 18. századi verselési vitákról lásd részletesen többek között KECSKÉS 1991. és KECSKÉS-VILCSEK 1999.

<sup>167</sup> DEBRECZENI 2009: 328.

<sup>168</sup> Verseggy 1793-as tanulmányában egyfajta „korigények és közízléssel” magyarázza Gyöngyösi nyelvezetét: „az akkori magyar nyelvvel egyébképp’ nem bánhatott, mert ez még akkor az ízzel együtt palléroztatlan volt, és meghagyja néki örömet azt a’ dütsősséget, melyel nemzeti poétánk között díszeskedik”. VERSEGGY 1793: 30.

<sup>169</sup> Bíró 1994: 266.

<sup>170</sup> A Kovachich Márton György szerkesztette *Mercur von Ungarnban* 1786-ban megjelenik Karl Gruber Gyöngyösi-cikke.

<sup>171</sup> ENYEDI 1989, 1990.

mindenképp jelzi: a korszak deákos, majd nyugat-európai verselési törekvései megtörik a Gyöngyösi-verselés egyeduralmát, s egyben lezárják a Gyöngyösi-hagyománnyal mint verselési móddal való polémiaát, az azután megszülető négyes rímű szövegekről már elmondható, hogy bennük nem a hagyomány követéséről, hanem annak tudatos alkalmazásáról beszélhetünk. A Gyöngyösi-hagyományról való diskurzus így a század utolsó évtizedére meghaladja már a verselési kérdéseket, s egyre inkább a Zrínyivel való szembeállítás, illetve az eredetiségelv kerül a verselési viták helyére. Bő egy évtizeddel később Földi János például Gyöngyösi kapcsán 1797. jún. 11-i, Kazinczyhoz írott levelében már Gyöngyösi szövegeinek poétikai hiányosságaira hívja fel a figyelmet: „Monasticus, Aesthetica nélkül való verseknek béhozója ‘s gyarapítója’”.<sup>172</sup>

A 18. századi Gyöngyösi-vita záró hangjait, illetve az életműben való rendteremtés szándékát az 1810–1820-as években is nyomon követhetjük. A költő életművének legnagyobb támogatója Batsányi lesz, 1813-ban, a *Mercure Etranger*-ban és annak *Gazette Litteraire* című rovatában a Charles de Bérony<sup>173</sup> tollából olvashatunk olyan tanulmányt, amely a szerző-mű páros mellett immár rövid ismertetőket is felsorakoztat. (Az itt említett művek: *Murányi Vénus*, *Palinodia*, *Rózsakoszorú*, *Kemény János*, *Csalárd Cupido* és *Chariclia*). Batsányi 1821-ben megjelent *A' magyar tudósokhoz* című írásában hevesen bírálja „a' felfújt Kritikust”.<sup>174</sup> Gyöngyösi elmarasztalásáért, holott Kazinczy 1821 után már nem szól többet Gyöngyösiről.

A Gyöngyösi-korpusz körül kialakult vita másik szegmense, mint ahogy már felsejlik a historia litterariákban is, a Gyöngyösi–Zrínyi-ellentétre épül, s elég éles különbség mutatkozik a kialakult két tábor között: a Zrínyit követő, illetve a Gyöngyösi-hagyományt ápoló irodalmi csoportosulások között. Mint Debreczeni Attila megállapítja,<sup>175</sup> a vita csak formálisan szorítkozik a verselési kérdésekre, azaz a négyes rímű verselés „fecsegő jellegére”, sokkal inkább az irodalomról, költészetről kialakult ízlésítéletek egészébe ágyazva értelmezhető, s különböző olvasási szokások, befogadói attitűdök ütköztetéséről beszélhetünk. A Zrínyi–Gyöngyösi-párharc az irodalmi hagyománnyal kapcsolatos két markáns viszonyulásmódot is jelzi, amely a nyilvános tereket, illetve a vita két fő személyét tekintve főként a *Magyar Museum*ban bontakozik ki – a folyóirat két szerkesztőjének vitájában Batsányi Gyöngyösiben, Kazinczy Zrínyiben látja az irodalmi előddel szembeni elvárások megtestesülését, igaz, Kazinczy véleményének formálódásában hangsúlyoznunk kell Ráday Gedeon ízlésformáló hatását. A

<sup>172</sup> KAZLEV II: 212.

<sup>173</sup> A franciaországi folyóiratban közölt tanulmányoknak Batsányi a szerzőjük. BATSÁNYI 1960.

<sup>174</sup> BATSÁNYI 1960: 37.

<sup>175</sup> DEBRECZENI 2009.

*Magyar Museum* két szerkesztőjének vitája a folyóirat hasábjain bontakozik ki, itt fogalmazzák meg az irodalmi hagyománnyal kapcsolatos nézeteiket, kijelölik saját helyüket az irodalomtörténeti paradigmában.<sup>176</sup>

Ráday szerepe a két költőelőd műveinek újra kiadásában vitathatatlan, s a Kazinczyval és Kovásznaival egyaránt levelező Ráday véleménye nem annyira Gyöngyösi István ellen irányul, hanem a Gyöngyösi-hagyománnyal szemben vannak egyre hangsúlyosabb fenntartásai. Míg a vásárhelyi professzorral Gyöngyösi munkásságának a kiadásáról, a vitás művek szerzőségéről vitatkozik, Zrínyit alig említve leveleiben, az ugyanazon időben kelt, Kazinczyhoz írt levelei egy Zrínyi-kiadástervezetről is tudósítanak,<sup>177</sup> nem egy esetben elmarasztalva Gyöngyösit, és saját korai munkáinak gyöngyösiánus hatását ifjúkori botlásnak titulálja.<sup>178</sup> Amennyire Kovásznai válaszleveleiből kitűnik, leveleiben nem beszél a Gyöngyösi-Zrínyi-problémáról, s nem is von párhuzamot a két költőelőd között (leszámítva a Zilaihoz küldött levelét), ellentétben Kovásznaival, aki szerint Gyöngyösi elviszi a pálmát. Az elődökhöz való viszonyulásmód ízlésbeli eltéréseket mutat, nem véletlen, hogy a Zrínyit választó Kazinczy negatívan nyilatkozik Kovásznai szépirodalmi, fordítói munkásságáról is.<sup>179</sup> Ráday gyöngyösiánusokról kialakult véleménye jól tükrözi a vita szegmenseit: elmarasztalja Kónyi Zrínyi-átiratát mint olyant,<sup>180</sup> amelyet épp a Gyöngyösi-hatás „tsalattatott meg” azáltal, hogy Zrínyit Kónyi éppen a Gyöngyösin szocializálódott magyar átlagolvasó nyelvére ültette át.<sup>181</sup> Ráday problémája nem annyira a négyes rímre vonatkozik, számára a Gyöngyösi-által képviselt „versépítési mód elfogadhatatlan. [...] Túlárado bőség, terjengős leírások, szóbeli játszadozások – a Gyöngyösi eredeti szépségei nélkül megmaradt örökség, amely nem képes a kommunikációra a modernebb ízléssel. Nemcsak a minősége alacsony ennek a versgyártó közegnek, hanem a költői nyelv karaktere is alkalmatlannak ítéltetik már”.<sup>182</sup> Ráday Zrínyivel kapcsolatos verstani értekezésének nem annyira a hatása vagy igazságtartalma érdekes, hanem a verstani sajátosságok és az olvasási szokások összekapcsolásának gondolata miatt – mint Debreczeni Attila megjegyzi, „az a funkció, amelyet az irodalom korabeli önértelmességében betöltöttek. Először is azt vehetjük észre, hogy a verstani kérdést

<sup>176</sup> A *Magyar Museum*ban kialakult vitáról, a különböző irodalomtörténeti szemléletek felekezeti jellegéről lásd részletesen BÁN 1971; DEBRECZENI 2009; MUSEUM 2004.

<sup>177</sup> KAZLEV I: 158.

<sup>178</sup> KAZLEV II: 48.

<sup>179</sup> „Azonban kéntelen vagyok kivallani, hogy nékem a’ külömben tisztelt Kovásznai nem fog példányul szolgálni a’ Rómaiak’ fordításában” – írja Teleki Sámuelnek 1802 augusztusában. KAZLEV II.

<sup>180</sup> KÓNYI 1779.

<sup>181</sup> KAZLEV I: 158.

<sup>182</sup> DEBRECZENI 2009: 328.

a költészet egészének általánosabb összefüggéseiben szemléli Ráday, az elsőbbséget a kifejezésnek ítélvén. (...) Az igazán érdekes azonban az lehet, hogy eleve bizonyos olvasási szokás ellenében fogalmazza meg ajánlását, tehát a verstani sajátosságot egy befogadási móddal azonosítja”.<sup>183</sup> Zrínyi és Gyöngyösi verselési problémája így tágabb keretek közé helyezhető, s a Gyöngyösi-féle négyes rímű vers monotonitása helyett Ráday a Zrínyi-műben olyan olvasási módozatra figyel fel, amely a négyes rím keretei közé szorított olvasáshoz igazodó olvasókat egy, a vesszők szerint tagolt olvasási módra, értelmezésre, sarkallja. Ráday Zrínyivel és Kónyival kapcsolatos véleménye nem is magukra a szerzőkre vonatkozik, sokkal inkább Gyöngyösiről szól, „arról az egész verselési módról, amely Gyöngyösi nyomán kibontakozott, s amely magát a magyar vershagyománnyal látszik azonosítani. Ez a vershagyomány termelte ki azt az olvasási módot, amely szerint Zrínyi hibás, vagy legalábbis szokatlan és nehezen befogadható”.<sup>184</sup> Vagyis Gyöngyösi műveinek 18. századi népszerűsége nemcsak a verselési formát, hanem az olvasói szokásokat is jelentősen befolyásolta, s a kettő szerves összefüggése a korszak versújítási vitáiban válik egyre nyilvánvalóbbá.

Nem árt megjegyezni ugyanakkor, hogy, mint ahogy Péczeli összekeveri a négyes rímű verselést a leoninus-verseléssel, s kritikájában sem tesz különbséget a kétféle verselési mód között, a leoninus- versfaragó Gyöngyössi János és a barokk költőelőd Gyöngyösi István nevének használata a korszakban erősen ingadozó. Az Ányos-kiadást<sup>185</sup> előkészítő Batsányi nem csupán a kiadás első versében és a már idézett francia nyelvű tanulmányában tér ki Gyöngyösi munkásságára. *A’ magyar tudósokhoz*, illetve a *Faludi Ferencz versei* című munkáiban többször felhívja a figyelmet a – Gyöngyösi Istvánt a leoninus-szerző Gyöngyössi Jánossal összetévesztő – nagy Kritikus, azaz Kazinczy elmarasztaló Gyöngyösi-ítéleteinek sürgős felülvizsgálására: „És így, ez a’ mí derék földink, ez a’ több Tudós Társaságoknak igen érdemes és ditsőséges tagja, ‘s Hazánk’ Írójainak munkájiról a’ külső-országi Újságlevelekben gyakran ítéletet-hozó, mindenféle tudományú, híres és hatalmas Bíró (...), a száz és egynéhány esztendő előtt élt Gömör Vármegyei Vice-Ispányt egyszerre mái Tordai Prédikátorrá változtatván, és a’ Jánost tetszés szerént Istvánnak nevezve, a’ Tiszteletes Urat újra meg is keresztelvén, azt költi, azt erősíti az 1807dik esztendőben, hogy a’ Magyar Nemzetnek legfőbb, legjelesebb, ‘s halhatatlan nevérol még az Idegeknekél-is már régen isméretes poétája – leoninus Versfaragó volt!!”.<sup>186</sup>

<sup>183</sup> DEBRECZENI 2009: 322.

<sup>184</sup> DEBRECZENI 2009: 323.

<sup>185</sup> BATSÁNYI 1798.

<sup>186</sup> BATSÁNYI 1960: 37.

Kazinczy tévedését Batsányi eltúlozza. A két név azonossága, egymásra vetülése a korban igen erős, a közvélemény – a családnév azonosságán kívül nem létező egyezés ellenére – gyakran keveri a két szerzőt. A tordai versfaragót igen sok esetben a „másik Gyöngyössiként”, Gyöngyösi Istvántól különbözöként nevezik meg, s a hiba kiküszöböléseként (avagy súlyosbításaként?) *A magyar irodalom története* is megad Gyöngyösi Jánoshoz kapcsolódóan olyan *Pesti Napló*-beli cikket, mely Gyöngyösi Istvánról szól.<sup>187</sup> De maga Batsányi sincs mindig tisztában a Gyöngyösi neve mellé immár kötelező módon odaillesztendő klasszikus elődökkel, a *Mercure Et-ranger* egy késői lapszámában ugyan kiigazítva a hibát, a Magyar Pindarosnak nevezi Gyöngyösit.<sup>188</sup>

A 18. század második fele nyilvánosságának nagyszámú Gyöngyösi-passzusa egyértelművé teszi: 17. századi költészethagyománnyal való számvetés elsődleges fontosságú a kor irodalomszervezői számára. A historia litterariák, valamint a korabeli folyóiratok közül választott példák is a Gyöngyösiről szóló beszédmod jellegének szemléltetésére szolgáltak, a korabeli levelezéskorpuszból a következőkben a Ráday–Kovácsnai-, Ráday–Kazinczy-levelezést tárgyalom részletesen.

## Kovácsnai Sándor Gyöngyösi-kiadástervezete

### Kovácsnai és a 18. század végi mecénatúra

A magyar irodalomtörténet-írás a marosvásárhelyi Kovácsnai Sándor<sup>189</sup> professzort (1730–1792) nem helyezi a 18. századi historia litteraria szerzőinek élvonalába. S nemcsak a historia litteraria soraiból szorul ki a marosvásárhelyi kollégium professzora, hanem a 18. századi erdélyi tudományosságról szóló értekezésekből is. Kéziratairól egy átfogóbb monográfia született, a Kovácsnai-hagyatékot rendszerező Kocziány László

---

<sup>187</sup> JÁMBOR 1862:11.

<sup>188</sup> BATSÁNYI 1960: 618.

<sup>189</sup> Kovácsnai a Nyárad menti Fintaházán született 1730-ban református lelkészi családban. Tizenkét éves korától a marosvásárhelyi kollégium diákja. Itt ismerkedik meg a wolffianus filozófiával, melynek mérsékeltebb, magyarországi változatát követte, s tudományos munkássága is ennek a filozófiának rendelődik alá, jelesen, hogy a műveltség terjesztésével a rosszat ki lehet küszöbölni. 1755-ben gróf Lázár János brassói udvarába kerül Lázár Imre házitánítójaként. Lázár János ajánlásával és mecénatúrájával 1760–1763 között peregrinus Leidenben. 1764-től – ugyancsak Lázár János segédletével – a marosvásárhelyi kollégium klasszika-filológia és világtörténelem professzora, tisztségét 1792-ben bekövetkezett halála után tanítványa, a Gyöngyösi-kommentár megírásában, Kovácsnai bibliofil tevékenységében is jelentős szerepet vállaló Zilai Sámuel veszi át. Egykori mecénásának, Lázár Jánosnak, hálája jeléül, annak halála után összegyűjti kiadatlan verseit, s 1774-ben kommentárral látja el.

tollából,<sup>190</sup> munkásságát Deé Nagy Anikó<sup>191</sup> és Koncz József<sup>192</sup> szövegközlései, tanulmányai érintik.

Ha megnézzük azokat az adatokat, amelyek a Kovásznai-életmű egészének ismeretében szórványosnak mondhatók, két következtetést mindenképpen le kell vonnunk. Egyrészt, hogy Kovásznai munkássága elképzelhetetlen a 18. századi mecenatúra nélkül. Másrészt, hogy épp ennek a mecénás/patrónus-tudós függőségi viszonynak köszönhető, hogy Kovásznai munkásságára nem egy esetben homály borul – munkáinak jelentős része vagy neve említése nélkül jelenik meg, vagy kéziratban marad. Mindössze néhány fordítása és szépirodalmi munkája jelenik meg a neve alatt, de az sem hozza meg szerzőjük számára a várva várt elismerést. Kovásznai munkássága a nemesi mecenatúra jegyében szerveződik, s ez a – nem egy esetben korlátok közé szorító – függőségi viszony alakítja érdeklődési körét is. Ha megnézzük kommentárjait, azt látjuk, hogy az első leidegni peregrinációját támogató, majd a vásárhelyi kollégiumi állás megszerzésében segédkezet nyújtó gróf Lázár János verseihez íródik, 1774-ben.<sup>193</sup> Janus-kommentárja<sup>194</sup> Teleki Sámuel ösztönzésére születik, s a Telekivel kialakított kapcsolat nagymértékben meghatározta Kovásznai pályáját. Teleki az, akin keresztül Kovásznai bekapcsolódik kora szellemi/kulturális áramlataiba – a Teleki-könyvtár megalapításában jelentős feladatot kap Telekitől, kora ismert tudósaival, professzoraival, könyvkereskedőivel veszi fel a kapcsolatot<sup>195</sup> a könyvtár bővítése érdekében. Mint Deé Nagy Anikó kimutatta, a Janus-kiadás előkészítésekor is Teleki szerezte meg a nehezen hozzáférhető kiadásokat, lemásoltatta a kódexeket, megvásárolta a régi nyomtatványokat,<sup>196</sup> majd a megszerzett munkákat Kovásznai rendelke-

<sup>190</sup> KOCZIÁNY 1970.

<sup>191</sup> DEÉ NAGY 1997;

<sup>192</sup> KONCZ 1886: 42–43.

<sup>193</sup> *Kommentárok Gróf Lázár János kiadatlan verseihez*, 1774. Teleki-Bolyai-könyvtár, Marosvásárhely, Chartophylacium Miscellaneorum, 1157. sz. 249–286. (A továbbiakban KOVÁSZNAI 1774.) Mint Deé Nagy Anikó megjegyzi, Kovásznai könyvtárát három testvérére hagyta, akik annak kétharmadát adták át a kollégiumnak, amelyből 350 könyv került Teleki Lászlóhoz, hét Teleki Sámuelhez. Az iskolába végül 443 kötet került, de az iskola könyvtárából ma már nehéz kideríteni, melyek Kovásznai könyvei. Ebben csak a könyvek bejegyzései tanulmányozhatók, a könyvek leltározásakor, mint Deé Nagy megjegyzi, a könyvtáros minden könyvbe feljegyezte, hogy Bethlen Kata pénzadományából vásárolták meg a köteteket. Az így felkutatott hagyatékból 369 munkát tudtak azonosítani.

<sup>194</sup> *Adnotationes ad Janum Pannonium*, 1771–1783. Teleki-Bolyai-könyvtár, Marosvásárhely, I–IV. 1462. sz. A nyomdakész kézirat címe: *Notae in Janum Pannonium*, I–III. 401 b, c, d. sz. Ez csak az 1779-ig készült jegyzeteket tartalmazza. Kinyomtatva Teleki Sámuel neve alatt jelenik meg: PANNONIUS 1784.

<sup>195</sup> Például Cornides Dániellel, Koppi Károllyal, Schwartz Godofreddel, Wessprémi Istvánal, Schultens Alberttel.

<sup>196</sup> DEÉ NAGY 1997: 134–156.

zésére bocsátotta. Kovásznaira hárult a filológiai munka, neki kellett kiválasztania a szövegeket, összehasonlító elemzéseket végezni, előkészíteni a kritikai kiadást. Kovásznait és Telekit a bibliofil érdeklődés is összekötötte: Kovásznai a maga számára is összeállított egy kisebb könyvgyűjteményt, a több mint nyolcszáz tételnyi katalógust az MTA kéziratára őrzi.<sup>197</sup>

Mint Deé Nagy Anikó megállapítja, a katalógus 826 tételt tartalmaz.<sup>198</sup> Keletkezési idejéről nincsenek pontos adataink, a kézirat nem autográf. A kollégium könyvállománya és a kéziratok katalógus alapján kitűnik, hogy a „legtöbb könyv a klasszika-literatúra és történelem tárgykörébe tartozik”.<sup>199</sup> Deé Nagy Anikó ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy a katalógusból és a kollégium könyvtárában azonosított példányok közül szinte teljességgel hiányoznak a magyar nyelvű könyvek, így arra a következtetésre jut, hogy mind a kollégiumi könyvállomány, mind a kéziratok katalógus hiányos, így Kovásznai teljes könyvtárának felkutatása még várat magára. Ugyanakkor a szerző hangsúlyozza, kevés bibliofil jellegű kiadványról árulkodik Kovásznai katalógusa, többnyire kézikönyveket gyűjt, amelyek „klasszikai-filológiai, történelmi bűvárlataihoz voltak szükségesek”.<sup>200</sup> A kéziratok katalógus alapján<sup>201</sup> azonban többé-kevésbé megállapítható, hogy Kovásznai – jelen esetben a Gyöngyösi-kommentár során – milyen forrásokat ismert első kézből, rávilágítanak Kovásznai érdeklődési körére is. Ugyanakkor Kovásznai és Teleki Sámuel levelezéséből tudjuk,<sup>202</sup> hogy a kollégium könyvtára mellett Teleki Sámuel könyvtára is nyitva áll Kovásznai előtt, számos levél tanúskodik arról, hogy Kovásznai gyakran él mecénása jóindulatával, s kölcsönöz könyvtárából – s bár a Gyöngyösi-kommentár megírásakor már nem fér hozzá Teleki könyvállományához, ekkor másik mentora, Ráday Gedeon biztosítja számára a szükséges forrásmunkákat. Harmadik, élete utolsó éveiben készült kommentárját, a *Porábúl meg-éledett Főnixhez* írt jegyzékét Ráday Gedeon biztatására és felkérésére készíti el, noha a Gyöngyösi-életmű kiadására vonatkozó tervei – legalábbis a rendelkezésre álló források alapján – korábbra tehetők. Az, hogy csak Ráday felkeresése után készíti el a kommentárt, mindenképp azt igazolja, hogy Kovásznai nagyobb munkáit csak az anyagi és szellemi háttérrel biztosító mecénatúra biztosítéka mellett tudja elvégezni.

---

<sup>197</sup> *Catalogus Librorum Clarissimi Quondam Alexandri Kovásznai*, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kéziratok, M. Irod. Könyvtárat 2 r. 1. sz.

<sup>198</sup> DEÉ NAGY 2007.

<sup>199</sup> DEÉ NAGY 2007: 223.

<sup>200</sup> DEÉ NAGY 2007: 234.

<sup>201</sup> Ezúton mondok köszönetet Dalloul Zaynabnak, hogy disszertációját, valamint a Kovásznai-katalógus klasszikus auktorainak listáját rendelkezésemre bocsátotta.

<sup>202</sup> KOCZÁNY 1970.

A mecenatúrával összefüggésbe hozható második állításunk, miszerint Kovásznai mellőzöttsége, munkásságának kéziratban maradása nem csupán a korabeli viszonyok számlájára írható, nagymértékben meghatározta a mecénáshoz fűződő viszony is. Lázár János verseihez írt kommentárja, bár Telekihez és Rádayhoz írt leveleiben gyakran hivatkozik a kész munkára – soha nem jelent meg. Az 1784-es Pannonius-kiadáson Teleki Sámuel nem tünteti fel Kovásznai nevét, noha a Teleki Bolyai–Teleki-könyvtárban lévő Kovásznai-hagyaték tanúsága szerint is azt Kovásznai készítette, még ha Teleki igencsak megrostálva jelentette is meg a két kötetet.<sup>203</sup> Majdnem hasonló eljárás figyelhető meg a Teleki-könyvtár katalógusa esetében is, bár annak megjelenését Kovásznai már nem érte meg. Teleki 1796-ban teszi közzé a Teleki-könyvtár katalógusának első kötetét,<sup>204</sup> benne a – könyv- és könyvtártörténeti jelentőségű – *Praefatio*val. Mint arra Deé Nagy Anikó és Kocziány<sup>205</sup> is felhívja figyelmünket, a *Praefatio* megírásában jelentős szerepet vállalt Kovásznai is. A Kovásznai-hagyatékban található Előszó-fogalmazvány dátuma: 1784. szeptember 16. Ezt Teleki Kovásznai halála után, 1793 decemberében újairja, s mint Deé Nagy Anikó kimutatta, a nyomtatott előszóban már igen kevés nyoma van Kovásznai fogalmazványának. Teleki Sámuellel való viszonya a Janus-kiadás után, az 1784-es évben romlik meg, s bár a Gyöngyösi-kiadás kapcsán még egyszer, 1789 decemberében felkeresi levélben egykori patrónusát, válasz már nem érkezik: „Excellentiád a magyarországi poéták fejedelmét, Janus Pannoniust új életre jönni segítette, maga oly nagy munkát és fáradságot tévén annak kiadásában. Ímé a magyar poéták fejedelme is instál alázatosan általam Excellentiádnak, hogy őtet is segítse fel Excellentiád, és adjon szebb köntöst reája a budai rongyos, szakadozott németes köntös helyében [...] azon kéri Excellentiádat ez a Gömör vármegyének tudós viceispánja, hogy légyen segedelemmel Excellentiád az ő újonnan léjendő születésének is”.<sup>206</sup>

Kovácsznai és Ráday egyazon évben bekövetkezett halála (1792) miatt nemcsak a kommentár kiadását hiúsítja meg, hanem Kovásznai munkásságának nagy része is kéziratban marad. Arról, hogy miért nem adja ki Zilai Sámuel a Gyöngyösi-kommentárt, többféle magyarázat is szolgálhat, az egyik épp Ráday 1792 augusztusában bekövetkező halála lehet. De a levelezésben nem találjuk konkrét nyomát annak, hogy Ráday anyagilag támogatná a kiadást, s mint Borbély Szilárd kutatásaiból tudjuk,<sup>207</sup> a 80-as években a Ráday családnak – épp I. Ráday Gedeon gyűjteményei mi-

<sup>203</sup> A Pannonius-kiadásról Dalloul Zaynab írt doktori disszertációt *Kovácsznai Sándor, az elfelejtett Janus-kommentátor* címmel. (ELTE, Budapest, 2010.)

<sup>204</sup> TELEKI 1796.

<sup>205</sup> DEÉ NAGY 1997; KOCZIÁNY 1970.

<sup>206</sup> KOCZIÁNY 1970: 197.

<sup>207</sup> BORBÉLY 2009.

att – anyagi nehézségei vannak, s egyébként sem volt jellemző Rádayra, hogy anyagilag segítette volna a könyvek kiadását. Ráday poétikai ízlésének változása is lehetséges válasz lehet a kiadás elmaradására – talán a remélt mecénást már nem vonzotta annyira a hagyományból kiszólitott, majd oda visszautalt költő. De Kovásznai levelezésben is sokat emlegetett betegségei, öregsége, iskolai problémái is lehetséges okként szolgálhatnak. A hipotézisek tovább bővíthetők, ha a kézirat terjedelmét is figyelembe vesszük, a Pannonius-jegyzékeket Kovásznai nevének feltüntetése nélkül kiadó Teleki is jelentősen megrostálta Kovásznai jegyzetanyagát. Elképzelhető hát, hogy a kézirat túlrtsága miatt nem kerül kiadásra, igaz, Kovásznai leveleiben nem is tudósítja mecénását arról, hogy elkészült a kommentárral. Feltehetően Zilai hagyatékában kell tüzetesebben szétnézni ahhoz, hogy a kérdéssel kapcsolatosan ne csak feltételezésekbe bocsátkozhassak. Arra a kérdésre sem könnyű a válasz, hogy ha megjelenik a kommentár, mennyiben módosítja az egykorú és a későbbi Gyöngyösi-recepciót a végre az első kiadás alapján korrigált szöveg, amely felválthatta volna az addig legtöbbet forgatott 1702-es edíciót. És akkor még nem is említettem a kommentárban azonosított Vergilius- és Ovidius-szöveghelyeket.

### **Kovásnai munkássága, literatúraszemlélete**

Kovásnai széles körű munkássága azt bizonyítja, hogy a marosvásárhelyi professzor szervesen részt vett kora szellemi-tudományos életében. Historiái, a hagyatékában található levelek, illetve a tervezett Gyöngyösi-kiadáshoz készített jegyzetei a 18. századi erdélyi felvilágosodás értékelésének szempontjából rendkívül izgalmasak. Ha a 18. század irodalmának erdélyi vonatkozásairól beszélünk, általában Aranka György és a Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság, a Kéziratkiadók Társaság (Kézírások Társasága) szerepe hangsúlyozandó.<sup>208</sup> Kovásznai ugyan 1792. március 8-án meghal, tehát semmiféle szerepe nincs a tervezett társaságok létrehozásában, tudomásunk van arról, hogy az egykor Kovásznai-tanítvány, Aranka, nyomon követi Kovásznai munkásságát, s nemegyszer közben is jár Rádaynál a Gyöngyösi-kiadás ügyében.<sup>209</sup> Aranka Kovásznaihoz írt leveléből<sup>210</sup> kitűnik, a korabeli irodalmi élet eseményeit nyomon követik, megvitatják, így valószínűnek tűnik, hogy Kovásznai értesült Aranka Társaság-tervezetéről, s hogy ennek létrehozásában Aranka is számíthatott Kovásznai segítségére. Kapcsolatukat mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a Magyar Nyelvmívelő Társaság 1796-ban megjelent első kötetébe

---

<sup>208</sup> ENYEDI 1987: 249–264.

<sup>209</sup> ARANKA 1790.

<sup>210</sup> ARANKA 1789.

Aranka<sup>211</sup> felveszi Kovásznai „ízléstelen” versét, *A kutyáknak és a macskák felett való dicséretét* is, amelyhez a szerkesztő megjegyzést is fűz: „Ezt a szép (!) kis tréfás és mulatságos elme-játékát (!) a N. tudós szerző más nagy elméknek, kik a hangya, balha, lúd, szarka, számár, sár, kopaszság, köszvény s több efélék dicséreteket írták, példájokra, nevezetesen a tudós Justus Lipsiusnak nyomán készítvén: *a tudósok nem fognak benne megütközni. A szép elméknek pedig nevetségekre s mulatságokra szolgálhat*”.

Kéziratban maradt munkái – az említett kommentárokon túl – kora nagyfokú történeti érdeklődését mutatják. 1766-ban magyarra fordítja a brassói szász püspök, Haner Jeremiás *Királyi Erdélyét*,<sup>212</sup> 1767-ben történelmi dokumentumgyűjteményt készít diákjainak, jegyzetekkel és kommentárokkal Lengyelország történelméről, *Excerpta ad Historiam Poloniae pertinentia ex variis autoribus* címmel,<sup>213</sup> 1766-ban megírja *Historia Universalisát*,<sup>214</sup> 1767-ben *Magyar Historiáját*,<sup>215</sup> amelyhez 1780-ban Teleki Sámuelhez címzett előszót ír. 1776-ban fordítja le David Koehler *Geographia Antiqua*<sup>216</sup> című munkáját. 1771–1783 között készíti el Pannonius-kommentárját. Gyöngyösi-jegyzékét 1791 decemberében fejezi be.<sup>217</sup> Életét 1773-ban foglalja össze Kovásznai Sándor *életének rövid leírásában*.<sup>218</sup> Nyomtatásban megjelent művei – főként fordítások<sup>219</sup> és szépirodalmi szövegek<sup>220</sup> – sem hozták meg számára a kívánt elismerést; Kazinczy sem szól túl pozitívan Cicero-fordításairól<sup>221</sup> és szépirodalmi munkásságáról. Kovásznai életműve mégis

<sup>211</sup> Magyar Nyelvmívelő 1796.

<sup>212</sup> *Királyi Erdély, melyet lerajzolt és ahhoz tartozó szükséges jegyzésekkel felkészített Haner Jeremiás György*. Magyarra fordította Kovásznai Sándor ugyanazon Kollégiumban Nyelveket és Historiákat tanító Professor M. Vásárhelyen, 1766. Esztendőben. Teleki-Bolyai Kvtár, 47 GBS. sz.

<sup>213</sup> *Scripsit A[lexander] K[ovásznai], L[ugduni] B[atavorum], Anno 1763*. Teleki-Bolyai-könyvtár, 999. c. sz.

<sup>214</sup> Teleki-Bolyai-könyvtár, 3003 d/1–2.

<sup>215</sup> *A magyar Nemzetnek a maga Koronás Királyai, Hercegei, Fejedelmei és Fő Hadi Vezérjei alatt véghez vitt igaz, világos és valóságos HISTORIÁJA, melyet külömb külömbféle Históriát Irókból egybe szedtt ilyen formán Kovásznai Sándor*. Marosvásárhely, 1788. Teleki-Bolyai-könyvtár, 1445. sz. Ez a kézirat tartalmazza Kovásznai egyetlen ismert árnyképét is. A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban a kéziratnak két másolata is található: MS 140; MS 591.

<sup>216</sup> Teleki-Bolyai-könyvtár, 2784 b. sz.

<sup>217</sup> *A' Gyöngyösi István', Porábul meg-éledett PHOENIX-ének, avagy Kemény János' dolgairól irt Magyar Verseinek, Jegyzések-áttal-való Magyarázatja. Elölli-járó beszéd az Olvasóhoz*. Marosvásárhely, Teleki-Bolyai-könyvtár, 681 c/3. sz./1–205.: szövegközlés; a–1.: előljáró beszéd; 1–717.: magyarázó jegyzések.

<sup>218</sup> *Kovácsznai Sándor életének rövid leírása*. Teleki-Bolyai-könyvtár 1519. e. sz.

<sup>219</sup> KOVÁCSZNAI 1782a, 1782b, 1795.

<sup>220</sup> KOVÁCSZNAI 1782c; KOVÁCSZNAI é. n.; MAGYAR NYELVMÍVELŐ 1796: 273–282.

<sup>221</sup> 1802-ben Teleki Sámuelnek a következőket írja: „Kénytelen vagyok bevallani, hogy nékem a különben tisztelt Kovásznai nem fog példányul szolgálni a rómaiak fordításában”. KazLEV 1891: 484.

fontos forrásnak bizonyul a 18. század kutatója számára, és több ponton érintkezik a korabeli historia litterariákkal. Tudomása van a 18. században született művekről, a historia litterariáról vallott korabeli nézeteket nemcsak ismeri, hanem alkalmazza is műveiben. Ismeri Bod és Wespriemi műveit, Schwartz Godofreddal Szamosközy István történetírói munkásságáról levelezik, s felhívja a rintelni tudós figyelmét Bod *Magyar Athenására*,<sup>222</sup> amelynek Godofredra vonatkozó passzusait latinul is csatolja leveléhez. Kovásznai – Czvittingerhez és Horányihoz hasonlóan – nem szűkíti le a historia litteraria fogalmát az egyes tudományterületekre. A tudományterületeket ötvöző tematikus összemosást, Wallaszkyval ellentétben, nem tekinti Wespriemi orvosi életrajzgyűjtemény hátrányának. Ellenkezőleg: „ami személy szerint engem illet, bevallom, könyvedből azt a különleges gyönyörűséget kaptam, hogy benne az egészségügyi mesterség tudománya több más tudomány, főleg a történelem és latin nyelv tudományának derűs társaságában jelentkezik, ami bár manapság már egyre ritkább, de könyved ennek annál jobb bizonyossága” – írja 1775-ben Wesprieminek. Sokatmondó például, hogy míg Wallaszky *Conspectus reipublicae Litterariae in Hungaria* című művében<sup>223</sup> kifogásolja Apáczai vagy Bethlen Kata felvételét az orvoséletrajz-gyűjteménybe, addig Kovásznai az 1775 augusztusában írt levelében figyelmezteti Wespriemét, hogy Janus Pannoniust „nem méltattad betenni azon magyarok sorába, akik az orvoslás tudományában tekintéllyel bírtak”.<sup>224</sup> Kovásznai literatúraszemléletében tehát nem lelhető fel még az egyes tudományterületek distinkciója, s ezt támasztja alá a fentebbi példákon túl a történelem iránti fokozott érdeklődése is. Mint Gyöngyösi-kommentárjából is kitűnik, az irodalmi mű megértésében igen nagy szerepet szán a história ismeretének, amely nemcsak a literatúra megértésében lehet jó fogódzó, hanem a mindennapokban is segítségül hívható. Erről az 1791-ben Teleki Domokosnak írt levelében értekezik hosszabban: „Javasolom, hogy mindazokat a tanulmányokat, amelyeket az akadémia-

<sup>222</sup> „Míg élt ez a nagyszorgalmú Bod Péter, az isteni ige magyarigeni szolgája, 1766-ban kiadott hazánkban egy anyanyelven írt könyvet, amelynek címe Magyar Athenás [...] Íme, itt ez a latin fordítás ennek a kiváló férfiúnak, Bod Péternek magyar könyvéből, amelyet, úgy vélem, még nem láttál. Pedig neved és három, általad írt mű is megtalálható benne. Ha akárcsak közepesen bírod is a magyar nyelvet, és még nem tanulmányoztad a könyvet, meggyőzőlek és rábeszéllek, hogy ezt a csekély nehézséget okozó, de választékos stílusú munkát nyomban vedd meg és el ne hanyagold, mert nagyon sok mindent fogsz benne találni, amely a magyar tudományos élet bővebb megismerésére mutatott égő szomjadat eloltja és teljesen kielégíti”. KOCZIÁNY 1970.

<sup>223</sup> WALLASZKY 1808: 26–27.

<sup>224</sup> Kovásznai Janus Pannonius firenzei tanulmányira alapozza az orvostudományban való jártasságot, de állításának bizonyításaként magától Janustól idéz (a *Carmen de fonte Narniensi* 13–14., az *Ad animam suam* 21–26., illetve az *Ad somnum* 33. sorait.) Az idézett sorokat az alábbi kiadás alapján jelöltük be: ÁCS–JANKOVICS–KÖSZEGHY 1998. Wespriemihez írt levelét lásd KOCZIÁNY, 1970.

kon végezni szoktak – különösképpen ajánlom a közönséges históriának, melyet egyetemesnek neveznek, a tanulmányozását –, folytatd. Cicero, a halandók legbölcsebbike a történelmet az élet tanítómesterének hívja [...] Bizony, a történelem minden emberi megismerés és tudás kulcsa, fáklyája. Nincs erőm, hogy most elmondjam a történelem dicséretét, csak annyit mondok: magamon mindennap tapasztalom, hogy bármit tudok – legyen az akármilyen csekély is –, mind arra figyelmeztet, hogy a történelemből tanultam”.<sup>225</sup>

Kovácsnai történelemszemlélete szoros kapcsolatban áll az irodalomtörténeti hagyományról vallott nézeteivel. Az általa ismert historia litterariák meghatározzák gondolkodásmódját, a kor tudósaival folytatott levelezése bekapcsolja a marosvásárhelyi professzort kora szellemi áramlataiba. A Gyöngyösi-kiadás előkészületei, a Rádayval folytatott levelezése<sup>226</sup> során – korának általános gyakorlatához híven – a korabeli historia litterariák és a 18. századi kommentárirodalom szerkezeti eljárásaira támaszkodik: célja a kronologikus sorrend betartásával szerzőjük mellé rendelni a szövegeket, másrészt kijelölni a szerzők/szövegek irodalomtörténeti helyét. Kovácsnai Gyöngyösi-olvasatának központi kérdése, hogy melyek azok a szervezőelemek, amelyek révén felépíti Gyöngyösi-képét, a korszak retorikai-poétikai gyakorlatát követve milyen eszközrendszerhez nyúl vissza, mely ponton bővíti ki a historia litterariákban kialakult Gyöngyösi-képet, illetve mozdítja el a modern irodalomtörténet-írás szabályrendszere felé. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy egy olyan népszerű szerző esetében, mint Gyöngyösi, a költészetét leíró retorikai-poétikai formulák átvétele, alkalmazása és folyamatos jelenvalósága ellenére gyakran nemcsak a nagyságát jelölő antik motívumokat keverik, hanem a nevét is összecszerelik Gyöngyössi Jánoséval a 19. század folyamán. A tervezett Gyöngyösi-kiadásról folytatott levelezés tehát nem mentes az irodalomtörténeti hagyománnyal kapcsolatos korabeli nézetektől: Kovácsnai és Ráday célja elsősorban egy megjobbított Gyöngyösi-összkiadás felkínálása az olvasók számára,<sup>227</sup> s ezzel az irodalomtörténeti hagyomány átstrukturálása. A levelek a – historia litterariák nyomdokain haladó – Gyöngyösi-recepció retorikai fordulatokkal tarkított elemei mellett tartalmazzák a szerzők Gyöngyösivel szemben kifejtett elvárásrendszerét is.

---

<sup>225</sup> KOCZIÁNY 1970.

<sup>226</sup> Kovácsnai levelei a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday-levéltárában találhatóak (a továbbiakban RLt): VII/1197–1200.

<sup>227</sup> „Ha engem Isten éltet, én minden tehetségemet arra fordítom, hogy Nemzetünk nyelvén irt ily drága munkának világosítására valamit csinálhassak”. KOVÁCSNAI 1790b.

## „Még meg-jö Gyöngyösinek a’ betsületi” – Kovásznai Sándor Gyöngyösi-kiadástervezetének problémáiról

Igaz ugyan, hogy Gyöngyösi István összes munkáinak megjobbított, autográf kéziratokon és az editio princepsen alapuló hiteles kiadására csak a 20. század során került sor, de e szándék nem volt ismeretlen a korábbi századok Gyöngyösi-kutatói számára sem. A 18. század végéről, mint már említettem, három olyan vállalkozást ismerünk, amelynek célja Gyöngyösi műveinek gyűjteményes kiadása volt: a Szerencsi Nagy Istváné,<sup>228</sup> a Kovásznai Sándoré és tanítványáé, Zilai Sámuelé,<sup>229</sup> valamint a Dugonics Andrásé.<sup>230</sup> Szerencsi vállalkozásáról csak a Ráday Gedeonhoz címzett leveleiből értesülhetünk, Kovásznai Sándor kiadói politikájára a *Porábúl megéledett Főnix*hez írt kéziratot kommentárjából, valamint a Ráday Gedeonnal váltott leveleiből következtethetünk. A két félbemaradt vállalkozás után 1796-ban megjelenik Dugonics András *Gyöngyösi István költeményes maradványai* című munkája.

A 18. századi Gyöngyösi-recepció legfontosabb forrásait ezért ebben a három kiadói vállalkozásban kell megjelölnünk. A 18. században Gyöngyösi munkáinak közel ötven kiadása lát napvilágot – az 1780-as évektől datálhatók azok a kiadói törekvések, amelyek sürgetik a gömöri alispán irodalmi munkásságának gyűjteményes, megjobbított kiadását. Ezek a törekvések szerves összefüggésben állnak a 80-as évek tudományszervezői törekvéseivel, hagyományfelfogásával.<sup>231</sup> Gyöngyösi kiadása szervesen kötődik ehhez a programhoz – igen tanulságos megfigyelni a rendelkezésre álló forrásokból a kiadói koncepciók közötti eltéréseket, amelyeket meghatározott az is, hogy az egyes kiadásokra a felkérés a kiadó/nyom-

<sup>228</sup> Szerencsi Nagy István (1747–1789). Győri református lelkész, tanulóéveit a székelvár helyi és az enyedi kollégiumban töltötte. Utána Ráday Gedeon könyvtárosa, 1777-től 1780 között Ráday segítségével az odera-frankfurti egyetem peregrinusa, utána ismét Ráday családjához kerül, Ráday III. Gedeon nevelője Pozsonyban 1783-ig. 1783-tól Győrben, a 34 év szünet után újra működő református egyház lelkésze 1789. január 2-ig, haláláig. Szerencsi Nagy István életéről és pályájáról lásd BELLÁGH 1986–1990.

<sup>229</sup> Zilai Sámuel (1753–1800). 1771-től a marosvásárhelyi kollégium diákja, Kovásznai tanítványa, 1781–1784 között az utrechti egyetem hallgatója, 1785-ben tér vissza Vásárhelyre, 1788-tól a kollégium tanára, könyvtárosa, tisztségeit csak 1789-től foglalja el, 1798-tól a kollégium rektora. 1790-ben kiadja Marosvásárhely Zrínyi *Ne bántsá a magyart* című munkáját. Életrajzát először Koncz József közölte (Koncz 1898), munkásságáról Ladányi Sándor és Sebestyén Mihály közöl tanulmányt (LADÁNYI 1975; SEBESTYÉN 1995).

<sup>230</sup> Itt csak azokról a törekvésekről beszélek, amelyek kizárólag a Gyöngyösi-művek kiadására vonatkoztak, s nem említem Révainak az 1782-től dédelgetett tervét, amelyről 1786-ban Rádaynak részletez levelében, azaz háromkötetes vállalkozását, amelyben a *Főnixet* és a *Murányi Vénust* venné fel, s amelyre végül nem került sor, mint ahogy nem tárgyalom a Trattner által felkért Batsányi Gyöngyösi-kiadástervezetét sem.

<sup>231</sup> Erről részletesen lásd MEZEI 1998.

dásztól vagy valamelyik főúri mecénástól érkezett. Dugonics kiadását a kiadástörténeti fejezetben részletesen tárgyaltuk, itt ezért elsősorban a Szerencsi- és Kovásznai-kiadástervezet vizsgálatára vállalkozunk, annál is inkább, mivel a szakirodalomban felvázolt Kovásznai-vállalkozás több ponton is korrekcióra szorul.

Mint arra már utaltunk, Kovásznai és Szerencsi vállalkozása szervesen illeszkedik a 18. század utolsó harmadának kiadási koncepciójába, s vállalkozásukat meghatározta Ráday Gedeon személye. Ha megnézzük azt a kapcsolati hálót, amely a bibliofil Ráday köré a 18. század második felében szerveződik, a marosvásárhelyi és győri kapcsolat ennek a szociális hálónak igen fontos része, kibővítése (a kibővítés főként az erdélyi vonatkozás kapcsán hangsúlyozandó, Szerencsivel való kapcsolata jóval korábbra tehető).

Ráday az ugyanis, aki már az 1780-as évek közepén megfogalmazza egy rendszerező jellegű, megjobbított Gyöngyösi-kiadás fontosságát, s ugyancsak ő az, akinek Kazinczyra gyakorolt hatása – akár a *Magyar Museumot*, akár a Kazinczy-levelezést vizsgáljuk – megkérdőjelezhetetlen. Ráday tudományszervező szerepe nyilván nem ismeretlen a magyar irodalomtörténet-írás számára, legutóbb a *Magyar Museum* kiadása kapcsán Debreczeni Attila<sup>232</sup> hívta fel erre a figyelmünket, de *A magyar irodalom története*iben Jankovics József<sup>233</sup> is Rádayhoz köti Gyöngyösi kánonból való kiiktatásának kezdetét, bár nem tér ki arra, hogy milyen szerepe lehetett Rádaynak Kazinczy nézetei kialakulásában, mint ahogy Rádaynak a Gyöngyösi-hagyomány alakításában vállalt szerepe sem ismeretlen.

Kapcsolatuk nemcsak a Gyöngyösi-kiadások miatt jelentős – Ráday ezáltal vonja be Zilai Sámuel, majd Kovásznait bibliofil tevékenységébe, nemcsak könyvek megszerzését kéri tőlük, hanem könyvtárának egyes tételeit is kölcsönadja többek között a vásárhelyieknek. Mint Borbély Szilárd is felhívja rá figyelmünket, Ráday tekintélye gyűjteményéből, elsősorban könyvtárából származott, segítséget, mint írja Borbély, a tudósok nem a személyétől, hanem a gyűjteménye rejtette információtól remélnek.<sup>234</sup> S nem utolsósorban ezek a kapcsolatok a *Magyar Museum* olvasói körének szélesítését is célozzák, a marosvásárhelyi írói kör, Kovásznai és Zilai mellett például Aranka is ezáltal kapcsolódik be a *Museum* táborába, vállalva a folyóirat terjesztését is. Kazinczy levelezéséből tudjuk, hogy a *Museum* megjelenése előtt Ráday elküldi az előszót Zilainak, hogy másokkal is ismer-

---

<sup>232</sup> MUSEUM, II, 33–57.

<sup>233</sup> JANKOVICS, <http://www.villanyspenot.hu/> Letöltve 2010. december 5.

<sup>234</sup> BORBÉLY 2009: 16.

tesse meg, s ebben a kontextusban felértékelődik Zilai szerepe – Kovásznai mellett Arankát is ő ajánlja Ráday figyelmébe.<sup>235</sup>

Ráday mentorszerepét, irodalmi tekintélyét, szuverenitását jól jelzik azok a szerzők, amelyeknek kiadását felvállalja. Zrínyi és Gyöngyösi kiadása már régóta foglalkoztatja, a Gyöngyösi-kiadással Kovásznait bízta meg, Zilaival pedig Zrínyi *Ne bánts d a magyart*<sup>236</sup> című munkájának kiadásáról levelezik. Ráday szellemi támogatása elengedhetetlen fontosságú a vásárhelyiek számára – ő bocsátja rendelkezésükre a régi kéziratos, nyomtatott anyagot, nélkülözhetetlen irodalomtörténeti jegyzeteivel együtt. Zrínyi és Gyöngyösi együttes kiadása igen érdekes vetülete Ráday irodalmi, tudományszervezői munkásságának. A kiadások ugyan egyértelműen jelzik Ráday véleményét a két költőelőről, a levelekből jelentős különbségek olvashatók ki: a kiadói, irodalomszervezői – nem egy esetben hierarchikus – viszonyok Zrínyi és Gyöngyösi megítélésében jelentős változásokat eredményeznek, Rádaynak az 1787–1792 közötti, Zilaival, Kovásznaival és Kazinczyval váltott levelei legalábbis ezt támasztják alá.

Erről a kapcsolati hálóról, a felkérés és kivitelezés közbeni időszakról, azaz négy év történéseiről a levelezésekből és a kommentárból tudhatunk meg részleteket, s ezek a 18. századi Gyöngyösi-recepció legfontosabb kéziratos forrásai is. A továbbiakban tehát Kovásznai Sándornak a *Porábúl megéledett Főnix*hez fűzött hétszáz oldalas kommentárja, valamint a kommentár megírása közben váltott – Ráday Gedeon, Kovásznai Sándor és Zilai Sámuel közti – levelezés mentén a kiadástervezet problematikusabb részeit vizsgálom, s idesorolhatjuk a kiadás első felvállalójának, Szerencsi Nagy Istvánnak a Rádayhoz írott leveleit is.<sup>237</sup> Kovásznai Sándor 1789–1790 között négy levelet küld Ráday Gedeonnak Pestre, amelyből hármat aztán Kiss Áron jelentet meg a *Figyelő*ben.<sup>238</sup> Zilai Sámuel 1787–1792 között, Rádayhoz írt 13 levelét Ladányi Sándor közölte.<sup>239</sup> Ráday Gedeonnak

<sup>235</sup> „[...] meg küldöttem a' bé vezetést Vásárhelyi Professor Zilai Uramnak, ki is azt ottan másokkal is communicálván, azt válaszolta levelében, hogy egy érdemes tudós embernek vólnának az iránt valamelly reflexioi; én ezen reflexiokat reálisoknak, 's nem tsak szótskákat illetőknek gondolván lenni, irtam Zilai Uramnak, hogy kedvessen fogom venni, ha azon reflexiokat nekemis meg küldi; az minthogy megis küldötte azon leveléhez accludálván, mellynek párját már az Urnak edgyik levelemben accludaltam. Most már méltónak itilem, hogy az reflexiokat író Aranyka Ur levelétis meg küldgyem, annyival inkább, hogy ezen reflexiok semmi gyalázattyárais nintsenek itiletem szerint a' Museumnak”. *KAZLEV* I, 249.

<sup>236</sup> ZRÍNYI 1790.

<sup>237</sup> SZERENCSI NAGY 1787; KISS 1876: 182–184.

<sup>238</sup> KOVÁSZNAI 1789–1790; KISS 1876: 366–374. Az utolsó, eddig kiadatlan levelét a *Lymbus* 2011-es kiadásában közöltem.

<sup>239</sup> ZILAI 1787–1792; LADÁNYI 1975: 482–498.

mindössze egy levelét ismerjük 1788-ból, amelyet a marosvásárhelyieknek írt, ezt Jancsó Elemér publikálta 1960-ban.<sup>240</sup>

A Gyöngyösi-kiadástervezet ötletgazdájának kilétéről az elmúlt kétszáz év során többféle vélemény látott napvilágot. A nézeteltérésekre elsősorban maguk a szerzők adnak okot, hiszen a szerkesztők mindegyike magának revendikálja leveleiben a kiadás ötletét. Kovásznai vállalkozásáról így mind a mai napig számos kérdés maradt tisztázatlan. A továbbiakban ezeket az egymással szervesen összefüggő kérdéses pontokat sorolom fel, illetve megpróbálom tisztázni azokat. Az első nagyobb problémakör a kiadástervezet kezdetének időpontjára, a kezdeményező kilétére vonatkozik: Kit tekintünk a vállalkozás konkrét kezdeményezőjének – Rádayt vagy Kovásznait vagy a Gyöngyösi-kiadással foglalkozó szakirodalomból mindmáig jórészt kifejejtett Zilai Sámuel? Ki a címzettje az egyetlen ismert Ráday-levélnak? Milyen szerepe van a Kovásznai-tanítványnak, Zilai Sámuelnek a Gyöngyösi-kiadástervezetben? Hogyan szerez tudomást a Pesten élő Ráday Gedeon Kovásznainak Gyöngyösit érintő munkásságáról? Milyen összefüggés van a Szerencsi Nagy István- és a Kovásznai-Zilai-féle kiadások között?

A második problémakör Kovásznainak a Gyöngyösi-életművel kapcsolatos munkásságát érinti, amely, úgy tűnik, korábbi dátumra tehető az eddig ismertnél, és nem köthető Ráday Gedeonhoz. S ehhez a problémakörhöz kapcsolható Kovásznai és a sárospataki Szombathi János levelezése, amelyet a szakirodalom eddig a kiadási munkálatok utolsó évére datált.

## Kovásnai Sándor és Ráday Gedeon levelezése

A Gyöngyösi-szakirodalomban a 18. század végi Gyöngyösi-kiadások kapcsán azt olvashatjuk, hogy mind Rádaynak, mind Kovásznainak szándékában állt megjelentetni Gyöngyösi István műveinek megjobbított, gyűjteményes kiadását. Arra nézvést azonban, hogy e közös vállalkozásnak ki volt a kezdeményezője, nem egységesek a vélemények. A Gyöngyösi-szövegek kritikai kiadását felvállaló, a költő életének és életművének tisztázásában úttörő szerepet játszó Badics Ferenc szerint<sup>241</sup> Rádayt már 1776-ban foglalkoztatta Gyöngyösi munkáinak megjobbított kiadása, s 1787-ben megbízta Szerencsi Nagy Istvánt, hogy a győri Streibig nyomdással vegye fel ez ügyben a kapcsolatot. Badics feltételezi, Ráday másfél

---

<sup>240</sup> JANCÓSÓ 1960: 370–373. A levél 1960-ban Lányi Gábor marosvásárhelyi tanár magánhagyatékában volt. Lelőhelye egyelőre ismeretlen, a Teleki-Bolyai-könyvtárban és a Lányi család hagyatékát őrző Marosvásárhelyi Levéltárban sincs nyoma Ráday levelének.

<sup>241</sup> BADICS 1914: XIV; BADICS 1839: 207.

évtizedes tervéről más is tudhatott, s talán így jutott a fülébe Kovásznai Sándornak is, aki levélben keresi fel Rádayt. Allítása alátámasztására Kovásznai első, 1789-i levelét idézi, amelyben Kovásznai jelzi Rádaynak, hogy „minden eszét, erejét arra fordítja, hogy az egész Gyöngyösit” kiadja. Badics szerint „tervét bejelentvén Rádaynak, segítségét kéri.” Ráday „önzetlen örömmel” vette a kiadás szándékát, maga lemond a kiadásról, elküldi Kovásznainak a könyvtárában lévő editio princepseket.<sup>242</sup> Kovásznai első levele a Badics-véleménnyel ellentétben azonban azt igazolja, hogy léteznie kell egy előzetes Ráday-levélnek. Levelében ugyanis a *Kemény*-kiadás kézhez vételéről tudósít. Ugyancsak erre enged következtetni a levél bevezetője is, amely Kovásznai mentegetőzésével indít: „Nem merészlettem volna ezenn tsekély levelemmel Nagyságodnak alkalmatlanokodni, ha a’ Nagyságod[nak] hozzám előbbször mutatott kegyelmessége és jó-akarátja nem bátorított-vólna. De minthogy N[agysá]g[od] nekem méltoztatott két izben-is könyvbéli jó-akarátját mutatni, onnét bizodalmat és bátorságot vettem, hogy Nagyságodat ezenn írásommal nem fogom meg-bántani”.<sup>243</sup> A passzusból egyértelműen kitűnik, hogy ez Kovásznai válasza egy korábbi Ráday-levélre, amely a *Porábúl megéledett Főnix* első kiadását is tartalmazza. Ezután Kovásznai rögtön neki is lát a munkának, s egy év múlva már befejezi hatalmas munkáját. Fentebbi állításunkat igazolja némileg Kocziány László, aki – szintén a levelezésből kiindulva – úgy véli, Badics-csal véleményével ellentétben Ráday kéri fel Kovásznait Gyöngyösi munkáinak elvégzésére: „a kezdő lépést Ráday tette meg: ő hívta fel Kovásznai figyelmét egy Gyöngyösi-kiadás lehetőségére, s mindjárt el is küldte neki Gyöngyösi egy művét. Hogyan tudta meg Pesten Ráday, hogy az isten háta mögötti kisvárosban még él egy tudós, aki erre a feladatra méltó, nem tudni. Mindenesetre Ráday irodalomszeretetét, centrális szerepét az akkori irodalomban mi sem bizonyítja jobban, mint a távoli Marosvásárhelyen felfedezett Kovásznainak újra munkába állítása, bekapcsolása az irodalmi életbe”.<sup>244</sup> Részben erre utal Kovásznainak is a *Főnix*-jegyzete, amelyben azt állítja, ugyan ő is dédelgetett hasonló terveket, de Ráday Gedeon volt az, aki az első lépést megtette: „Elég az, hogy mikor ezen szándékomat [a kiadástervezet], nem tudom, mi módon, észre vette volna L. B. idős. Ráday Gedeon úr önagysága, küldött nekem egy *Phoenix*-et, vagy Gyöngyösinek Kemény János fejedelemről írt munkáját, mely Lőcsén 1693-ban nyomtatott, mely által a már meglévő szándékomnak elkövetésére újabb ösztön adatott belém”.<sup>245</sup> [kiemelés tőlem, D. ZS.] Kocziány állításának első ré-

<sup>242</sup> BADICS 1914: XIV.

<sup>243</sup> KOVÁSZNAI 1789a.

<sup>244</sup> KOCZIÁNY 1970: 37. Ladányi is átvesszi Kocziány véleményét, 1970-ben még ő is értetlenül áll Ráday gesztusa előtt.

<sup>245</sup> KOVÁSZNAI 1791.

szével egyet kell értenünk, a források alapján ugyanis egyértelmű, hogy Ráday teszi meg Kovásznai felé a kezdő lépést, s levelezésüket az 1789-es levéllel datálhatjuk. Kocziány is Kovásznai első, 1789-es levelével igazolja állítását, a Ráday–Kovácsnait-levelezés kezdetét tehát ő is 1789-re teszi. Kocziány megállapításának azonban ellentmond az 1960-ban, a *Nyírk*-ben Jancsó Elemér által publikált levél (amelyet Kocziány is közöl): *Adatok az erdélyi felvilágosodás történetéhez. Id. Ráday Gedeon levele Kovásznai Sándorhoz*.<sup>246</sup> Ennek dátuma 1788. július 8., s benne részletes leírást olvashatunk a Gyöngyösi-kiadástervezetről. Ennek alapján a Kocziány-előszóból és a Kovásznai-levelezésből, valamint a kommentárból kikövetkeztethető időpontnál egy évvel korábbra tehetnők a Ráday–Kovácsnait-levelezés kezdetét, illetve a Gyöngyösi-munkálatok elindítását.

### Zilai Sámuel és Ráday Gedeon levelezése

A fentebbi ellentmondás azonban feloldható, ha az eddigi levelezések mellett figyelembe vesszük a szintén marosvásárhelyi Zilai Sámuel, akinek tizenhárom Rádayhoz címzett levelét ismerjük. Első levele 1787 novemberében íródik, s további hét levelet küld Rádaynak 1789-ig, a Ráday–Kovácsnait-levélváltás kezdetéig. Kovásznai 1792-ben bekövetkezett halála után még két levelet küld Rádaynak, kapcsolatuk Ráday 1792 augusztusában bekövetkezett halála miatt szakad meg.

Ha összevetjük Kovásznai leveleit a Ráday- és Zilai-levelekkel, főként Zilai 1788 novemberében és januárjában kelt soraival, két kérdésben máris tisztábban látunk: egyrészt abban, hogy Kovásznai tervéről – a megjobbított Gyöngyösi-kiadás szándékáról – Ráday Zilai Sámuelről értesült.<sup>247</sup> Másrészt abban, hogy Jancsó tévedett a levél címzettjét illetően: ennek címzettje nem Kovásznai Sándor, hanem Zilai Sámuel.

### Zilai Sámuel, a közvetítő

Zilai leveleiből kiderül, hogy 1787 októberében felkereste Rádayt Pesten, s felajánlotta neki Kovásznai és saját segítségét a kiadás előkészítésében, mint ahogy az is kiderül, hogy Ráday már ekkor, Zilaitól tudomás

---

<sup>246</sup> JANCÓS 1960: 370–373.

<sup>247</sup> Ladányi 1984-ben publikálja Aranka Zilaihoz írt levelét, s ebben korrigálja korábbi, Kocziánytól átvett álláspontját – Irodalomtörténeti Közlemények-cikkében már azt írja, hogy „ma már tudjuk: Zilai Sámuel 1788. január 23-én kelt levelében ajánlja Ráday Gedeon figyelmébe Kovásznait a Gyöngyösi-kiadásra, Arankát az év októberében jelzi”. A problémát azonban csak részben oldja meg, hiszen az egyetlen ismert, Jancsó feltételezése szerint Kovásznaihoz címzett Ráday-levél rejtélyét nem veszi figyelembe. Ugyanakkor igen tanulságos, hogy Ladányi az Aranka-levél kapcsán épp azt igyekszik bebizonyítani, hogy annak címzettje nem Kovásznai, hanem Zilai Sámuel (LADÁNYI 1984: 725).

szerzett arról, hogy a kommentár megírására Kovásznai fog vállalkozni. Első levelében (1787. november 28.) Zilai tehát arról tudósítja Rádayt, hogy az októberi, Pesten kötött egyezségükhöz híven kész a Gyöngyösi-kiadást – Kovásznaival együtt – felvállalni, és erről egyeztetett Szerencsivel is. „Octobernek elsőbb napjaiban udvarolván Pesten, M[é]lt[ósá]gos L. B. Ur N[agysá]godnak, jelentettem vala a’ Gyöngyösi munkái iránt való gondolatomat. Most újra bátorkodtam N[agysá]godnak instálni, méltóztassék az én reá-ügyelésemre ajánlani. Abban bizonyos lehet N[agysá]god, hogy idegen helyt sohol annak ugy utánna nem látnak mint én. Betűkkel-is újjakkal nyomtatattnók. Egy szóval, minden részben érdeme szerint bánnánk véle. Azon kívül-is N[agysá]godnak a’ mint említette, mind egy akár hol nyomtatódjék. Tiszt[ele]tes] Sz[erenci] Nagy István Uramnak pedig, se kára, sem haszna nem forogván benne, úgy mondotta, nem lészen ellenére. A’ Streibig Uramnak tett jelentés azért nem lenne akadályúl. Függsz a N[agysá]god’ tettzésétől. Igaz ugyan hogy meszszeke vagyunk Pesttől: de addig nem fognánk hozzá a’ munkához, míg a’ szükségesekekről nem *correspondeálnánk* ‘s mindenek irán N[agysá]god’ parantsolatját vehetnők. És így a’ messze létel leg-kissebben sem hátráltatna dolgunkban. Serényen-is hozzá látnánk, hogy annál hamarébb szolgálhatnánk véle a’ Közönségnek”<sup>248</sup> Hogy választ is kapott erre a levélre, az kiderül a második, 1788. január 23-án kelt leveléből, amelyben arról tudósítja Rádayt, hogy azt január huszadikán „kiváltképen-való örvendezéssel vettem 20<sup>a</sup> Január.”

Zilai leveleiben következetesen többes szám első személyben értekezik a Gyöngyösi-kiadás kapcsolatos kérdésekről, nem egyszer név szerint is hivatkozik Kovásznaira: összegzi az idős professzor Gyöngyösi-kiadás kapcsolatos nézeteit, beszámol munkásságáról, érdeklődik, milyen lehetőségek lennének a Kovásznai által lefordított Cicero-mű, a *De officiis* kiadására, ismerteti a Gyöngyösi-kiadáshoz kapcsolódó terveit. Tehát folyamatosan úgy hivatkozik rá, mint aki tetemes részt vállal a Gyöngyösi-kiadás előkészítésében, sőt 1789. március 18-án kelt levelében éppen Kovásznai idős korára való tekintettel sürgeti az edíciók elküldését, hiszen, mint írja: „Tiszt[ele]tes] Kovásznai Uram a’ jövő nyarat örömet rá forditaná, és a’ nevezetes difficultásokat N[agysá]goddal communicálná, úgy tartván, hogy azok tsak N[agysá]god által igazithatók”<sup>249</sup> Újabb adat ez arra nézve, hogy Ráday mindenképp értesül arról, hogy Zilai nem egyedül végezné el a tetemes munkát. Nehezen hihető tehát, hogy Kovásznai nem tud a Zilai-Ráday-levélváltásról, a tervezett Gyöngyösi-kiadásról, főként, hogy a Zilai-levelek többször tolmácsolják Ráday felé Kovásznai köszönetét és nagyrabecsülését. Éppen ezért a kommentár *Elöl-járó beszédében* Kovásznai csodálko-

---

<sup>248</sup> ZILAI 1787.

<sup>249</sup> ZILAI 1789b.

zását, amely szerint „nem tudni, mi módon” szerzett tudomást Ráday az ő tervezetéről, s amelyet átvesz a Kovásznai-szakirodalom is, nem tekinthetjük másnak, mint retorikai fogásnak. A kérdést persze árnyalhatjuk a teljes Kovásznai-életmű ismeretének függvényében, Kovásznai itt ugyanazzal az eljárással él, mint Teleki Sámuel az 1784-es Pannonius-kiadásban, s majd az 1796-ban kiadott *Cathalogus Praefatiójában*: a kiadásokon Teleki sem tünteti fel a munkában segédkező Kovásznai nevét.

### **Zilai Sámuel, a címzett**

Zilai a már említett, 1788. január 23-án kelt levelében 12 pontban összegzi azokat a kérdéseit, amelyekre Rádaytól „tanácsot” és „igazgatást” vár. Majd arról értesíti Rádayt, hogy szívesen megszerzi a kért könyveket, ha Ráday megírja neki, pontosan milyen könyvekre van szüksége.<sup>250</sup> A Jancsó által közölt, címzettjét Kovásznaiban megjelölő levél fél évvel a fentebbi Zilai-levél után keletkezik ugyan, de Ráday bevezetőjében szabadkozik a kései válaszáért, mondván: „Bora Uram Tiszteletes Uram gondolattya szerint olyan hamar el nem indulhatott, kitől is választomat kívántam volna meg küldeni”.<sup>251</sup> Utána pedig a Zilai által pontokba szedett kérdések sorrendje szerint igyekszik „tanácsot” adni, tehát kitér a *Murányi Vénus* kettős kiadásra, a *Thököly*-szövegre, a *Florentinára*, a *Rózsakoszorúra*, Koháry verseire, Zrínyire stb., majd a beszerezni való könyvek katalógusának elmaradását időhiányra hivatkozva egy későbbi levelében kívánja majd pótolni.<sup>252</sup> A levelezések során találunk ugyan példát arra, hogy a két vásárhelyi professzor egyazon napon keltezi Rádayhoz címzett levelét – tehát ha azt feltételeznénk, hogy Kovásznai is hasonló pontokba gyűjtött levelet küldött volna Rádaynak –, de ilyen mérvű szövegazonosságra nem találunk példát a levelekben. Úgy véljük tehát, hogy Ráday levele Zilai januárban kelt kérdéseire reflektál, s a „Tiszteletes Uram” megszólítás mögött nem Kovásznait kell sejttenünk, hanem Zilait. S ha Zilai 1788. október 12-én kelt levelét elolvassuk, akkor bizonyossá válik, hogy Ráday választát Zilai Sámuelnek kézbesítették: Zilai ebben az időben három levelet kap Rádaytól, az egyikben értesíti Zilait, hogy „Bora uramtól” küld majd egy „hosszú levelet”, a második, a „hosszú levél”, amely a kérdéses 12 pontra reflektál s amelyet Ráday „Bora Uramnak által-adott”, s egy harmadikat, amelyben Ráday a „hosszszunak vétele vagy nem vétele iránt tudakozódott”. Zilai levelében megerősíti mindhárom levél megérkezését,

---

<sup>250</sup> ZILAI 1788a.

<sup>251</sup> JANCÓSÓ 1960: 371.

<sup>252</sup> JANCÓSÓ 1960.

s – betegségére hivatkozva – ő is szabadkozik a kései válaszáért.<sup>253</sup> A fentebbiek tükrében tehát a Kovásznai–Ráday-levelezés kezdetének továbbra is az 1789-es évet tekinthetjük (s nem az 1788-as évet), s a Jancsó által közölt levél címezteje eszerint Zilai Sámuel. Tehát Zilai már két évvel az első Kovásznai–Ráday-levél megszületése előtt felveszi a kapcsolatot Rádayval a Gyöngyösi-kiadás ügyében, de akkor kezdik el valójában a tényleges munkálatokat, amikor 1789-ben Ráday Gedeon elküldi a *Főnix* első, 1693-as kiadást Kovásznáinak.

Ezt igazolja a Gyöngyösi-kommentár is: három időpont árulkodik benne a munka menetéről. Az *Előljáró beszéd* utáni időpont szerint: „Maros Vásár-hellyett, 1791-dik esztendőben, Septembernek első napján” végzi el a munkálatokat, de a jegyzékek végén ennél több mint egy évvel korábbi időpontot találunk: „Végeztem e’ jegyzéseket 1790-b[en] juliusnak 21-dik napján”, tehát egy évvel a levélváltás megkezdése után már befejezi hatalmas munkáját. A magyarázó jegyzékek után következő Apor-bejegyzés dátuma „1791. 8. decembris”, tehát feltehetően a teljes munka elkészülte után egészíti ki jegyzékét a Kemény Jánosról és Apor Istvánról szóló betétekkel.

## A Szerencsi Nagy István- és a Kovásznai–Zilai-féle kiadástervezet

Gyöngyösi művei megjobbított kiadásának szándéka 1776 körül fogalmazódott meg Rádayban, s mint jeleztük, a konkrét kiadástervezet első lépéseiről a Szerencsi Nagy Istvánnal váltott levelekből értesülünk. A felkérésnek 1787-ben tesz eleget Szerencsi Nagy István, 1787. augusztus 20-án, Győrből kelt levelében már arról tudósít, hogy felvette a győri Streibig nyomdásszal a kapcsolatot a Gyöngyösi-kiadás ügyében, s várják Gyöngyösi műveinek első kiadásait Rádaytól: „A N[agy]ságod hozzám irni méltóztatott Levele szerint jelentettem a Gyöngyösi munkáinak újra való ki-nyomtatását Streibig Uramnak: ki-is kap rajta, és örömet kinyomtattya, tsak hogy méltóztassék N[agy]s[á]god azon jó originális Editioikat véle közleni vagy én hozzám ad fideles manus által küldeni.” A levél a további munkálatok szempontjából két fontos adatot árul el: egyrészt, hogy Ráday fogja előszóval ellátni a készülő köteteket, s ebben tisztázni fogja a Gyöngyösi-biográfia kérdéses pontjait, különös tekintettel Gyöngyösi vallásváltására: „Az ezek eleibe téjendő N[agy]ságod praefatioját én is nagyon ohajtom, mert nem-régib[en]-is egyvalakivel disputáltunk arról, h[ogy] vallyon ugyan Gyöngyösi protestáns volté, és az után Hívatalért lett volté Pápastává, én állítottam, a másrészt tagadta.” Másrészt pedig, hogy a kiadásba nemcsak Gyöngyösi már megjelent, hanem kéziratban maradt munkái is bekerülnek: „Annyival kedvesebb fog az uj Editió lenni, ha a

---

<sup>253</sup> ZILAI 1788b.

N[agy]ságod tudos praefatiója eleibe nyomtattatik, és ha a Manuscriptusban levő és még soha ki nem nyomtattatott munkái is hozzá tétetnek”.<sup>254</sup> A biográfia szolgáltatta keret pedig jó alkalom lesz arra, hogy megteremtsek az összefüggéseket a Gyöngyösi-szövegek és a közéleti pálya között. A munkálatok java részét Szerencsi vállalja magára, neki kellene a szövegeket összehasonlítani, korrigálni, egységesíteni. A *Magyar Athenas* átdolgozott, kiegészített kiadásán dolgozó Szerencsi a Gyöngyösi-kiadástól azt reméli, hogy az *Athenas* Gyöngyösi-passzusait is ki fogja tudni egészíteni, s ebben várja a legnagyobb segítséget Rádaytól: „Ennek [mármint a vallásváltásnak] az Athénásra nézvést is nagyon szeretnék végire járni”.<sup>255</sup> Feltehetően az *Athenas* hiányosságai is késztették arra, hogy elvállalja a Gyöngyösi-kiadást, ezáltal igazodva tudományszervezői törekvéséhez, a tudós elődök műveinek eléréséhez. A konkrét elképzelésekről, elvekről nem sokat tudunk, mindössze csak annyit, hogy Szerencsi, Kovásznaival ellentétben, a 18. századi helyesírási elveknek megfelelően átírná Gyöngyösi munkáit: „Én az Inspectiot és Correcturát sok dolgaim között-is felvállalom s ha N[agy]s[á]god helyben hagyja a mostani Orthographia szerint fogom corrigálni”.<sup>256</sup> A vonatkozó szakirodalom a vásárhelyiek és a győri lelkész egyidejű vállalkozásáról eltérően nyilatkozik. Badics szerint Ráday ugyan megbízta Szerencsit a munkával, de „az ekkor már elaggott Ráday azonban, mint egyéb irodalmi terveivel, Gyöngyösi kiadásával is csak a készülétekig jutott el”.<sup>257</sup> A Ráday életéről szóló tanulmányában Zsindely Endre szerint „Zilai és Kovásznai könyörgésére”<sup>258</sup> Ráday átengedi a kiadást a marosvásárhelyieknek. Segesváry Viktor a Szerencsi-kiadás kudarcának tudja be, hogy a kiadásra végül Zilaiék vállalkoztak.<sup>259</sup> Zilai a Szerencsi-levél datálása után mintegy két hónappal keresi fel Rádayt Pesten a Gyöngyösi-kiadás tervezetével, s mint első levelében írja, sikerült meggyőznie Rádayt a kiadásról, hiszen „N[agysá]godnak, a’ mint említette, mind egy, akár hol nyomtatódjék”.<sup>260</sup> Zilai levelei a kettős kiadás ügyében nem egyértelműsítik azt az állítást, miszerint Ráday lemondott volna a győri kiadásról. Zilai ugyan kéri Rádayt, hogy értesítse róla Streibiget, s Rádayra hivatkozva nyomatékosítja, hogy a vásárhelyiek kiadása nem lenne Szerencsi ellenére. Második levelében már kitér a kettős kiadásra, s javasolja Rádaynak, hogy a győri és az általuk készített kiadást apróbb módosításokkal jelentessék meg: „Igen jó lesz, M[é]l[ő]sá]gos Báró Ur az-is,

<sup>254</sup> SZERENCSI 1787.

<sup>255</sup> Uo.

<sup>256</sup> Uo.

<sup>257</sup> BADICS 1914: XIII–XVI.

<sup>258</sup> ZSINDELY 2005.

<sup>259</sup> SEGESVÁRY 2005: 130.

<sup>260</sup> ZILAI 1787.

ha Ngod a' *Kemény Jánosnak* a' Győri szerint léjendő újra nyomtatására szabadságot enged. Egynéhány apró jegyzések által tehetünk a' két *editio* között külömbséget”.<sup>261</sup> A szakirodalom Zilai fentebbi sorait rendszeresen félreértette, Ladányi Sándor például a győri edíciót a *Főnix* egy korábbi kiadására érti, s mint megjegyzi, ugyan a *Főnixnek* erről a kiadásáról nincs tudomásunk, de feltehetően Zilai a budai, év nélkül megjelent kiadásról beszél.<sup>262</sup> A kontextusból azonban egyértelmű, hogy Ráday a *Porábúl megéledett Főnixnek* mindkét, a győri és a marosvásárhelyiek által készített kiadására rábólintott. A levelekből tehát úgy tűnik, hogy Ráday mindkét kiadásnak zöld utat ad – Szerencsi későbbi leveleiben azonban már nem találunk utalást a kiadással kapcsolatos munkálatokra, igaz, 1789. január 4-én váratlanul meghal, s a *Magyar Athenasszal* kapcsolatos vállalkozása is abbamarad, olyannyira, hogy az addig összegyűjtött anyagainak sorsáról sem tudnak kortársai semmit. „Nagy Tiszt[életű] Szerencsi Nagy István uram reménytelen halálán itt nálunk minden jó Emberek megdöbbentek, és erősen sajnállották. Valljon ki vette kezéhez az Athenásra tett collectáját? Vajha jó kézre jutott volna!” – kérdezi Zilai Rádaytól 1789. március 18-i levelében.<sup>263</sup>

Ráday 1787 októbere, a kiadókcal való egyeztetés után lát neki ténylegesen a kiadások előkészítésének. Bibliofil kapcsolatait kihasználva próbál a nyomára bukkanni Gyöngyösi első kiadásainak, bevonva a könyvgyűjtésbe családtagjait is. Unokáját, az eperjesi kerületi tábla ülnökét – épp Lőcse és Kassa közelsége miatt – elsősorban Gyöngyösi-művek felkutatására kéri 1788 márciusában. Mint unokájához írt leveléből kiderül, Gyöngyösi műveinek első kiadásai közül kettő hiányzik a könyvtárból, a „Caricia” 1700-as kiadása, valamint a „Nymfának” 1695-ös kiadása, s beszámol Kovásznaiék gyűjteményes kiadásának tervéről is:

„Az Gyöngyösi fellyebb nevezett két munkáira azért lészen szükség, hogy Maros Vásárhelyen T. professor Kovásznai Uram Gyöngyösinek minden munkáit igen szép editióba, és ha lehet, igen correcte akarja kiadni, és az iránt engemet is tudósíttatott. Az Kemény Jánossának és Murányi Vénussának az legrégibb első editiói meg vagynak nállam, hanem az Caricia és Nymfa hibázik a régi editiókból. Ha az fellyebb írt három könyvet kaphatod, és tudósíttasz iránta, az árrokat első alkalmatossággal megküldöm. Generaliter akár mitsoda régi magyar könyvet, kivált a mellyek versben vagynak írva, azon az tájon kaphatók és eladandók lesznek, kedvessen vészem, ha irántok tudósíttasz, minthogy az lőtsei typographya az

---

<sup>261</sup> ZILAI 1788a

<sup>262</sup> LADÁNYI 1975: 487.

<sup>263</sup> ZILAI 1789b.

előtt igen híres lévén, a legjobb magyar könyvek ottan jöttek ki, s talán mostan is még némellyike kapható lesz”.<sup>264</sup>

Unokájának válaszleveleiben nem találunk utalást arra nézvést, hogy nyomára bukkant volna a kért edícióknak, s ezt támasztja alá az is, hogy egy évvel később Kovásznainak először a *Főnix* 1693-as kiadást küldi el.

### Kovásnai és Szombathi János levelezése

Ugyancsak kérdéses Kovásznai és a sárospataki Szombathi János kapcsolatának időpontja. A szakirodalom álláspontja – a levelet közlő Szinyei Gerzson, majd Badics és legutóbbi szövegkiadást sajtó alá rendező Jankovics József – ebben a kérdésben egységes, még ha Jankovics át is veszi Szinyei hibás, 1796-os dátumát (Szinyei 1796-ra datálja a levelet, de ekkor azonban már Kovásznai négy éve nem él.): Kovásznai az 1790-es év után bízta meg Szombathit, vegye át tőle a Gyöngyösi-kiadás sajtó alá rendezését. Kovásznainak egy Szombathi Jánoshoz írott levelét ismerjük,<sup>265</sup> a levél azonban datálatlan. Kovásznai 1792 márciusában, tehát nem sokkal a kommentár befejezése után meghal, emiatt joggal gondolhatta azt Badics<sup>266</sup> – főként mivel Kovásznai a levélben szemének gyengeségére hivatkozik –, hogy a vásárhelyi professzor a hátralévő munkára keres vállalkozót. Ha azonban megnézzük az amúgy igen rövid levél tartalmát, azt látjuk, hogy egyrészt Kovásznai arra kéri Szombathit, a munka során magyarázza majd meg azon török szavakat, amelyek főként a III. könyvben gyakoriak. Kovásznai utolsó, Rádayhoz címzett levelében azonban arról számol be, hogy a III. könyv harmadik részéig elkészült a kommentárral, amellyel épp a török szavak magyarázata miatt halad lassabban. Eszerint és a kommentár datálása alapján tehát folyamatban van annak a munkának az elvégzése, amelyre, Badics szerint 1791-ben, felkéri Szombathit. Másrészt furcsának tűnhet, hogy Szombathitól olyan kérdésekben vár tanácsot, amelyekről a Rádayval váltott levelekben már részletesen beszéltek, döntöttek: életrajz írása, a Gyöngyösi-szövegek közül melyek biztosan Gyöngyösi munkái. Harmadrészt levelében javasolja Szombathinak, keresse fel Rádayt, mint akinél „sokat meg lehetne találni a mi az új editióra szükséges lenne”.<sup>267</sup> 1791-re azonban Ráday már elküldi a nála lévő editio princeps nagy részét, az 1693-as *Porából megéledett Főnixet*, az alábbi levél tanúsága szerint az 1664-es *Márssal társolkodó Murányi Vénust*, de ugyancsak Rádaytól kapják meg az *Igaz barátságunk és szíves szeretetnek tükörét*, és feltehetően

---

<sup>264</sup> RÁDAY 1788.

<sup>265</sup> SZINYEI 1884: 388.

<sup>266</sup> BADICS 1914: XIV.

<sup>267</sup> SZINYEI 1884: 388.

a *Rózsakoszorú* 1772-es, nagyszombati kiadását is. A kiadás elé tervezett életrajzról is megállapodnak, Rádaynak kellene elkészítenie, néhány adatot feltehetően közöl is Kovásznaival egyik levelében. Mindezek alapján Kovásznai és Szombathi kapcsolata, valamint a levél megírása az 1791-es időpontnál mindenképp korábbra tehető, s ez összefüggésbe hozható Kovásznai korábbi Gyöngyösi-munkáival, azaz 1782–1785 között kereshette fel Szombathit.<sup>268</sup>

## Kovácsnai korai Gyöngyösi-másolatai

A Marosvásárhelyen található Kovásznai-hagyatékban mindeddig nem találtam nyomát annak, hogy a kollégium professzorát már 1787–1789 előtt foglalkoztatta volna Gyöngyösi művei kiadásának gondolata. Ugyan kommentárjának előszava szerint Gyöngyösi költészetét már gyermekkorában is csodálta, sem vásárhelyi hagyatékában, sem az eddigi, Kovásznaival és Gyöngyösiével foglalkozó szakirodalomban nem találtam utalást korábbi, Gyöngyösiével kapcsolatos munkáira. A legkorábbi adat 1788-ból való, ekkor írja *Gyöngyösiről való 210 magyar versek* című poémáját. Másról vallanak azonban az ausztriai Kismarton (Eisensadt) Esterházy-kastélyában található Kovásznai-kéziratok.<sup>269</sup> Ezek alapján ugyanis úgy tűnik, Kovásznai már az 1770-es évek végétől tervezgeti a kiadást<sup>270</sup> – 1779-ben

<sup>268</sup> Szombathi 1779-ben tér vissza utrechti peregrinációjából, hároméves nevelősködés után 1782-ben nevezik ki a sárospataki kollégium történelemtanárává, de csak 1783-ban érkezik Sárospatakra, 1785-től a főiskola rektora. Kovásznai feltehetően a hazatérte utáni időpontban, de még a Zilaival közös kiadástervezet előtt kereste meg Szombathit. Zilai 1785-ben tér vissza Utrechből, s abból, hogy 1787-ben már felkeresi Rádayt, arra következtethetünk, hogy 1786 körül már tárgyalhattak a kiadásról.

<sup>269</sup> A kéziratokra Jankovics József és Zvara Edina hívta fel a figyelmet, amelyet ezúttal is köszönök. Arról, hogy miként kerültek Kismartonba a kéziratok, Kovásznai hagyatéka nem nyújt fogódzót. Zvara Edina szerint gyanítható, hogy a Magyar Tudós Társasága számára Révai Kovásznaitól is kér kéziratot, hiszen a Társaságnak Kovásznai is tagja. Révai szoros kapcsolatot ápolt Görög Demeterrel, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőjével, a kéziratok egy részét el is juttatta neki (több mint 100, az egykor Görög-tulajdonban lévő kézirat ma is megvan Kismartonban). 1820-ban Görög eladta a könyvtárát Esterházy II. Miklósnak, akikkel szoros kapcsolatban állt (Zvara Edina szóbeli közlése alapján).

<sup>270</sup> Három Kovásznai-kézirat van Kismartonban, a két Gyöngyösi-szöveg másolata mellett a kommentár egy rövid része is megtalálható: *Gyöngyösi István: Porabúl meg-éledett PHOENIX... Mostan pedig a' Lötsei régibb nyomtatások szerint meg-jobbítva és bőv. Magyarazó Jegyzésekkel meg-világosítva ujannon ki-botsattatott.... Elöl-járó beszéd az olvasóhoz ... Ir-tam Maros-Vásárhelyet 1791dik esztendőben septembernek első napján Kovasznai Sándor. – Az első Könyvenek első Részére tett magyarazó Jegyzékek. [10], 142– p. 40; Gyöngyösi István: Mársal Társalkodó MURANYI VENUS ... nyomtatták Kassán 1664. esztendőben. [206] p. 40 [Praes. 20. Aug. 79.]; Gyöngyösi István: CUMA VÁRASÁBAN ÉPÍTETETT DÉDALUS TEMPLOMA ... Ez az Editus költ 1735. Esztendőben, a' betűk pedig Debretzeni betűk, régi Traditiokból tudom, hogy ez a historia Gyöngyösi munkája ... – [Gyöngyösi írta. 1784. 22 Oct. K[ovácsnai] Sándor.] [64] p. 40.*

lemásolja a *Márssal társolkodó Murányi Vénust*, valamint 1784-ban az 1735-ös *Cuma városában építetett Dédalus templomát*. A kéziratok ismeretének hiányában nem tudjuk biztosan, hogy Kovásznai melyik *Murány*-kiadást másolja le, de a cím tanúsága szerint épp azt az 1664-es kiadást, amelynek kézhezvételéről a legutolsó (1790. május 2.) tudósítja Rádayt, s amely a levél tanúsága szerint mindeddig ismeretlen – mert beszerezhetetlen – volt Kovásznai számára. A fölöttébb gondos és pontos, másolatokat, fogalmazványokat készítő Kovásznai a kismartoni kéziratokhoz, úgy tűnik, nem készített fogalmazványt, mint ahogy korabeli leveleiben is mélyen hallgat arról, hogy Gyöngyösi-művek másolásával foglalatoskodna. Ha 1779-ben, a cíMLEÍRÁS tanúsága szerint valóban az 1664-es *Murány*-kiadást másolta le, utolsó levelének néhány passzusa egyelőre feloldhatatlannak tűnik, érthetetlen az egész levél csodálkozó és lelkendező felütése, mint ahogy az is, miért várja oly nagyon Ráday küldeményét, amelynek alapján Gyöngyösi néhány kérdéses passzusát kívánja összehasonlítani a saját budai kiadásával. A 18. század folyamán összesen tizenegyszer jelenik meg Gyöngyösi első munkája, s csak feltételezhetjük, hogy Kovásznai valószínűleg nem az első edíciót birtokolja 1779-ben, ám azt nehéz megállapítani, melyik edíciót másolhatta le. Az a levelezésből és a kommentárból bizonyosan állítható, hogy 1789-ben a *Murányi Vénus*nak összesen két kiadásával rendelkeznek, az egyik az 1775-ben Budán kétszer megjelent kiadás közül való, s hogy az 1702-es kolozsvári kiadást nem sikerült beszerezniük. Kovásznai korai Gyöngyösi-munkásságáról két könyvtártörténeti adat is árulkodik. Az egyik Bethlen Zsuzsánnához, Teleki Sámuel feleségéhez kötődik, a másik Zilaihoz. Deé Nagy Anikó egyik tanulmányában részletesen ismerteti Teleki Sámuel feleségének, Bethlen Zsuzsánnának könyvrajstromát, köztük az 1694-es *Dédalus*-kézirat címe melletti bejegyzést Bethlen Zsuzsanna tollából: „Ezen könyvnek 1735-ben kijött Nyomtatása akadván az MVásárhelyi híres tudományú Prof. Kovásznai Sándor keziben abból 1784-be maga kezeivel le írta és az nyomtatás hibáit meg igazítván és az Auctornak nevét ki rekesztvén meg bizonyítja hogy Gyöngyösi írta és fordította ezen szép verseket”.<sup>271</sup> A könyvrajstromba bejegyző tanúsága szerint tehát Kovásznai 1784-ben lemásolta a *Dédalus templomát*, s már ekkor úgy véli, hogy annak szerzője nem más, mint Gyöngyösi István. Ugyancsak ezt támasztja alá a Zilai-életutat összefoglaló Sebestyén-tanulmány is: eszerint Zilai bibliofil tevékenységében szerepet játszhatott Kovásznai is, s 1777-ben az ő tanácsára hozatja meg Debrecenből Nagy László segítségével Gyöngyösi István poétai munkáját. De Sebestyén sem tud arról, hogy Kovásznai már ekkor elkészíti a másolatot, hiszen azt írja, hogy Kovásznai „alig egy

<sup>271</sup> DEÉ NAGY 1996: 117; Teleki család levéltára, II. c. 836.

évtized múltán azt tervezi, hogy kiadja az általa igen-igen nagyra becsült Gyöngyösi valamennyi költeményét”.<sup>272</sup>

A tervezett kiadás Kovásznai és Ráday 1792-ben bekövetkezett halála miatt abbamaradt, Zilai Sámuel nem folytatja Kovásznai munkáját. A szakirodalom egymásnak ellentmondó vagy téves megállapításának részbeni korrigálásával a 18. század utolsó harmadának kiadói törekvéseit árnyaltam. Meggyőződésem ugyanis, hogy a nem egy esetben egymással párhuzamosan futó kiadástervezetek körülményei, azok háttértörténetének pontosítása, felfejtése más fényben tünteti fel azt 18. század végi szociális-tudományszervezői hálózatot, amelynek – ebben az esetben – központi figurája Ráday Gedeon. A fentebbiek fényében tehát összegzésképp megállapíthatjuk, hogy a vállalkozás konkrét kezdeményezője Zilai Sámuel, tehát nem Kovásznai és Ráday kapcsolatával kezdődnek a munkálatok; A Ráday-levél címzettje nem Kovásznai Sándor, hanem Zilai Sámuel; s Ráday Gedeon Zilaitól értesül arról, hogy Kovásznainak régóta dédelgetett terve Gyöngyösi megjobbított kiadása, a Gyöngyösi-kiadás előmunkálatai tehát az 1787-es évre tehetők, Ráday és Kovásznai kapcsolata, a munkálatok tényleges kezdetei pedig 1789-re datálhatók. Kovásznainak Szombathi Jánoshoz írt levele nem a kiadási munkálatok végén, 1791-ben születik, hanem feltételezhetően az 1780-as évek első felében. Kovásznai Gyöngyösivel kapcsolatos, Rádaytól független munkássága nem az 1780-as évek végére tehető, hanem 1779-re.

### **„Felette sajnáljuk, hogy a’ Gyöngyösin nem dolgozhatunk” – a Gyöngyösi-kiadás előmunkálatai**

#### **A „Magyar Ovidius” művei**

Mint látjuk, Ráday több szálon is megpróbálja megszervezni a Gyöngyösi-művek kiadásának előmunkálatait. Az előkészületek menetéről Zilai és Kovásznai levelei egyaránt tudósítanak: ezekből kitűnik, hogy főként Kovásznai az, aki a munka érdemi, filológiai részét – a Gyöngyösi-kiadások egybevetését, jegyzékekkel való ellátását stb. – elvégzi, Zilaira főként a könyvek beszerzése, a munkafolyamat adminisztrálása marad.

„Ha Isten őfelsége éltet és egészséget engedend, minden eszemet és erőmet arra fordítsam, hogy az egész Gyöngyösit a régi lőcsei kiadattatása szerint megújítsam, és nem csak a textusát az igaz magyar nyelv szerint megjobbítsam, hanem históriai és philológiai notákkal és magyarázatokkal is felruházzam”<sup>273</sup> – írja Kovásznai Rádaynak, jelezve egyúttal,

---

<sup>272</sup> SEBESTYÉN 1995.

<sup>273</sup> KOVÁSZNAI 1789a.

hogy kész nekifogni a munkának. Az előmunkálatok majdnem két évet vesznek igénybe. Az első Gyöngyösi-szöveg „megjobbítása” további két évig tart: bevallása szerint<sup>274</sup> Kovásznai csak 1789. július elején kezd hozzá a munkához, azaz a *Porábúl megéledett Főnix* sajtó alá rendezéséhez, a szövegkritikai jegyzék elkészítéséhez, és 1791. december 8-án fejezi be, legalábbis ez a legkésőbbi dátum, amelyet a kommentárban találunk. A levelezésben a Gyöngyösi-életmű kiadására fókuszálnak Kovásznaiék, egyéb kérdések – mint például a *Magyar Museum* számai vagy Zrínyi megítélése – csak elvétve, mellékesen kapnak helyet. Kovásznai egyszer sem említi Zrínyit levelezésében, a kommentárjában is csak egyszer, akkor sem művei, hanem Szigetvár kapcsán. Ezért a levélváltás több szempontból is a kommentár forrásának tekinthető: egyrészt Kovásznai, magyarázó jegyzékében, igyekszik komparatív szempontok alapján értékelni a *Főnix* egyes passzusait, kiemelve a 17. századi barokk szerző művei közötti motívum- és szövegismétléseket, ezen elemzésekhez, valamint a Gyöngyösi-életművel kapcsolatosan felmerülő problémák megtárgyalásához, tisztázásához Ráday segítségét kéri, s ő igyekszik is a levélműfaj keretei között kifejtteni véleményét a felvetett problémákról, kérdésekről. Több esetben is tőle értesülnek újabb és újabb Gyöngyösi-szövegekről, ezeket az ismeretlen kiadásokat vagy azok másolatait el is küldi Ráday Marosvásárhelyre. A kérdéses Gyöngyösi-szövegek kapcsán igen élénk vita alakul ki Kovásznai és mentora között, s érvrendszerük alátámasztása érdekében a Gyöngyösi-szövegek alapos, komparatív vizsgálatát kell elvégezniük. Másrészt a levélműfaj eleve nem volt alkalmas a részletező, példák tömkelegét felvonultató argumentációra, Kovásznai így csak néhány kiragadott szemponttal, szöveghehellyel demonstrálja véleményét, alapos kifejtésükre a kommentárban vállalkozik, s a kommentár, illetve a levelezés együttes olvasatából a vitapartnerek erőviszonyaira, a felmerült problémák megoldására is rábukkanhatunk. A Zilai–Ráday-levélváltás kezdetéig Gyöngyösi műveinek majdnem ötven kiadása lát napvilágot, az első és legfontosabb teendő tehát a különböző edíciók megszerzése és egybevetése, a kérdéses szerzőségű szövegek tisztázása, az egyes szövegeken belüli homályos, érthetetlen részek „megvilágosítása”, valamint a kommentárhoz szükséges forrásmunkák beszerzése. A két marosvásárhelyi literátor nagy lendülettel kezd tehát a munkához, erről tudósítanak Zilainak Rádayhoz címzett levelei is. Az 1788. január 23-án, Rádayhoz írott levelében<sup>275</sup> Zilai még bizakodó: részletesen beszámol a rendelkezésükre álló Gyöngyösi-kiadásokról, s Ráday levelére válaszolva a ma Gyöngyösinek tulajdonított tíz mű közül nyolc szöveg kapcsán tolmácsolja Kovásznai kérdéseit, nézeteit. Ez a

---

<sup>274</sup> KOVÁSZNAI 1791d.

<sup>275</sup> ZILAI 1788a.

munka előrehaladtával még eggyel egészül ki: mindez akkor válik igazán jelentőssé, ha tudjuk, hogy az általuk említett szövegek közül három a 19. század második felében, és egy a 20. századi Badics-kiadásban jelenik meg először. A kezdeti lelkesedés azonban igen hamar alábbhagy, a munkálatok megkezdése után egy évvel már a nehézségekről panaszkodik Zilai. Legnagyobb gondjuk, hogy nem sikerült a Gyöngyösi-művek első kiadásait, kéziratait megszerezni, s noha Ráday felajánlotta a könyvtárában lévő kiadásokat, azok Pestről Marosvásárhelyre nehezen jutnak el. Zilai levelei a munkálatok szüneteltetéséről tudósítanak, s kéri Rádayt, hogy a szükséges Gyöngyösi-kiadásokat mihamarabb juttassa el Marosvásárhelyre, amelyeket ők lemásolva visszaküldenek. Igen tanulságos megfigyelni Zilai leveleinek metaforikus hangvételét, amikor a Gyöngyösi-kiadásról esik szó, a kiadást előkészítők ugyanis átveszik és saját magukra alkalmazzák a Gyöngyösi-cím retorikai alakzatát úgy, hogy egyben értelmezési keretet is adnak nemcsak a műnek, hanem saját munkásságuknak is: „Felette sajnáljuk, hogy a’ Gyöngyösin nem dolgozhatunk, hogy új életre hozattatnék rongyaiból kiöltöztetvén”.<sup>276</sup> 1789 elején mindössze egy első kiadás van a kezükben: a *Chariclia* 1700-ban megjelent lőcsei edíciója. Erről tanúskodik Zilai fentebbi levele: „Tiszt[eletes] Kovásznai Uram jó szível dolgoznék ’s dolgozott volna eddig-is rajta, ha az első editioji mind mellette volnának. De egy 1700-béli *Lőtsei Chariclián kívül* ezen tzelra több kezünk között nintsen”.<sup>277</sup> [Kiemelés tőlem, D. Zs.] A kérdéses passzus csak arra utal, hogy nem rendelkeznek más első edíciókkal, de arról nem tudósít, hogy lennének későbbi kiadásai is. Feltételezhető azonban, hogy a *Dédalus templomának* az 1735-ös kiadásával is rendelkeznek, s ezt nemcsak a kismartoni kézirat<sup>278</sup> támasztja alá. Kovásznai és Zilai levelei ugyan nem tudósítanak arról, hogy Ráday elküldené nekik a kiadást, a levelekből és a kommentárból azonban kiderül, Kovásznai alapos ismerője a Gyöngyösi-szövegnek, s jegyzékében igen gyakran találkozunk a *Főnix* és a *Dédalus*-mű azonos szöveghelyeinek felmutatásával. Időközben Ráday elküldi az 1693-ban megjelent *Főnix* első edícióját, s felhívja Kovásznai figyelmét arra, hogy ez csak az egyik első kiadás „mert 1693-ban kétszer jött-ki Lőt-sén ez a’ munka, némelly külömségekkel”.<sup>279</sup> Kovásznai rögvest nekilát a szöveg sajtó alá rendezésének, amelyet az időközben beszerezett 1713-as lőcsei edícióval hasonlít össze.

<sup>276</sup> ZILAI, 1789a. Lásd továbbá ZILAI 1789a, 1789b, 1789c. „Igen erőssen örvendett [t. i. Kovásznai] rajta, hogy N[agy]ságod nem tágitja a’ Gyöngyösi Munkáinak régen és sokaktól várt új Editióját. ZILAI 1789b.

<sup>277</sup> ZILAI 1789a.

<sup>278</sup> Mint említettük, Kovásznai 1784-ben lemásolja a *Dédalus templomát*, kéziarata a kismartoni Esterházy-kastélyban található.

<sup>279</sup> KOVÁSZNAI 1791d.

A későbbi munkálatok szempontjából igen fontosnak tekinthető Kovásznai első levele: azon túlmenően, hogy megköszöni mecénásának a *Főnix* első, 1693-as, lőcsei kiadása kézbesítését, részletesen beszámol Rádaynak a Gyöngyösi-kiadástervezettel kapcsolatos elképzeléseiről, arról is tudomást szerzünk, hogy elkezdte a *Főnix*hez fűzött jegyzékek összeállítását. Mint levelében írja, a *Főnixet* a lőcsei kiadás mentén próbálja korrigálni, az „igaz magyar nyelv-szerént”.<sup>280</sup> Hogy mit ért „igaz magyar nyelven”, az a kommentárból fog kiderülni, Szerencsivel ellentétben hibának tartja azt az eljárást, amely a 17. századi költői nyelvet a 18. századi grammatikai szabályok alkalmazásával jobbítja meg. Az editio princepshez igazodó kiadása mellé történelmi és filológiai jegyzetek szán, s közül is egy rövid lajstromot az általa kérdéses passzusokról. Gesztusát egyben főhajtásként is értelmezhetjük, válaszára – nézete szerint – az „egész Magyar Nemzetben” nem találna senkit, Rádayn kívül, aki meg tudná válaszolni az „itt elé forduló dolgokat.” Négy hónap múlva kelt levelében már arról értesülünk, hogy Kovásznai már megírta Kemény-kommentárjának több mint a felét, s munkája során elsősorban a Kemény-mű történelmi vetületének megvilágosítására fekteti a hangsúlyt. Fentebb már láttuk, Kovásznai számára a történelem alapos ismerete elsődleges fontosságú, s Gyöngyösi művének is elsősorban történelmi vetülete érdekli, Kemény János történelmi szerepvállalásának jobb megértése érdekében felhasználja a fontosabb 17. századi történelmi forrásokat is, s ezek együttes olvasatával, idézésével próbálja Kemény János tetteit megítélni, illetve a Gyöngyösi-mű kérdéses történelmi vonatkozásait is. A retorikai-poétikai olvasat mellett így igen hangsúlyosnak kell tekintenünk Kovásznai történelmi olvasatát is: „En már felin tull járok a’ Kemény Jánosnak és az akkori Historiából-is világositom a’ dolgot, mert másképen sok homály maradna benne. Az historia pedig világossága mindennek”.<sup>281</sup> 1790. május 2-án kelt levele szerint<sup>282</sup> a *Főnix* „recenziójában” már a III. Könyv 3. részénél tart, s ugyanakkor tudósítja Rádayt a török szavak megfejtésével kapcsolatos nehézségeiről is. Mint a *Magyarázó jegyzékéből* is kiténik, Kovásznai elsősorban a *Főnix* történelmi szegmensét értékeli. A *Főnix* III. Könyvének 3. részében található török szavakkal kapcsolatosan ezért maga Gyöngyösi is gyanúba keveredik: „[...] honnan tudhatta Gyöngyösi olyan accurate? Valjon nem inkább posesisi költemény-é mind ez, leg-alább nagyobb része. [...] Meg-vallom hogy sok gondolkozást okoz nekem ez a’ kérdés. Mert egészszen *Fictiónak* nem lehet tartani”.<sup>283</sup> Ekkorra az 1664-ben kiadott *Murányi Vénusnak* két kiadását is megszerzik, ezeket – Ráday tanácsára – próbálják összehasonlítani.

<sup>280</sup> KOVÁSZNAI 1789a.

<sup>281</sup> KOVÁSZNAI 1789b.

<sup>282</sup> KOVÁSZNAI 1790b.

<sup>283</sup> Uo.

Zilai nem pontosítja, milyen kiadásokról van szó, így nem tudjuk, az 1788-ig megjelent *Murányi Vénus*-kiadások közül melyekről beszél. A kommentárból és a későbbi levelekből kiderül, az egyik esetben a budai, 1775-ös, hibás kiadásról van szó,<sup>284</sup> 1790. április 25-én kelt levelében<sup>285</sup> pedig arról ír Zilai, ígéretet kaptak, hogy „egy betsületes Kolozsvári Deák” elküldi nekik a *Murányi Vénus* 1702-es, kolozsvári kiadását is. Kovásznainak 1790. május 2-án kelt leveléből kiderül, megérkezett Pestről a rég várt 1664-es kiadás is, s bár a szövegek összevetésének eredménye bámulattal töltötte el – „Oh mely sokat különbözik ez a’ Kassai Editio az én Budai romlott editiómtól”<sup>286</sup> –, bevallja, hogy néhány problémát, sajnos, az első kiadással való összevetés sem oldott meg. Kovásznai a *Murányi Vénus* 16. strófájának kiigazítását várja az 1664-es kiadástól, azaz Murány ostromának 1644-es dátumát. Ezért csatlakozik, amikor ott is az 1646-os időpontot találja, s dilemmáját a kommentárban is megismétli, bár erősen csodálkozik azon, miként tévedhetett a jó historikusnak tartott Gyöngyösi:

„Régtől fogva volt nekem egy nagy scrupulusom a’ Murányi Venusban, az eleitől nem meszsze, épen a’ 16-dik strófában, alig vártam hogy azt meg nézhessem ebben a’ Kassai editióban, de ott-is látom tsak ugy van, mint a’ Budaiban. Ott ezt írja Gyöngyösi: Midőn az esztendő Ezer számon menne’, S ahoz hat száz után negyven-hatot tenne ’s a’t. És így azt mondja hogy I. Rákoci Györgynek III. Ferdinand Tsászár ellen való hadakozása kezdetett 1646-ban; már pedig a’ nem úgy van. Mert minden Historicusok egy szájjal teszik azt 1644-dik esztendőre. Azért Gyöngyösi-is nem negyven hatot, hanem negyven-négyet irt kétség kivüül. Meg-vallom, hogy még eddig nem tudtam ki-menekedni ezen kétségből; annyival-is inkább hogy a’ régi editiókban-is így van mint a’ Budaiban. Nagy szeget ütött ez a’ fejemben. Mert addig tsak reméllettem hogy talám a’ Budai nyomtatásban esett ez a’ hiba, Gyöngyösi pedig nem úgy irta. De már ettől a’ reménségtől-is meg-fosztatván”<sup>287</sup>

Mivel a *Murány*-kommentár már nem készül el, nem tudjuk, hogy Kovásznai milyen historiaszerzők mentén próbálta volna állítását igazolni. A *Csalárd Cupido* és a *Palinódia* kiadásai nincsenek a kezükben, de tudomásuk van róluk. A *Rózsakoszorúról*, valamint Gyöngyösi életéről sem rendelkeznek pontosabb információval, ebben kérlik Ráday segítségét: „A’ *Rosa-koszorura* nintsen-é valami subsidiuma N[agy]ságodnak? Hol? hányszor? és mikor jött e’ ki? Továbbá: a’ Gyöngyösi életire nints é valami gyűjteményetskéje N[agy]ságodnak? Ha nints; leg-alább a’ mit emlékezetében tart

<sup>284</sup> KOVÁSZNAI 1790a.

<sup>285</sup> ZILAI 1790.

<sup>286</sup> KOVÁSZNAI 1790b. Feltehetően ez az a marosvásárhelyi példány, amelyet Badics felhasznált kiadása során.

<sup>287</sup> KOVÁSZNAI 1790b.

róla N[agy]ságod, méltoztassék velünk közleni”.<sup>288</sup> Két Gyöngyösi-szövegről Ráday leveléből értesülnek: „A’ Tököli Imrének adott házassági tanácsát Gyöngyösinek mi itt hírül sem hallottuk eddig”, valamint a „*Florentinát*”<sup>289</sup> nem esmérjük, nem láttuk. Hol jött-ki közelebb?”.<sup>290</sup> Ráday válaszlevele már a *Florentinát* is tartalmazza, s Kovásznai második levelében igyekszik bebizonyítani, hogy Ráday véleményével ellentétben az nem Gyöngyösi munkája.

1789. július 8-án két levelet is postáznak Rádaynak.<sup>291</sup> Zilai leveléből kiderül, hogy Ráday nemcsak a *Rózsakoszorú* – feltehetően 1772-es, nagyszombati kiadását – küldi el Vásárhelyre, hanem csatolja mellé az 1690-es lőcsei kiadás *Ajánlásának* másolatát is. Az eddigi levelekben felbukkanó nyolc Gyöngyösi-szöveg újabbal egészül ki, a *Dédalus templomával*, s a *Florentina* mellett ez az a mű, amelynek szerzőségéről vita alakul ki Kovásznai és Ráday között. Ráday Tsétsi Zachariást véli a mű szerzőjének, s ezt feltehetően közli is Zilaival. Kovásznai magyarázatot vár Rádaytól ebben a kérdésben, Zilaitól üzeni: „Méltoztassék N[agysá]god vélünk közleni honnan vészen ezen értelemre argumentumot: mert mi ezt Gyöngyösinek tulajdonítjuk”.<sup>292</sup> Véleményét Kovásznai meg is indokolja ugyanazon nap kelt levelében:

„A *Dédalus* „[...] a’ Gyöngyösi gyöngy esztől szült. A’ verseknek szépsége, a’ benne lévő stílus, és Descriptiók nyilván arra mutatnak. Sőt az idő is meg-egyezik. Mert le-van oda festve a’ titulus-alá a’ Sibylla’ képe, a’ki egy könyvet tart a’ kezében, melyben az 1697 esztendő szám van írva, a’ mikor Gyöngyösi leg-inkább virágzott, és senki más akkor élt Magyar poeta a’ rhytmust úgy nem tartotta-meg. De hogy Gyöngyösi irta-légyen azt a’ *Dédalus templomát*, azt bizonyítja az a’ tsudálatos szép rendű gondolat, a’ képző elme’ munkájának ereje, de kivált az a’ *Figura*, mellyet a’ Rhetorok *Descriptiónak* hívnak, a’ melly a’ miképen minden ékesen szóllásnak veleje, úgy a’ Poesisnek épen lelke és természetére tartozó dolog. Soha pedig senki a’ Magyar írók-közüll, a’ mellyeket én olvastam, evel a *Figurával* úgy nem tud élni mint Gyöngyösi István”.<sup>293</sup>

<sup>288</sup> Uo.

<sup>289</sup> Teljes címe: *Igaz barátságunk és szíves szeretetnek tüköre*, először 1751-ben Budán jelenik meg, s levélváltásuk kezdetéig további öt kiadása lát napvilágot. A legújabb, Jankovics-féle Gyöngyösi-kiadásban már nem szerepel a mű.

<sup>290</sup> ZILAI 1788a.

<sup>291</sup> ZILAI 1789d; KOVÁSZNAI 1789a.

<sup>292</sup> ZILAI 1789d.

<sup>293</sup> KOVÁSZNAI 1789a.

Kovácsnainak tehát igen határozott elképzelése van a *Dédalus templo-mának* szerzőségéről, s mint az előző fejezetből kiderült, alaposan ismerte a szöveget. Levelének további részében részletes összehasonlítást végez, s a *Főnix*ből hozott példákkal bizonyítja a két mű szerzőjének azonosságát.

Ráday tehát egy év leforgása alatt eljuttatja a szükséges Gyöngyösi-szövegeket Marosvásárhelyre, ami a kiadás előkészítését nagymértékben felgyorsítja. Kovásznai is igyekszik hatalmas volumenű kommentárjának befejezésével, s kommentárja igazolja utolsó levelének állítását: majdnem kész a művel, s egy hónappal később a jegyzéseket lezárja. Azt azonban nem tudjuk, hogy 1790 júliusa után miért nem értesíti Rádayt, készen áll az első szöveg nyomtatására, mint ahogy azt sem, miért áll le a *Murányi*-kommentárral, amelynek elképzeléseiről már a *Főnix*-jegyzetben is olvashatunk. Feltehetően betegsége akadályozza meg benne – Zilai még három levelet ír ezután Rádaynak, ebben azonban nem említi a Gyöngyösi-munkákat, mindössze annyit közöl Kovásznai halála előtt egy hónappal, hogy „Tiszt. Prof. Kovásznai Uram fekszik a’ Köszvényben”.<sup>294</sup> Kovásznai halála után írt levelei sem érintik a Gyöngyösi-kommentár sorsát.

### A személyes sorspárhuzam és a szerzői életmű narratívája

A továbbiakban Ráday és Kovásznai levelezésének azon pontjait vizsgálom, amelyek mentén a vitapartnerek kijelölték a Gyöngyösi-szövegek értelmezhetőségének tereit: mint már említettük, a levelezés kulcspontját két Gyöngyösi-szöveg szerzőségének vitája képezi, s érvrendszerük alátámasztására többféle – szövegkritikai, mitológiai, szájhagyományon alapuló stb. – regisztrert mozgósítanak. A Gyöngyösiről szóló diskurzusból, mintegy felütésként, nem hiányozhat a személyes érintettség sem. Kovásznai ugyanis ezzel indokolja Gyöngyösi költészete iránti érdeklődését – egy olyan korban, amikor egyre erősödik a Gyöngyösi-hagyománnyal való szakítás gondolata –, s magatartása meghatározta a vita tónusát. Ezt tükrözi a már említett négyes rímű, Gyöngyösi-strófában írt, *Gyöngyösiről való 210 magyar versek* című poémája is. A filológiai és költői ihletést a személyes sorspárhuzam felismerése erősíti. Gyöngyösiben önmagára ismer a jeles tanár-filológus, hiszen Gyöngyösi is először, hozzá hasonlóan: „udvari legény, íródeák, mi lévén” felemelkedett a viceispánságig, bebizonyítva ezzel az alacsonyabb sorból származók rátermettségét. Ennek fontosságát már Agárdi Péter is megemlíti Gyöngyösi-monográfiájában, mint írja, Kovásznai Gyöngyösiben rokonlélekre talált, „aki köznemesi származással, rendi tudattal, s mindezt alátámasztó, gyarapodó vagyonnal rendelkezett, viszont ifjúkorának életformájából következően a leg-

---

<sup>294</sup> ZILAI 1792a.

magasabb szinten elsajátította a főúri műveltséget, a barokk kultúrát”.<sup>295</sup> A sorspárhuzamnak mintegy kiegészítéseként Földi Kazinczyhoz írt levelében elmarasztalja mind Gyöngyösit, mind az őt dicsőítő Kovásznait: „Azok, akik sem a poesisnek természetét aesthetica szerént nem tanulták, sem nyelvek természetét nem esmerik, sem idegenektől nem akarnak tanulni, mint Horváth, Kovásznai, Gvadányi etc., nagyobb poetát a világon nem tartanak Gyöngyösinél és egyedül annak követői, vagy még igen kevés magyaroknak...”<sup>296</sup>

A vita ugyanakkor a 18. századi Gyöngyösi-ismérveknek is kitűnő keresztmetszetét nyújtja. Kovásznai a korabeli historia litterariák alaptételéből indul ki, sűrűn emlegeti a „Magyar Ovidius” metaforát. Ezt azonban kibővíti, s mind levelezésében, mind kommentárjában az ovidiusi költészet hatását igyekszik lépésről lépésre kimutatni. Alapossága bámulatra méltó, attól sem riad vissza, hogy Gyöngyösi költészetében kimutassa az ovidiusi költészet hibáit – s egyfajta engesztelő gesztussal természetesen felmenti ezáltal a magyar verselőt következetlenségei alól. S mindezek mellett megismerhetjük Gyöngyösi életművének addigi legalaposabb és leggondosabb olvasóját, szerkesztőjét, azaz első kritikusát.

Ráday és Kovásznai levelezése két nagyobb téma köré csoportosítható, s mindkettő tetten érhető a korszak más kiadói törekvéseiben, programjában is. Nem másról van itt szó, mint az írói életmű körüli rendteremtésről, a Gyöngyösi-költészet határainak kijelöléséről, az irodalmi elődök nevesítéséről és a szöveghelyek azonosításáról, a szerzői életút narratívájának megalkotásáról, szerzői biográfia és életmű kapcsolódási pontjainak a kijelöléséről. A biográfia teremtette narratív keret a Gyöngyösi-művekről kialakított nézeteket – az ovidiusi jellemzés, a verselésre, leírásokra vonatkozó általános körülírásokat – fogta egységes egészbe. Hogy Kovásznai kitűnő tanítványnak bizonyult, mi sem példázhatja jobban, mint hogy a mozgásba hozott ovidiusi metaforát kitűnően tudja alkalmazni az újonnan megismert Gyöngyösi-művekre is. Elődeitől eltérően jóval részletesebben taglalja Gyöngyösi műveinek nem csupán nyelvi, hanem poétikai<sup>297</sup> értékeit is – ami a választott levélműfajnak és a kommentárnak is köszönhető –, az egyes szövegek szerzőségének vitájában éles szemmel veszi észre a különböző intertextuális utalásokat. A filológia paradoxona talán, hogy egyértelmű döntés mai napig nem született vitájuk tárgyáról, a *Florentina* szerzőségéről, igaz, az eddigi eredmények Kovásznai véleményét látszanak alátámasztani. A fentebb vázolt kérdések java részével a Kovásznai utáni

<sup>295</sup> AGÁRDI 1968: 151.

<sup>296</sup> KAZLEV II: 212.

<sup>297</sup> A poétikai érték Kovásznai nyelvhasználatában a poesis értékkel egyenlő, amely első sorban a régi költeményes históriáknak, Ovidius és Vergilius hatásának felvállalására, illetve a „valóságosan meglett dolgoktól” eltérő költeményekre vonatkozik.

Gyöngyösi-filológia is szembesült anélkül, hogy a kommentár írójának kutatásait, meglátásait kamatoztatta volna. A levelekben Kovásznai és Ráday kitérnek az ismert Gyöngyösi-művek (*Márssal társolkodó Murányi Vénus, Porábul megéledett Főnix, Chariclia, Rózsakoszorú*) kérdéses pontjaira, mint a szerzőség kérdésére, valamint az egyes művek megírásának és kiadásának időpontjára, a vita tetőpontja a kérdéses Gyöngyösi-művekről (*Florentina* és *Cuma várasában épített Dédalus temploma*) folyó polémia. A két kérdéskör nem különíthető el élesen egymástól: a *Florentina* és a *Dédalus* esetében felhozott érveket az ismert Gyöngyösi-művekből merítik a vitapartnerek. A szerzőség tisztázása a könyvnyomtatás igen fontos vetületére is felhívja a figyelmet, nevezetesen arra, hogy a 17–18. század folyamán több mint 50 kiadást megért Gyöngyösi-művek szerzőségéről a korszak olvasójának nagyon ingadozó és hiányos volt a tudása. Kovásznai érvrendszere retorikai-poétikai és történelmi elemeken alapul, a két leggyakrabban hivatkozott szerző Ovidius és Vergilius. Kovásznai a Gyöngyösi-szövegek összehasonlító vizsgálatára, valamint a Gyöngyösi korabeli poétikai-retorikai elvekre támaszkodik,<sup>298</sup> s ezek segédletével mutatja ki az életművön belüli párhuzamokat, motívumokat. A *historia litteraria* szerzői által behatárolt Gyöngyösi-univerzum a verseléséért, a *descriptio*ért, illetve az ovidiusi nagyságáért érdemli meg az utókor figyelmét. Kovásznai ugyanerre a retorikai-poétikai szellemi horizontra hivatkozik, a művekről vallott nézeteit is erre a metaforára építi. Azokról a művekről, amelyeknek szerzőségéhez nem fér kétség, nem találunk részletesebb leírásokat a levelekben. Említésük egyrészt pontosító jellegű, a művek keletkezési idejének meghatározására irányul. Másrészt történelmi vonatkozásban említődnek; Kovásznai például a *Kemény János* kevésbé érthető passzusaira, illetve a történelmi események időpontjára kérdez rá. Ezek a művek elsősorban referenciaként szerepelnek a levelezésben, s egy-egy kérdéses passzust a *Kemény János*ból, illetve a *Murányi Vénus*ból próbálnak érvekkel igazolni. A *Murányi Vénus* vagy a *Kemény János* esetében a hibás kiadások megjobbítása a cél, míg a Bod által említett „egyéb apróságokról”, tehát a *Cuma várasában épített Dédalus temploma* és a *Florentina* című művekről részletesebb, polemizáló leírásokat kapunk. A *Magyarázó jegyzék* szempontjából leveleinek azok a legfontosabb részei, amelyek a *Kemény*-eposzhoz kapcsolódnak. Néhány homályos kérdésben ugyanis máris Ráday segítségét kéri:

„[...] pag. 148. Ezt a’ szóllásnak formáját: *uszóván festették*, és pag. 13. *uszóván is festett*. Nem érthetem. [...] Ugy nem tudom mit téssen ez a’ szó: *ordas*, mely elő fordul pag. 15. Hasonlóképen a’ sem bizonyos előttem mellyik Botskai István légyen a’ ki emlittetik p. 5. és pag. 6. Ki volt Telegdi

<sup>298</sup> A barokk kori retorikákról, retorikai gondolkodásról lásd részletesen BITSKEY 2003a, 2003b.

István? Ugyan ott, ki vólt Tsáki István? Az-é a'ki olyan kedves embere volt Catharinának a' Betlen Gábor Fejedelem' feleségének? [...] De kivált vagynak egy néhány Török szók ebben a' könyvben mint p. o. *Majtz, Zain, Zubon, Kaftán, Chaur, Beslia, 's a' t. [...]*"<sup>299</sup>

A hiányzó Ráday-levelek ellenére ebben az esetben bizonyos, hogy Ráday nem tudott Kovásznai minden kérdésére válaszolni, a kommentárban az ordasról (I:2:44) például bevallja, „ez ismét olyan szó, melyet tökéletesen nem értek. A' kutyának valami színét teszi, de minémü légyen ez, nem egészszen bizonyos előttem”.<sup>300</sup>

### Történetiségelv, regionális öntudat

A művekkel kapcsolatban megfogalmazott kérdéseket, argumentumokat a történetiség elve tereli jól meghatározható mederbe. Kovásznai számára Gyöngyösi művei elsősorban történelmi jellegük miatt válnak fontossá. Leveleiben éles különbséget tesz a história tudományos és költői feldolgozása közt, s kínos pontossággal ügyel az egyes részek/sorok történelmi és/vagy fiktív meghatározására. A *Murányi Vénus* kapcsán például, bár elismeri a mű részben fikciós jellegét, kéri Rádayt, a történelmi részek közül a számára kérdéses passzusokat magyarázza meg: „p.o. a' mely hájából font perec Széchy Mária mikor Wesselényihez beszélleni lement és osztán tőle elbúcsúzott, neki adott. Soha nem tudhattam, micsoda perec lett légyen ez”<sup>301</sup>

*Magyarázó jegyzékének* tetemes részét foglalják el a történelmi jegyzékek, munkájában több mint nyolcvan forráshivatkozást találunk, ennek körülbelül egyharmadát képezik a történelmi források, többek között Szalárdi János, Cserei Mihály, Kemény János, Szamosközy István munkáira támaszkodik, mondván: „az ekkori históriákból világosítom a dolgot, mert másképpen sok homály maradna benne. A história pedig világossága mindennek” – írja Rádaynak 1789. november 15-én.<sup>302</sup> Ugyanígy a történelmi eseményekre hivatkozik, amikor a *Murányi Vénus* keletkezési időpontját vitatja. Kovásznai história iránti fokozott érdeklődése lehet az egyik válasz arra, hogy miért épp *Kemény János históriájával* kezdi a Gyöngyösi-kiadás előkészítését. A legkézenfekvőbb az, hogy a *Kemény-história* 1693-as lőcsei kiadása az első, amelyet Ráday elküld Kovásznainak. A *Magyarázó jegyzék* előszavában is ezt hangsúlyozza: „És e' már annak-is az oka [t. i. a Ráday által elküldött *Főnixnek* 1693-as, lőcsei edíciója], hogy nem a'

<sup>299</sup> KOVÁSZNAI 1789a.

<sup>300</sup> KOVÁSZNAI 1791.

<sup>301</sup> KOVÁSZNAI 1790b.

<sup>302</sup> KOVÁSZNAI 1789b.

leg-első munkáját, a *Murányi Vénust*, kezdettem leg-először Gyöngyösinek magyarázni, hanem ezt a' Kemény János Fejedelemtől irt *Phoenix* nevű, leg-jobban ki-dolgozott, és a versekre-nézve-is leg-szebben ki-palérozott munkáját”.<sup>303</sup> A *Főnix*nek az utolsó két könyve az, ami a leginkább érdekli, s ehhez szükséges a leginkább a korabeli törtéírók alapos ismerete, enélkül, véli, nem lehet megérteni Gyöngyösi munkáját: „az akkori erdélyi birodalombéli négy fejedelmek alatt való história, 1657-nek kezdetitől fogva 1662-dik béli Januáriusnak 23-dik napjáig nagy részént bé vagyon foglalva, úgyhogy Gyöngyösinek semmi más munkájának értelmére annyi história nem kívántatik, mint erre”.<sup>304</sup>

Mindezek mellett azonban feltételezhető, hogy a *Főnix* prioritását erdélyi vonatkozásának, s a Kovásznai idejében egyre erősödő regionális, erdélyi identitásnak (s ezen belül az 1780-as évektől felerősödő erdélyi irodalomszervezésnek, azaz az erdélyi irodalomszemlélet még csak csírájában megragadható törekvéseinek) köszönheti, mindez ugyanis a kommentárban meglehetősen hangsúlyos jelleggel bír, grammatikai jegyzékeiben Kovásznai sok esetben felsorolja az adott szó erdélyi változatát, kiejtésbeli különbségét, s a toleráns literátor tudását és jellemét dicséri, a poetica licencia elvének alkalmazásával mindig hozzáfűzi, hogy bár a kifejezés grammatikailag helytelen, vagy képileg nem fedi pontosan a mondandót, de nem rója meg érte Gyöngyösit, a költőnek mindez szabadságában áll. Persze egyelőre eldöntetlen kérdés, hogy Kovásznainak ez az igen erős regionális öntudata, párosulva a kommentár műfajának amúgy is autoriter jellegével, miként alakult volna, ha a Rádayban felismert mentornak nagyobb rálátása lett volna a munka folyamatára.

## Antikvitás és imitációelv

A Gyöngyösire ráruházható jegyek átvétele nem magyarázható pusztán a retorikai-poétikai szokásrendszerrel. Nem vitatható ugyan a korokban általánosan alkalmazott értékelési formulák retorikai jellege, a kérdés inkább ezeknek a fordulatoknak a különböző alkalmazására és állandósulási folyamatára irányul. A Gyöngyösi neve mellé illesztett ovidiusi név nézetem szerint túlmutat a pusztá dicsérő formulán: Kovásznai számára az imitációelv maximális követése/alkalmazása révén érdemli ki a költő. A Gyöngyösi mellett felhozott érvek közül az antikvitáson alapuló, tudatos ars poetica bizonyul a legerősebbnek. Kovásznai utal is az ovidiusi

---

<sup>303</sup> KOVÁSZNAI 1791c. Kovásznai nem ismeri a *Főnix* kéziratait, így nincs tudomása arról sem, hogy a két 17. századi és a 18. századi kézirat, valamint az 1693-as edíciók között milyen nagyarányú eltérések vannak: mint már említettem, az első kiadás III. könyvének IV. részéből, a 64. szakaszt követően 31 szakasz (mintegy 120 sor) hiányzik.

<sup>304</sup> KOVÁSZNAI 1791b.

hasonlat imitációelven alapuló kialakulására, illetve annak a Gyöngyösi-költészetre alkalmazott/alkalmazható jellegére: „Gyöngyösi nem érkezett arra, hogy az accurata kritikát megtanulja, hanem Ovidiust és más poétákat olvasgatván és a természet a poesisre húzván őket, nagy poéta lett Ovidius imitációja által, de valóságos tudósemler nem volt soha”.<sup>305</sup> Kovásznai azonban nem csupán átveszi az egyes jegyeket, hanem működésbe is hozza azokat a művek értékének, szerzőségének a megállapításakor. Érvrendszerének egyik sarkköve lesz a retorikai fordulatként tételezett dicsérő metafora. A Gyöngyösi-költészet lényegét véli felfedezni benne; érvelésében az ovidiusi poétika irányadónak minősül. Az irodalmi tudat Gyöngyösi-képének legerősebb vonásává váló antik párhuzam tehát nemcsak a művekről kialakított narratívákat határozta meg: kirekesztő jelleggel lépett fel minden olyan művel szemben, amely ellentmondott az antik retorikai-poétikai szabályoknak.

A művekről vallott ízlésbeli ítéletek ütköztetése megmutatja a korabeli olvasói ízlést, és magyarázatot ad Gyöngyösi népszerűségére. Állításunk igazolására a kérdéses Gyöngyösi-művekről szóló diskurzusból hozhatunk példákat. A *Florentina* szerzőségének eldöntésekor az antikokat kíválón követni tudó poéta képe lebeg Kovásznai szeme előtt, s az ezzel nem egyeztethető műveket megfosztja Gyöngyösi szerzőségétől. Az antik drámaelméletek szabályait, illetve a Moesch Lukács-i drámaelmélet szabályait ismerő Kovásznainak a *Florentinával* szemben felhozott legsúlyosabb érve a „comedia” szerkezetét érinti. A tizenhét actusra bontott dráma ugyanis sehogy nem egyezik az antik drámai műfajról és Gyöngyösi klasszikus műveltségéről vallott nézeteivel. Gondjai vannak a szereplők neveivel is, s Gyöngyösi más műveivel összevetvén a régiség ízét sem leli a *Florentinában*:

„Bizonyos az és mindenek megvallják, hogy Gyöngyösi a Régieket kívánta és tudta követni. Ebben a Florentina Comédiában pedig a Régiségnek semmi íze bűze nincsen teljességgel. Ugy, hogy annak írója se Plautust, se Terentiust nem olvasta. A régieknél a Comoedia csak öt actusból állott, s nem szabad volt több actust belé tenni a Comoediába, mint Horatius mondja: ne sit quinto productior actu. Ebben a Florentinában pedig nem csak hat, tíz, hanem tizenhét actus is van. Lehetetlen hát, hogy a régieket oly szorossan követni kívánó és tudó Gyöngyösi irta volna ezt a sötét munkát. De másodsor, a Florentinában olyan nevei vagynak a személyeknek, melyek soha semmi régi fabulákban nem említetnek, mint Altades, Eurmides s több ilyenek. Sőt Severust is oda elegyíti, hogy gondolatainak sületlensége annál inkább kitesség”.<sup>306</sup>

---

<sup>305</sup> KOVÁSZNAI 1790a.

<sup>306</sup> KOVÁSZNAI 1789b.

A vita legérdekesebb részét épp az ovidiusi metafora kapcsán behatárolt imitációelv alkotja, a magyar Ovidius metaforája ekkor lép túl a pusztá retorikai funkción. Mind Kovásznai, mind Ráday a legfontosabb argumentumként hozza fel az antikok követését a Gyöngyösi-szerzőség megállapításakor – ellenkező eredményre jutva. Ráday úgy véli: a *Dédalus* szerzője felborítja a mitológia kronológiáját, a szerző tehát nem Gyöngyösi, mert ő jártas a mitológiában. A mitológiai eszköztár következtlen alkalmazása Kovásznai szerint história és poézis különbségére világít rá: a mitológiai következtlenség „poétai” jellegéből fakadóan megengedett, alkalmazásának elsődleges funkciója az olvasók gyönyörködtetése: Előljáró beszédében is utal a história poétakölteményekkel való elegyítésére, azaz a költeményes históriák és históriák közötti különbségre.<sup>307</sup> Elnézőbbnek bizonyul azonban a *Dédalus* – Ráday által felhozott – mitológiai következtlenségeivel szemben. Vergiliustól, Ovidiustól, Horatiustól és természetesen Gyöngyösitől több sor példát is felhoz a mitológia kronológus használatának következtlenségeire: „Ha azért ilyen nagy poeták a Chronológiát ennyire elhagyhatták, miért nem tselekedhetett volna így a mi Magyar Ovidiusunk Gyöngyösi?”<sup>308</sup>

Az antik auktorok követése mellett a Gyöngyösi-életmű másik lényeges eleme a költő leíró stílusa és verselése. A magyar vershagyomány reprezentánsává előléptetett Gyöngyösit elsősorban verseléséért illet megemlíteni. A levelekből kiolvasható poétikai elvek a klasszikus poétikák alaptéziseit szem előtt tartó filológus nézeteit tükrözik. A „klasszikai” műveltséggel rendelkező Kovásznai az antik és középkori retorikák és poétikák szabályai mentén közelít a Gyöngyösi-szövegekhez, s a deákos költészet mércéi szerint veszi azokat nagyítólcencse alá. A *Dédalus* kapcsán a versek, a stílus és deskripciók szépségét, valamint a verselést említi, mint a korban leginkább Gyöngyösit jellemzőt. Az ovidiusi metaforához hasonlóan az érv tézisszerűségében elegendő a szerzőség bizonyítására. Hogy végül sikerült-e meggyőznie Rádayt a *Dédalus* szerzősége kapcsán, nem tudjuk. Mindenesetre árulkodó lehet – mind a vita eredményére nézve, mind a mentor-tanítvány viszonyra az –, hogy a kiadásra jegyzeteket készítő Ráday *Gyöngyösi munkáinak chronologica rendi* című bibliográfiai összeírásában<sup>309</sup> a *Florentina* és a *Dédalus* esetében is a levelezésben képviselt álláspontot olvashatjuk, így Kovásznai is a saját véleményét bizonyítja a kommentárban a *Dédalus* kapcsán. A *Florentinát* nem említi jegyzékében, de a hallgatás gesztusát is tekinthetjük jelentéstartóknak.

---

<sup>307</sup> KOVÁSZNAI 1791.

<sup>308</sup> KOVÁSZNAI 1789b.

<sup>309</sup> GORZÓ NÁNDOR 1938.

## Szerzőség és kronológia

A levelezés egyik legfontosabb részének a *Cuma várasában épített Dédalus temploma* és a *Florentina* című művek szerzőjéről folytatott vitát tekinthetjük. Mint már fentebb volt szó róla, a *Dédalust* Kovásznai Gyöngyösi munkájának tartja, s igyekszik erről Rádayt is meggyőzni. A *Florentina* szerzőjét azonban „Impostornak” titulálja, s érvekkel próbálja rávenni Rádayt, ne tekintse Gyöngyösi-munkának a drámát. A levelezésben *Florentina* néven szerepel az *Igaz barátságának tüköre*. Kovásznai feltehetőleg Rádaytól hallott először a Gyöngyösinek tulajdonított műről. „Úgy a Florentináról soha csak hírt sem hallottam volt. Ó, mely nagy óhajttal várom, hogy olvashassam”,<sup>310</sup> írja, s akárcsak a *Kemény János* lőcsei kiadását, a *Florentina* kéziratát<sup>311</sup> is Ráday küldi el neki. „Hogy Tiszteletes Uramék Florentinát nem látták és nem esmérük, azon csudálkozom. Ugyanis ezen könyv már ezelőtt harminc vagy negyven esztendővel is többel nyomtatott ki, és azolta is sok editiói jöttek ki”.<sup>312</sup>

1789. november 15-én kelt levelében Kovásznai a *Florentina* kézhezvételéről tudósítja Rádayt, s a levél alapján nem mondhatni, hogy túlságosan hízlegően nyilatkozott volna a kéziratosságról.

„Már én-is utánna járván *Florentinát* megkaptam és figyelmesen által-olvastam, de én hogy rövideden és szabadon kimondjam rólla értelmemet, nem nyerhetem meg magamtól, hogy azt a komédiát Gyöngyösi munkájának ítéljem lenni. Semmiképpen nem. Az egész munka sótlannak és sületlennek tetszett előttem, és olyan tondorának, a melyre bársony föltoakat varrna valaki. Egy néhány verset gyermeki lopossal Gyöngyösiből kilopott és azokat mint Impostor a maga munkája közé elegyítette, hogy az olvasókat meg-tsalhassa, de ha valaki az egész munkának minden részeit egybeveti, könnyen ki-tetszik az ő majomsága”.<sup>313</sup>

Rádaynak azonban más a véleménye a *Florentina* szerzőségéről, mint a Zilaihoz küldött levélből kiderül: „Az első kiadó eltitkolta ugyan Gyöngyösi nevét, de azt magáénak sem merte nyilván mondani, hanem előljáró beszédét csak ámbiguitással tette fel”.<sup>314</sup> A két kérdéses mű szerzőségének vitájában a tudományosnak tekinthető érvek gyakran kiegészülnek a vitapartnerek gyermekkori emlékeivel, szóbeli hagyományon alapuló argumentumaival. A kollektív emlékezetben és szájhagyományban még elevenen élő Gyöngyösi-képről van szó, amely megdönthetetlennek és

<sup>310</sup> KOVÁSZNAI 1789a.

<sup>311</sup> Ráday birtokában egy 17 actusból álló *Florentina* található, melyhez Előljáró beszéd is társul.

<sup>312</sup> JANCsó 1960: 371.

<sup>313</sup> KOVÁSZNAI 1789b.

<sup>314</sup> JANCsó 1960: 371.

megcáfolhatatlannak bizonyul a vitában. Ráday a *Florentina* szerzőségének bebizonyítása érdekében él az eleven hagyomány eszközével. Kovásznai a *Cuma* szerzőségét próbálja igazolni hasonló érvekkel: „Nem lehetett senkinek másnak olyan világosonn, kedvesen és fontoson írni, mint azaz História van írva. Tehát Gyöngyösi írta. „Én azt hallottam [t. i. hogy Gyöngyösi munkája] Tiszt[ele] Püspök Borosnyai Lukáts Jánostól, Deák koromban, a'kinek fíjait akkor tanítottam. Már pedig ez a' Püspök a' mult Seculumban született-volt. Söt Báró Szilágyi Urtól-is ugy hallottam [...]”.<sup>315</sup> Ráday ugyancsak gyerekkori emlékeire hagyatkozik a *Florentina* szerzőségével kapcsolatban: „De hogy a' munka kérdés nélkül a Gyöngyösié, avagy csak onnan is tudom, hogy azt manuscriptumban gyerekkoromban már láttam és úgy olvastam mint mindenektől Gyöngyösi munkájának tartott munkát”.<sup>316</sup>

Kovácsnai leveleiben tisztázni próbálja az egyes Gyöngyösi-szövegek keletkezésének idejét is: mint fentebb is láttuk, poétikai-retorikai, históriai forrásokon alapuló érvrendszerük gyakran kiegészül személyes véleményekkel, emlékezeten alapuló dátumokkal, „tradíciókkal”: igen szemléletes példa erre Kovásznainak Széchy Máriáról kialakított álláspontja is, amely egyben a szigorú filológus Kovásznairól is árulkodik, levelezésében és kommentárjában ritkán alkalmazza a humor eszközét:

„A' mi pedig azt a' Traditiót illeti mely-szerént a' Palatinusné Szétsi Mária Gyöngyösit Göröngyösinek, ő pedig Szétsi Máriát már nem Murányi Vénusnak hanem Murányi Vén-husnak mondotta-vólna, hogy az nem tsak bizonytalan hanem épen az igazsággal ellenkeznék, elléggé megmutatja a' Chronologia. Mert Gyöngyösi Szétsi Máriának életében soha olyan vén nem vólt hogy Göröngyösinek mondhatott-vólna tőle. [...] Gyöngyösi a' Szétsi Mária halálakor mint-egy negyven vagy leg-feljebb ötven esztendő volt”.<sup>317</sup>

## Zrínyi és Gyöngyösi

A fentebbi levelezésben a felek a korszak irodalmáról és értékítéleteiről adnak számot, így óhatatlanul szóba kerül Zrínyi Miklós is. Ráday, egyik levelében két epitáfiumot is ír Zrínyi és Gyöngyösi tiszteletére, péceli kastélyának kertjébe Zrínyi- és Gyöngyösi-márványemléket akar állítani már 1784-ben. A két költőelőd megítélése, életművük mérlegelése levelezésében is tetten érhető:

---

<sup>315</sup> KOVÁCSNAI 1789a.

<sup>316</sup> JANCsó 1960: 371.

<sup>317</sup> KOVÁCSNAI 1790a.

„Úgy tartom, minden poétáinkat messze maga után hagyja. Gyöngyösinek ugyan simábbak és elaboráltabbak a versei, válogatottabbak a cadentiái, de az dolgok sensumához és értelméhez képest semmivel sem válogatottabbak a szavai a Zrínyiénél, sőt ebben ötet Zrínyi feljül haladja, hogy rettenetéseket rettentő szókkal, az szellemetesebbeket pedig ahhoz alkalmaztatott hangzással tudja előadni”.<sup>318</sup>

Kovácsnai munkásságában a másik nagy metaforának, a magyar Ovidiusnak a lenyomata is megtalálható. A *Főnix*hez fűzött jegyzeteinek személyes hangvételű indítása – ti. gyermekkorában is olvasta Gyöngyösit és „Gyöngyösit nagy csudálkozás nélkül soha a kezemből le nem tehettem”<sup>319</sup> – után ismét kitér a latin klasszikusok követésére, s úgy látja, Gyöngyösi imitációelvű poétikájában Ovidius és Vergilius hatása a legerősebb, s emiatt érdemi ki Gyöngyösi az ovidiusi jelzőt. Ezzel Kovácsnai nemcsak az irodalmi elődöt, hanem a Gyöngyösi-költészet rangját is megjelöli, s kommentárjában igyekszik is ennek az imitációelvű poétikának a nyomait kimutatni, az ovidiusi párhuzamot bizonyítani, sorról sorra feltárva a Gyöngyösi-szövegben Ovidius és Vergilius költészetének elemeit:

„Ovidiust és Vergiliust kívánta és emberül is tudta követni és őket elérni. Nagy dicséret pedig és igen felettebb ritka dolog, olyan, az egész emberi nemzetségben legnagyobb elméket, mint Ovidius és Vergilius, akikben a poétai minden virtusoknak és az ékesen szólásnak minden tökéletessége legfelsőbb grádicsára ment volt, olyan bölcsen és minden erőltetés nélkül tudni követni, mint Gyöngyösi mindenütt cselekedett az ő munkáiban”, azaz „mértán nevezhetjük kerestyén vagy magyar Ovidiusnak”.<sup>320</sup>

Véleményéről Zilai leveléből értesülünk, még az első Kovácsnai-levél előtt: Zilai arról tudósítja Rádayt, hogy Kovácsnai a Gyöngyösi-recepció egyik sarkalatos kérdésében, jelesül a Zrínyi–Gyöngyösi-vita eldöntésében „a” pálmát Gyöngyösinek láttatik adni”.<sup>321</sup> A levelezés kontextusában talán nincs különösebb jelentősége annak, hogy Kovácsnai hallgat Zrínyi munkásságáról, és csak közvetve, Zilain keresztül tolmácsolja Ráday felé véleményét. Akár be is tudhatnánk a vásárhelyiek között megosztott kiadási munkálatoknak, s ennek számlájára írhatjuk Kovácsnai véleményét is. De ne feledjük, a Zrínyi–Gyöngyösi-vita kialakulása körül járunk, s épp az irodalmi nyilvánosság szándékával fellépő írói levelezésekből olvashatjuk ki a Gyöngyösi-kánon azon nyomait, amelyek a Zrínyi–Gyöngyösi-párhuzam, majd hierarchia kialakulásához vezetnek. Ilyen értelemben Kovácsnai magatartása árulkodó, mint ahogy a Rádayé is: a két vásárhelyi literátorral

<sup>318</sup> JANCsó 1960: 371.

<sup>319</sup> KOVÁCSNAI 1791.

<sup>320</sup> KOVÁCSNAI 1791a.

<sup>321</sup> ZILAI 1789a.

való kapcsolatában még „két legfőbb poétának”<sup>322</sup> tartja a költőelődöket, a kritikai észrevételei hiányoznak soraiból. Az ugyanezen időben Kazinczyval váltott levelezése már más fényben tünteti fel magatartását, Gyöngyösi nevét alig említi, s akkor is mentegetőzve, mint ahogy látni fogjuk ezt a későbbiekben.

## A Gyöngyösi-kommentár

Gyöngyösi gyűjteményes kiadása, mint a fentiekből kitűnik, akkor nyer konkrét formát, amikor Ráday eljuttatja a könyveket Vásárhelyre. Kovásznai egy év leforgása alatt elkészíti a *Porábúl meg-éledett Főnix* szövegjavításait és a mennyiségileg igencsak jelentős és tartalmilag változatos kommentárt. S bár nincs tudomásunk arról, hogy munkáját Dugonics felhasználta volna néhány évvel későbbi kiadásához, a kommentárnak a 19. században elkészült egy másolata, „Szakáts János mp. és Horváth János mp. Nemes személy N.maros Széki hites ülnök által.” A másolat a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárának EME-állományában található,<sup>323</sup> másolóiról, a másolás céljáról mindeddig nem sikerült részletesebb adatokat megtudni. A kézirat tartalmi szempontból megegyezik Kovásznai kommentárjával, a másolók csupán a 18. századi magánhangzó-jelölést korrigálják: „öszve olvastatva meg igazítatott”, olvashatjuk a kézirat végén.

### Kommentár – az autoritás határai

Kovács Sándor és az európai kommentártörténeti hagyomány kapcsolatáról a Pannonius-kommentárral foglalkozó Dalloul Zaynab írt részletes áttekintést.<sup>324</sup> Mint megállapítja, Kovásznai filológiai módszerére elsősorban a 18. századi németalföldi filológiai iskolák tevékenysége, s főként Marc-Antoine de Muret és Josephus Justus Scaliger hatott, előbbinek a *Variae lectiones* című művére igen gyakran hivatkozik Pannonius-kommentárjában, utóbbinak – leideni peregrinációja során – több művét is megszerzi, a Teleki Tékában is szép számmal olvashatók németalföldi kommentárok, így ezek hatása Kovásznaira egyértelműsíthető. Dalloul Kovásznai munkamódszeréről, kommentárjának jelentőségéről írja: „Kovácsnai [...] jelentősége abban áll, hogy magyarországi tradíció híján [...] az európai hagyományból merített, és képes volt átvenni a reneszánsz kommentárnak a 18. századra immár kikristályosodott metódusait, és alkalmazni azokat a saját munkálatai során. Különösen jelentős ez a megoldás,

---

<sup>322</sup> JANCsó 1960.

<sup>323</sup> Jelzete: Ms 175.

<sup>324</sup> DALLOUL 2010: 99–121.

minthogy Magyarországon ilyen műfaj Matthaeus Fortunatus előtt nem létezett”.<sup>325</sup> A Dalloul által felvázolt eszme- és műfajtörténeti háttér egyben Kovásznai munkamódszerére és ízlésítéletére is rávilágít: az imitációelvű irodalmi hagyomány értékelése imitációelvű munkamódszert eredményez – Kovásznai nemcsak alapos ismerője az antik és humanista kommentárirodalom módszereinek, hanem az általuk képviselt, a 18. század második felére letisztult formában továbbélő műfaj irodalomszemléletét és filológia eljárásait is követni igyekszik: munkájában nyomon követhetjük a filológiai munka főbb állomásait: a *recenziót* (a rendelkezésre álló szöveg összegyűjtése), az *examinatiót* (az összegyűjtött szövegek kritikai vizsgálata), a *constitutiót* (a szöveg eredeti vagy helyes alakjának helyreállítása) állomásait.<sup>326</sup> Kommentárja tartalmazza a szövegértelmezéssel és szövegmagyarázással kapcsolatos passzusokat is, nyelvi, tárgyi, történeti jegyzeteket, magyarázatokat, illetve az értelmezést is. A reneszánsz kommentárokhoz való kapcsolódását jelzi a nagyszámú antik példa is – a nyilvánvaló Ovidius- és Vergilius-párhuzamokon túl Kovásznai minden alkalmat megragad, hogy az antikvitásból hozzon példákat, akár történelmi, nyelvi, poétikai, akár retorikai jegyzetekről legyen szó. A *Kemény*-mű történelmi vetülete kapcsán a láthatóan saját korához igazodó, Gyöngyösinél Habsburg-pártibb Kovásznai minduntalan állásfoglalásra kényszerül. Politikai hovatartozását igyekezett is nyilvánvalóvá tenni jegyzeteiben, emiatt nem egy esetben szembekerül Gyöngyösivel – az *accessus ad autorem* elvének érvényesítésekor újra a reneszánsz kommentár eszközeihez nyúl, hiszen a „reneszánsz kommentár célja már az, hogy a szöveget intertextualitásába helyezze, jelen esetben egyrészt történeti kontextusba, másrészt pedig az ókori irodalmi kritika keretei közé. A szöveg értelmének megvilágítása érdekében antik auktorokat idéz a történeti hűség igazolására, vagy hogy erkölcsi tanulságul szolgáljanak, illetve, hogy retorikai és grammatikai megoldásokat igazoljanak munkáikkal”.<sup>327</sup>

A Martens által nehezményezett elsődleges és másodlagos homályosság, azaz a „mi szorul kommentálásra” problémával<sup>328</sup> Kovásznai is szembesül, s mint előbeszédében leszögezi, nagyszámú kommentárját azzal indokolja, ő nem annyira a tudós olvasóra, hanem a jövődöbéli átlagolvasókra való kitekintéssel jegyzetelte a *Kemény*-eposzt, tehát célja nemcsak a kortárs szemszögéből nézett *obscuritas* kiküszöbölése volt, hanem azokra van tekintettel, „a kik vagy nem érkeznek, vagy nem elég alkalmasok arra, hogy a’ dolgoknak és beszéd részeinek egymástól-való függéseit olly

<sup>325</sup> DALLOUL 2010: 21.

<sup>326</sup> KAPITÁNYFY–KOVÁCS 1970–1996, III: 164–166.

<sup>327</sup> DALLOUL 2010: 105.

<sup>328</sup> MARTENS 1993.

hirtelen által-lássák”.<sup>329</sup> Ennek figyelembevételével próbálja a Kemény-mű üres helyeit – metaforikus értelemben – kipótolni úgy, hogy igen kevés teret hagy az olvasó képzeletének szabad működésére. Az egyes szövegrészekhez fűzött magyarázatok sokasága – ha elfogadjuk Kovásznainak az előljáró beszédben leszögezett és a műfaji szabályok által megkövetelt célkitűzését –, jelesül, hogy ő nem annyira a tudós olvasóra, hanem a jövőbeli átlagolvasókra való kitekintéssel jegyzetelte a Kemény-eposzt, tehát célja az *obscuritas* kiküszöbölése volt –, nem fest túlságosan optimista képet az eljövendő olvasókról. Kérdés persze, hogy Kovásznai időben mennyire közelinek, illetve távolinak tételezte a jövőbeli potenciális olvasót. A jövőbeli olvasóra hárul mindenképp a kommentár szövegkritikai jegyzékének elkészítése, hogy pontosabb képet nyerhessünk a szöveg keletkezéstörténetének folyamatáról, az eredeti sajtó alá rendezés szöveget illető változtatásairól. Ellenőrizni kell, a történetiség és a helyesség elvének megfelelnek-e Kovásznai jegyzetei, szükséges jelezni a 18. századi jegyzetek tudásának pontatlanságát, információhiányát, a korabeli tudomány azóta felülírt ismereteit, hogy a nyelvi problémák megoldásai mennyire felelnek meg a mai nyelvtörténeti ismereteinknek. A klasszikus források hivatkozásai is ellenőrzésre és fordításra szorulnak, hiszen fennáll az a veszély, hogy a jegyzetkészítőt megcsalta az emlékezete, vagy a művek kerültek ki az autentikus alkotások közül.

A levelekből és a kommentárból is kitűnik, hogy Kovásznai tisztában van a kommentár autoriter jellegével, nem egy esetben szabadkozik, ha valamely szöveghelyet nem sikerül kellőképp megvilágítania, s ilyenkor igyekszik is leszögezni saját munkájának heroikus és egyedülálló voltát, miközben antik párhuzamokat hoz hiányos kommentárjának igazolására. Autoritását jelzi az a fajta magatartásmodell is, amellyel a kérdéses szerzőségű szövegeket tárgyalja kommentárjában. A Rádayval folytatott vitának már nyoma sincs a magyarázatban, a *Cuma várasában épített Dédalus templomát* már egyértelműen Gyöngyösi-szövegként említi, s ezt Kovásznai számos szövegszintű példával bizonyítja. Az előbeszédben megadott jegyzéktípusok elkészítésekor természetesen nem csak irodalmi forrásokat használ, s igen fontos kérdése lesz a kommentár értelmezésének, hogy milyen kulturális praxisok állnak a Kovásznai-kommentár mögött, milyen egyéb forrásokat használ fel ahhoz, hogy az irodalmi szöveghez historikumot rendeljen. Az adott szöveghellyel kapcsolatban totalításra törekszik annak érdekében, hogy megvilágíthassa, a történeti értelemben adott szöveg adott helyéről mit kell tudni, és hogyan lehet azt a különböző kulturális kontextusok függvényében értelmezni. Így kezeli saját „szerzőségének” felelősségteljes és ugyanakkor erős autoritással bíró pozícióját is,

---

<sup>329</sup> KOVÁSZNAI 1791: k.

a korabeli tudomány(osság) nevében beszél – a felsorakoztatott források nagy száma azt jelzi, hogy Kovásznai ezekkel igyekezett pozícióját erősíteni: a problematikusnak és feloldhatatlannak, „idegennek” bizonyuló szöveghehelyeket intertextuális, motivikus, nyelvi, tematikus párhuzamok mentén próbálja azonosítani, és többféle értelmezést nyújtó forrásokat sorjázta egymás mellé.

### Előjáró-beszéd

Kovásznainak a levelekben vázolt poétikai-retorikai, históriai nézetei a *Magyarázó jegyzék*ben nyerik el végleges, letisztult formájukat. Itt vázolja fel, melyek azok az alapelvek, amelyek mentén elkészíti Gyöngyösi-magyarázatát. A filológiaiilag kitűnően képzett és az antikvitas irodalmában és a históriában igencsak jártas Kovásznai részletesen kitér a *Kemény*-mű grammatikai, retorikai, históriai, lexikai, poétikai vonatkozásaira, s emellett számtalan művelődés- és kultúrtörténeti adalékot szolgáltat saját kora gondolkodásáról, műveltség- és irodalomeszményéről. Mindezt úgy, hogy jegyzékei nem nélkülözik a személyes elfogódottság hangját, igen sokszor ragadtatja el magát Gyöngyösi egy-egy jól sikerült retorikai vagy poétikai eljárásán. A II. rész 5. könyvének 3. szakaszának kommentárjában írja Gyöngyösiről:

„Az ilyen emberi szivben lévő ellenkező indulatoknak bölts és ékes le-írása tette Gyöngyösit minden magyar poéták[na]k fejedelmévé és Homérussává. Mert ez nem jár a’ Planéták-között, mint a’ mái magyar vers-írók, hanem az emberi indulatok’ körül forgolódik a’ régieket követvén, és azért örökké-való-is leszsz az ő hire neve, minden józan ítéletű és poésishez értő embereknél”.<sup>330</sup>

Ugyancsak szubjektív hangot üt meg, ha Kemény János történelmi szerepvállalása kerül szóba, vagy pedig a történeti hűség ellen vétő Gyöngyösit menti fel azzal, hogy tulajdonképpen csak a poétikai szabályok követése miatt kényszerül a historikusoknak ellentmondani:

„– *Fejedelemnek* II. Rákóti Györgynek, kinek hadi generálissa, és így szolgálja vólt Kemény. Ha ez nem költménye a’ poétának, nagy virtus Keményb[en]. Ha pedig a’ *Tserei*’ írása igaz, ugy-is a’ poétának szabad ilyen tisztességes hazugságot tenni a’ maga herossa-mellett, a’kit ditsérő verseinek tzeljáull tett”. (II:4:57.).<sup>331</sup>

---

<sup>330</sup> KOVÁSZNAI 1791: 250.

<sup>331</sup> KOVÁSZNAI 1791: 233.

## Kitekintés az olvasóra

A Martens által említett előszó, az értelmezés kereteinek kijelölése természetesen Kovásznai kommentárjából sem hiányozhat. S hogy tisztában van az előszó ebbéli funkciójával, azt mi sem jelzi jobban, mint az *Előljáró beszéd* első pár sora, amelyben az előszó értelmezést befolyásoló funkciójának problémájáról, annak autoritásáról értekezik, megkérdőjelezve a paratextus könyvön belüli helyét:

„A könyvnek eleibe tétetni szokott előljáró beszédek arra valók volnának, hogy azokból, mintegy rövid summákból előre által láthatná az olvasó, mit lehessen a munkában keresni, és annak olvasásához minémű ítélettel és reménységgel foghasson. De az ilyen beszédekben is oly sok visszaélés találatik, hogy gyakorta, hol az olvasó híres eperre hívatatik, kényszeríttessék onnan üres kászúval visszatérni. És így, ha az ember valamely munkáról egyenes ítéletet akar tenni, szükség azt kezdeteitől fogva mindvégig figyelmetesen megolvasni és arról azután ítélni. Melyhez képest talám e Gyöngyösi verseire íratott magyarázó jegyzések elől is elmaradhatna az előljáró beszéd”.<sup>332</sup> Kovásznai ezért – bár a kialakult szokás helyes voltát csak megkérdőjelezi, nem veti el – a továbbiakban csak a Gyöngyösivel szembeni előzetes ítéleteiről értekezik, miután úgy dönt, igazodik a korabeli szokásokhoz, s előbeszédét nem helyezi munkájának végére. Jegyzetapparátusát fentebbi érveinek megfelelően készíti el: először bemásolja a teljes, megjobbított Kemény-szöveget, utána fűzi hozzá jegyzetekben magyarázó téziseit. A jegyzetek értő olvasásához is útmutatást ad: „igen szükséges pedig ezeket a jegyzéseket úgy olvasni, hogy elsőben olvassassék meg a Gyöngyösi strófája, és azután az erre tett magyarázat, mert másképpen semmi helyes értelmek nem lenne sok helyt e jegyzéseknek, ha valaki azokat különösön olvasná”.<sup>333</sup>

Kovácsznai *Előljáró beszédét* az olvasóra való kitekintés határolja be, az *obscuritas* felszámolása motiválja, ehhez pedig a kommentárirodalom eszközeit alkalmazza: az olvasó fogalma óhatatlanul működésbe lépteti az interpretáció és az ízlés fogalmát, amelyet mint előzetes ítéletet és mint az előítélettől élesen különbözőt határoz meg. Az előzetes ítéletet Kovásznai az egyéni és kulturális/társadalmi viszonyok által behatárolt értékítéletként értelmezi: a gyermekkori olvasmányélményeken alapuló „gyönyörűség” érzete kiegészül a kor uralkodó költészetfogalmával (jelen esetben az imitációelvvel). Az antikokkal történő folytonos párhuzamvonás poétikai elvvé alakul, s lényegében ugyanazt a gondolatmenetet olvashatjuk itt is, mint a Rádayval váltott levelekben. A gyermekkori olvasásélmény hatása,

---

<sup>332</sup> Uo: a.

<sup>333</sup> Uo: j.

a személyes sorspárhuzam felismerése, a magyar Ovidius gondolatmenete lesznek azok az érvek, amelyekkel megindokolja olvasóinak választását, s az antik elődökhöz igazítás megadja az értelmezési keret első fontosabb paneljét:

„Én azért gyermekségemben szüleimtől és tanítóimtól hallván a Gyöngyösi verseinek nagy dicséretét, ahol valamelyik darabját kaphattam, olvasni kezdettem, és azokból elmémbe nagy gyönyörűségeket származni éreztem. Minekutána pedig régi poétákat kezdettem volna olvasni és Gyöngyösivel egybevetni, egészen kitanultam, hogy minden kedvességit és szépségit Gyöngyösi a régi poétákból, s nevezetesen Ovidiusból és Vergiliusból vette, melyek nélkül nem is lehet az ő verseit senkinek is megérteni. Mert amiképpen Ovidius és Vergilius Homérust és más régieket követte és el is érte, úgy Gyöngyösi Ovidiust és Vergiliust kívánta és emberül is tudta követni és őket elérni”.<sup>334</sup>

A potenciális olvasóra való folytonos kitekintés nemcsak a jegyzetek mennyiségét, hanem, mint említettük, minőségét is meghatározza. A történelmi, retorikai-poétikai jegyzetek egységesen alárendelődnek – és magának az értelmezésnek is szükségszerűen alá kell ezért rendelődnie – egy olvasó- és értelmezés-központú kommentárkoncepciónak. Kovásznai ugyanis nem szelektál a Gyöngyösi-szöveg jegyzeteinek elkészítésekor, hanem a strófák sorrendjében igyekszik majdnem minden szót megmagyarázni. Nem alfabetikus sorrendben vagy az egyes tematikus részek elkülönítésével, hanem a szakaszok sorrendjében tárgyalja a *Főnix* szavait, igyekszik felsorolni mindent, amit véleménye szerint a mű megértéséhez tudnia kell a leendő olvasónak. Felvázolja jegyzékének szerkezeti felépítését is: minden oldal felső részén közli római számmal az adott könyv számát, mellette arab számmal a könyvön belüli részek számát. A bal, illetve jobb oldali lapszámon feltüntetett arab számok az adott strófát jelölik.

Az olvasó meggyőzésében a személyes érintettség problematikája igen hangsúlyos, s ez indítja arra, hogy a fentebbi, gyermekkori visszaemlékezés után egyfajta történelmi áttekintését is nyújtsa Gyöngyösivel kapcsolatos munkásságának. Mint megjegyzi, „régől fogva” sajnálja Gyöngyösi munkáinak „el-motskolását”, és az ezen szándékát „nem tudom, mi módon” észre vevő Ráday Gedeon mondatokkal utal a Gyöngyösi-szövegek jobbítását felvállaló korábbi munkásságára, s ezek a példák akár a kismartoni kéziratok létre is újabb érvek lehetnének, de a levelezés ismeretének fényében Kovásznai fentebbi kijelentését talán nem árt fenntartásokkal kezelni, s a *captatio benevolentiae* számlájára írni álméltkodását.

---

<sup>334</sup> Uo: a.

## Módszertani problémák az előbeszédben

Kovácsnai *Elöljáró beszéde* nem korlátozódik pusztán a Gyöngyösi-olvasó számára előírt értelmezési stratégiákra: Kovácsnai a különböző jegyzettípusok megjelölésével párhuzamosan röviden felvázolja saját poétikai és történelmi nézeteit is. Bevezetőjében pontokba szedi a munka során alkalmazott „jegyzettípusokat”, illetve megjelöli a felhasznált forrásmunkákat is: „[...] materiájokra nézve ezen Jegyzések vagy *Grammatikára*, és *Syntaxisra*, vagy *Rhetorikára*, és *Poësisra* vagy *Historiára* tartozok”.<sup>335</sup> Mind az öt „jegyzéshez” megadja a felhasznált forrásokat.

A Dalloul által felvázolt műfajtörténeti hatások a Gyöngyösi-kommentár esetében tovább bővíthetők – az 1791-re a kommentárírásban már igencsak jártas Kovácsnai három olyan forrásmunkát említ, amelyekre munkája során támaszkodott: Eustathius<sup>336</sup> és Servius<sup>337</sup> mellett Perizonius<sup>338</sup> munkássága irányadó számára. A két klasszikus auktor megmagyarázza a Pannonius-kommentár módszertani forrásainak a kibővítését, a Magyar Ovidius műveihez fűzött jegyzetei értelemszerűen az antik szerzőkhöz írt jegyzékek követését írja elő, ezért követi Eustathiust, valamint a Vergilius-kommentárt írók közül Serviust. Perizonius „Aelianusra írt Jegyzései” pedig a 17. századi filológiai gyakorlathoz való igazodást jelzik. Műveikhez való igazodását azzal magyarázza, hogy „ugy tartottam, hogy ezen három *grammaticusok* leg-jobb magyarázók voltak a’ többi-közt”.<sup>339</sup> Könyvtárának tanúsága szerint az Eustathius-kiadások közül az 1730-ban, Firenzében megjelentet használja.<sup>340</sup> Vergilius műveiből négy kommentárokkal ellátott kiadással is rendelkezik, ezek közül választja ki Servius 1636-os genovai kiadását.<sup>341</sup> Perizoniustól mindössze egy kiadás található könyvtárában, az 1701-es leideni,<sup>342</sup> minden valószínűség szerint tehát ezt használta fel munkája során.

---

<sup>335</sup> Kovácsnai 1791: d.

<sup>336</sup> 12. századi történetíró, thesszaloniki püspök. Homérosz művéhez írt kommentárjait, az *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentest* 1730-ban adták ki Firenzében.

<sup>337</sup> Latin grammatikus, Vergiliust kommentálta.

<sup>338</sup> Valódi nevén Jacques Voorbroek (1651–1715). Leideni filológus, 1701-ben kritikai kiadásban adja ki Aelianust.

<sup>339</sup> Uo.: k.

<sup>340</sup> *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*.

<sup>341</sup> *Opera cum notis Servii*.

<sup>342</sup> *Ad MStos codices nunc primum recognita et perpetua commenatio J. Perizonii*. 2 vols.

**„E’ Phoenixnek világosításában, a’ mit tudtam, le-irtam” –  
a szövegmagyarázó jegyzékek és forrásai**

A Kovásznai által az *Elöljáró beszédben* megadott jegyzékek definíciója és a felsorolt források alapján egyértelműnek tűnik, a rendelkezésre álló források segítségével Kovásznai igyekszik a 18. századi kiadói mandátumoknak megfelelni – minél tökéletesebb, mindenre kiterjedő kommentár megírását tervezi, s ehhez az antikvitáson keresztül a 17. századra vonatkozó történeti munkákig igyekszik mindent átnézni és szemlélni. Ilyen értelemben kommentárja nem zárja le a Gyöngyösi-szöveg értelmezését, hiszen számos ponton sorakoztat fel olyan – elsősorban historiai – munkákat, citátumokat, amelyek eltérő álláspontot képviselnek az adott szöveghelyről, történeti eseményről. S bár a kommentár egészének ismerete körvonalazhatóvá teszi Kovásznai álláspontját Kemény János fejedelemről, ez csak a rész-egész viszonyának teljes ismeretében tűnik ki, az adott részek nem nyújtanak egyetlen értelmezést. Az előbeszédben felsorolt munkákat egyértelműen Kovásznai fő forrásainak tekinthetjük, s nincs okunk kételkedni abban, hogy nemcsak ismerte ezeket a műveket, hanem rendelkezett is példányaikkal. A jegyzékben azonban közel száz további szerzőre történik utalás, s jó néhány esetben erős kételyeim vannak afelől, hogy valóban első kézből ismeri őket. Kovásznai könyvtárának már említett katalógusa, valamint az a tény, hogy az 1770–1780-as években rendelkezésére állt Teleki könyvállománya, illetve hogy a marosvásárhelyi kollégium könyvtárosa is volt, arra enged következtetni, hogy Kovásznai a megemlített forrásmunkák fontosabb darabjait első kézből ismerhette, s hogy igen gazdag választék állt rendelkezésére a források összeállításakor. Kovásznai katalógusát Dalloul Zaynab részletesen elemzi doktori disszertációjában. Mint megállapítja, Kovásznai hagyatékát három fő csoportra lehet osztani. Az első, a kommentárirodalom szempontjából legfontosabb csoportot a klasszikus auktorok szövegkiadásai jelentik: „Ezeknek a túlnyomó része ugyanis olyan kiadás, amely nem csupán apparatus criticus-t, hanem a Kovásznaiéhoz hasonló kommentárokat is tartalmaz, a stílus, a szerkezet, a metódus, valamint a magyarázatok tárgyköre, alapossága és széles körű ismereteket felvonultató tényanyaga szempontjából”.<sup>343</sup> Kovásznai katalógusa több mint kétszázötven klasszikus és reneszánsz szövegkiadást, tanulmányt, filozófiai, poétikai munkát tartalmaz, ebből a Gyöngyösi-kommentárban említett nevek közül mintegy ötvenet sikerült azonosítani.

A második csoportot „képezték a poétikai művek, kortárs vagy előd humanista szerzők tollából”, a harmadik csoportot „az irodalomtörténeti vagy történeti művek” alkotják, ezekről azonban egyelőre nem tudunk

---

<sup>343</sup> DALLLOUL 102.

pontosabb adatokat. Az előbeszédre jellemző olvasóra való kitekintés jellemzi a magyarázatokat is. Kovásznai ugyanis nem szelektál a Gyöngyösi-szöveg jegyzeteinek elkészítésekor, hanem a strófák sorrendjében igyekszik majdnem minden szót megmagyarázni. A Kemény-eposz után az *Elöljáró beszéd* következik (a–l.) lapokon, melyet a leendő átlag-, és nem tudós olvasóra való kitekintés gesztusával indít, s mintegy ezzel legitimálja a jegyzetek terjedelmét. Ezt követi az 1–717. oldalon a magyarázó jegyzék, amelynek végén Szalárdi, Cserei, Grondski és Montecuccoli Keményről írt passzusai is olvashatók. A továbbiakban Kovásznai jegyzéstípusait és azok főbb forrásait tekintem át, rávilágítva ezzel Kovásznai munkamódszerére, történelem- és irodalomszemléletére. A kommentár jegyzékeinek részletekbe menő elemzésére nem vállalkozom, így csak azok főbb ismérveiről közlök egy átfogó képet.

## Grammatikai és szintaktikai jegyzések

Az előbeszédben vázolt jegyzéktípusok közül az első a grammatikai kommentárok csoportja, amelyben egyrészt az idegen eredetű szavak bejelölésére és eredetének megnevezésére vállalkozik Kovásznai, s az esetek többségében nem is lép túl azon, hogy megjelöli a szó eredetét s egyéb nyelvekben használatos alakját. Másrészt a Gyöngyösi-szöveggel kapcsolatos helyesírási kérdéseket taglalja. Kovásznai definíciójában mindez eként hangzik:

„A Grammatikai Jegyzésekben igyekeztem meg-jelentetni, a’ mennyire tudhattam, azokat a Magyar Szókat, és Szóllásokat, mellyek Deákból, Görögből, Németből, Frantzból, Tótból, Törökből, és más idegen nyelvekből vettek eredetet, és osztán Magyar Szókká változtak; minémüek igen bővön találtnak a’ Gyöngyösi’ írásaiban; melyből azt-is meg-lehet itélni, ha vallyon ugyan oly szüz Nyelv-é a’ mai Magyar Nyelv, a’ mint néme-lyek nevezik és írják? holott kivált Némettől, és Tóttól oly sok fiakot fogadott, és szült e’ Magyar Anyai Nyelv? [...] A’ Gyöngyösi’ *Ortographiáját* pedig vagy írásának módját a’ Lótsei nyomtatások-szerént meg-tartani és hagyni helyesebbnek itéltem, mint azt a’ Tsétsi *réguláji*-szerént meg-változtatni”.<sup>344</sup>

A fentebbi idézetből Kovásznai kiadási elveire is következtethetünk. Mint már a Dugonics-kiadás kapcsán is utaltunk rá, filológiai munkájában Kovásznai az első kiadást veszi alapul, s Dugonicssal ellentétben a 17. századi szövegre nem alkalmazza korának grammatikai szabályait. Az idézetben említett Tsétsi könyvének névjegyzékében Kocziány Tsétsi Sámuelként, a marosvásárhelyi kollégium teológiaprofesszoraként

---

<sup>344</sup> KOVÁSZNAI 1791: e.

azonosítja, valójában Tsétsi Jánosról van szó, akinek *Observationes Orthographico-grammaticae*<sup>345</sup> című munkáját Kovásznai több ízben latinul és magyarra fordítva is idézi, s meglehetősen negatív hangnemben nyilatkozik róla. Könyvrajstromából kiderül, hogy Tsétsi, azaz Pápai művének 1767-es kiadását használja. Helyesírás kérdésében Suetoniusnak ad igazat, aki a *De vita Caesarum* című művében ezt írja „úgy kell írni is, ahogyan beszél az ember”.<sup>346</sup> Tsétsi János helyesírási alapelveinek megcáfolására, mintegy Gyöngyösi felmentésére, a magyar irodalmi hagyomány forrásait idézi, így például a „ki”, „mi” használatára vonatkozóan Tsétsi elveinek ellentmondva Szenczi Molnár Albert 1761-es, kolozsvári (mindmáig azonosítatlan) zsoltárfordítását<sup>347</sup> hozza elrettentő példaként, megemlítve, hogy a kiadó mekkora kárt tett Szenczi zsoltáraiban azzal, hogy igazodott a Tsétsi-féle helyesírási alapelvekhez. Érvelésében gyakran találkozunk a költői szabadságra vonatkozó, abban a helyesírási következetlenségeket megengedő argumentummal, melyet a legtöbb esetben antik mintákra hivatkozva nyomatékosít. Nagy szerepet szán helyesírási kérdésekben a kor szokásrendszerének, valamint a helyi dialektusnak, amelyet a korabeli nyelvhasználat alapjának tekint, s a kiejtés szerinti írásmódhoz ragaszkodva többször visszatér az előbeszédben hivatkozott Suetoniusra, minden esetben azzal a konklúzióval zárva a Tsétsivel folytatott vitát, hogy a 18. századi helyesírási alapelvek mentén nem szabad korrigálni Gyöngyösi szövegeit, s a legüdvösebb, ha a kiejtés szerinti írásmódhoz ragaszkodik (így az „a” névelő használata a személynevek előtt, a szóvégi hosszú -n, -l írásmódja a határozószavakban). Tsétsivel csak azokban a kérdésekben ért egyet, amelyek nem térnek el a Gyöngyösi-kora-beli helyesírástól, így például a szó eleji mássalhangzó feloldásának a kérdésében (III:2:23). Külön érdekessége a Tsétsi helyesírási elveivel való vitának, hogy az *Observationes...* című latin nyelvű munkájából az átvett passzusokat legtöbb esetben fordításban közli. A helyi dialektus hangsúlyozásának elve arra készteti Kovásznait, hogy kommentárjában részletesen értekezzen a magyarországi és erdélyi nyelv különbségeiről. Ez az erős regionális öntudat gyakran átüt a kommentáron, legyen szó akár a szóvégi mássalhangzók ejtésének különbségeiről, akár eltérő szóhasználatról, akár Kemény János tettének megítéléséről. Így például a II. könyv 5. részének 28. strófájában a *tzondora*

<sup>345</sup> TSÉTSI 1708. (PÁPAI PÁRIZ Ferenc *Dictionarium Latino Hungaricum et Hungarico Latino Germanicum* című munkájának végén található Tsétsi műve. Legújabb kiadása: C. VLADÁR, 2009.)

<sup>346</sup> Suetoniusnak három műve is megtalálható a Kovásznai-katalógusban: SÜETONIUS: *De Caesaribus*, Amstelodami, 1571; *De Caesaribus*, Amstelodami, 1671; *Liber ex recensione Ioanne Georgii Graevii, Traiecti ad Rhenum*, 1708.

<sup>347</sup> A mű első kiadása: *Psalterium Ungaricum. Szent David Királynac es Prophetanac Szaz ötven soltari az Franciai nótáknac és verseknec módgyokra most úyonnan Magyar versekre fordítattac es rendeltettec...* MDCVII. Herbornában. Kovásznai 1761-es kiadást említ, de erre a kiadásra mindeddig nem sikerült rábukkanni.

szóról érdemesnek találja feljegyezni annak erdélyi jelentését is: „nálunk tzondorá-nak nevezik a’ paraszt embereknek téli felső köntösök, mely fekete vagy szürke gyapjuból font és szőtt, és így otthon készült posztóból tsináltatik. A’ székelyek zekének hívják.” Vagy a III. könyv 3. részének 16. strófájában az *evet*nek adja meg erdélyi alakját, s egyben megadja fontosabb ismertetőjegyeit is: „– *evet* Ezt nálunk mókusnak hívják, a’ mely az erdőben egy fának tetejéről a’ más fának tetejére ugrik mint a’ madár. Tsudálatos serény és szökő állat.”

Szintaktikai jegyzékek Kovásznai szerint azok, amelyek „a’ Szóknak egyben-rakattatásokat magyarázzák. Mert vagynak e’ Poetában a’ szóknak olyan egyben-szerkeztetési, mellyeket bajos volna minden olvasónak jól meg-érteni világosítás-nélküli. Tehát mind azok, és a’ szóknak némely tsudálatos *Regimenjei* ’s egy mástól való függései, *Syncope*, *Hypallage* figurákkal ’s több ide tartozó dolgokkal egyetemben, e’ Jegyzésekben megmagyaráztatnak”.<sup>348</sup> Az esetek többségében Kovásznai megadja a Gyöngyösi által használt szintaktikai eljárás módját, feloldja (pl. paripa kék – kék paripa; boldogb – boldogabb), de nem firtatja, Gyöngyösi milyen elgondolásból él ezekkel a figurákkal. Néhol Vergilius- és Ovidius-párhuzamokat idéz, de mindezt csak azért, hogy Gyöngyösi költői nagyságát hangsúlyozza, s ilyen esetben nem ritka a Gyöngyösit illető elfogódott, dicsérő hangnem.

Grammatikai kommentárjainak főbb forrásai közé tartozik még a heidelbergi akadémia görögtanárának, Leonclavius (Löwenklav) Johannesnak *Annales Sultanorum Othomanicorum* című munkája, amely 1588-ban jelent meg Frankfurtban, s amely a III. Könyvnek magyarázatában mutatkozik igen hasznosnak. Így például a török szavak magyarázatában igen gyakran idézi Kovásznai az *Annalest* (tiha, kaftán, buzogány, spaiák szavak magyarázatában), de a törökök öltözködésének, haj- és szakállviselésének, a törökök életmódjával kapcsolatos kérdéseknek megvilágosítására ugyancsak Leonclaviust használja forrásként. Amint Rádayhoz címzett leveleiben is láttuk, a III. könyv kapcsán gondja van a török eredetű szavak némelyikének jelentésével. A kommentárból kiderül, megnyugtató választ ezekre a kérdésekre Rádaytól sem kapott, így kénytelen bevallani, hogy kommentárja néhol hiányos, ezért azokat, „a’ kik azokat jól-értik”, pótolják. De, mint munkája elején leszögezi, hiányosságaiért ne okolja senki, „Mert ha valaki annyi munkát tenne még Gyöngyösinek ezen könyvén, mint a’ mennyit én tettem, kevés homályosság maradna azokban az ő verseiben”.<sup>349</sup>

---

<sup>348</sup> KOVÁSZNAI 1791: d.

<sup>349</sup> KOVÁSZNAI, 1791: l.

## Retorikai jegyzések

Kovácsnai kommentárjának igen nagy érdeme, hogy felhívja a figyelmet a Gyöngyösi-szöveg retorikai olvashatóságára, amelyre legutóbb Bartók István, majd Jankovics József<sup>350</sup> is utalt Gyöngyösi-kiadásainak utószavaiban. Egy adott szöveg költőiségét, Gyöngyösihez hasonlóan, a retorikai és poétikai alakzatok révén látja megvalósíthatónak – véleménye azért is figyelemre méltó, mert nem ismeri a Főnix Gyöngyösi által írt utószavát. Retorikai jegyzéken „az Ékessen szóllásból vett Jegyzések”-et érti:

„a’ mellyek megmutatták, az Ékessen-Szóllás’ mesterségének mellyik részéből vette Gyöngyösi ez vagy amaz szóllásának formáit? Mert nintsem csak egy strófa-is ebben a’ munkában, melyben a’ *Rhetoricának* nyilván való nyomai ne láttatnának. Azon egy értelemnek sok féleképen és bővön való ki-mondásai, a’ részeknek elé számlálása, a’ *Thesis* és *Hypothesis*, vagy a’ közönséges beszédre-való ki-menetel, és annak a’ jelen való dologra lévő szabása és alkalmaztatása az emberi indulatoknak és egyéb dolgoknak bőlts le-írása, mely *Descriptionnak* neveztetik; a’ tsudára méltó kedves *Methaphorák*, *Allegóriák*, hasonlatosságok és egyéb *Tropusok*, *Figurák* vagy szóllásbéli tzifrázások, egy szóval, a’ valóságos Ékessen Szóllásnak minden réguláinak minden unalmas maga-vetés-nélküll-való meg-tartása. [...] A’ *rhetorikára* való az-is, mikor igen sok helyyeken az *Adjectivum* helyyett *Substantivumot*, a’ *Concretum*-helyyett (: a’ mint hívják :) *Abstractumot* téssen; a’ *Verbummal Nomen*-helyyett él, ‘s. a.’ t’”.<sup>351</sup>

Kovácsnai igen alapos ismerője az antik és reneszánsz retorikai irodalomnak,<sup>352</sup> s ezt kommentárjában igyekszik is kamatoztatni, megte-remti a szövegen belül az egyes retorikai alakzatok közti összefüggéseket (nem egy esetben utal a Gyöngyösi-szövegen belüli hasonló retorikai eljárásokra), az egyes retorikai alakzatok esetében igyekszik kimutatni azok forrásait (számtalan Ovidius- és Vergilius-párhuzammal él a retorikai alakzatok magyarázatánál), illetve a retorikai alakzatokat igyekszik az olvasó számára egyértelműsíteni, s ilyenkor hosszasan magyarázza az adott trópus használatának létjogosultságát (például elmeséli, hogyan használják az íjat, micsoda a tegez, az elfogott madarat hogyan gyűrűzik meg stb.) A kommentárnak személyes hangot az ad, amikor Kovácsnainak sikerül azonosítania egy-egy retorikai alakzatot, s ebbéli örömét, valamint az alakzat fölötti gyönyörködését Gyöngyösi-laudációk hosszú sorával egészíti ki. A leggyakrabban felismert és kibontott trópus az „allegória” és a „metaphora”, a „hiperbola”, a „paranomasia” (kám-kánya), a „hipallage”, az

<sup>350</sup> BARTÓK 2005; JANKOVICS 1998–2005.

<sup>351</sup> KOVÁCSNAI 1791: f.

<sup>352</sup> A reneszánsz és barokk kori retorikai irodalomról lásd továbbá GÁBOR 2002.

„apocope” (vészi-vészen), a „ploce” (fogoly kétszeri alkalmazása, más értelemben), a „részeknek elészámlálása, az apostrophé”, az „antecedens pro consequente”, a „thézis” (azaz „a közönséges helyre való kimenetel és annak a jelenvaló dologra való szabása”), a „descripció”, az „anaphora” („ugyanazon szó többször tétetik a jelentés hathatóságára”), a hasonlat, imitatio, „hypotyposis” („eleven színekkel való festés”).

## Poétikai jegyzések

A retorikai és poétikai olvasat szervesen összefonódik a kommentárban. Míg az előbbiben az egyes alakzatok azonosítására és leírására, az antik költészeti hagyomány párhuzamba állítására vállalkozik, poétikai jellegű kommentárjában felvázolja azok irodalmi kontextusát. Vergilius és Ovidius munkásságára hagyatkozva vázolja fel azokat a történeteket, amelyek Gyöngyösi költészetének alapját képezik, kommentárja így afféle mitológiai kislexikonként is funkcionál, miközben Gyöngyösi előadásának módját, nyelvi megformálását is megpróbálja megragadni: „a’ régi költeményes historiák rövideden elé-beszéltetnek, hanem szorgalmason meg-mutatattanak a’ régi poetáknak, kivált Ovidiusnak és Virgiliusnak írásának részei, melyeket belőllők vett Gyöngyösi, és a’ maga matériájára bőltsen alkalmaztatott. [...]”<sup>353</sup>

Messzire vezetne, s a könyv terjedelmét mindenképpen meghaladná, ha a poétikai jegyzékek leírásánál a Kovásznai által azonosított forrásokat, illetve a Kovásznai saját munkája során felhasznált műveket részletesen elemeznénk, s ez akkor is igaz, ha tudjuk, Kovásznai csak a történelmi jellegű kommentárjaiban teszi fel expliciten a kérdést: vajon milyen forrásokat használhatott Gyöngyösi? Ezért csak jelzésképpen idézzük Kovásznai értelmezését a Gyöngyösi-filológiában oly sok fejtörést okozó címről. Természetesen ennek azonosításában is az ovidiusi költészetre hivatkozik, elmeséli a *Metamorfózis* főnixtörténetét, majd megpróbálja megoldani a főnixrejtélyt. Véleménye szerint a Főnix Lónyai Anna második házasságára utal:

„De az hamvából egy kis nyüvetske származik a’ melyből nevededik az ujj Phoenix. A’ régi Ekklé’siai tanítók, ebből szokták-vala próbálni a’ jövendő fel-támadást, pedig tsak költött és fabulás madár a’ Phoenix és sehol sints a’ poeták’ agyán-kivüül. Ez azért értelme a’ Gyöngyösi szavainak: A’ miképen a’ Phoenixnek hamvából ujj Phoenix támad, ugy a’ most meg-hólt Veselényi István’ halálából a’ leszsz, hogy Annát Kemény János vészi-el, a’ ki néki szinte olyan drága Phoenixe leszsz, mint Veselényi vólt. Utóljára

---

<sup>353</sup> Uo.

jegyezzük-meg azt-is, hogy erre a' Phoenix fabulájára tzelez Gyöngyösi ebben-is, mikor ezt a munkáját *Porábúl megéledett Phoenixnek nevezi*".<sup>354</sup>

Külön tanulmányt érdemelnének azok a szövegpárhuzamok, amelyeket Kovásznai a Gyöngyösi- és Ovidius-szövegek között mutat ki, Ovidiusra több mint százszor, Vergiliusra több mint ötvenszer hivatkozik konkrét szövegpárhuzamok kapcsán, bibliográfiai hivatkozással, citátumokkal. S a párhuzamok sora sokkal többre tehető, ha azokat az utalásait is össze-számoljuk, amelyekre nem hoz konkrét idézetet, csupán strófaszámmal vagy verssorszámmal hivatkozik.

A forráshivatkozások számát tekintve egyértelműen Ovidius és Vergilius műveinek idézése a leggyakoribb – ha megnézzük Kovásznai könyvlajstromában az antik auktorokat, akkor hat Ovidius-<sup>355</sup> és négy Vergilius-kiadást<sup>356</sup> is forgathatott. Kovásznai igen alapos elemzését nyújtja a Gyöngyösi-szöveg és Ovidius, valamint Vergilius művei közötti szövegpárhuzamoknak. A két antik költőelőd követésének sorról sorra való kimutatása tehát Kovásznai jegyzékének nagy érdeme, s Kovásznai igen gyakran illeti Gyöngyösit egy-egy párhuzam felvillantásakor szuperlatívuszokkal, de nem ritkák a kiigazítások sem, ha nézete szerint Gyöngyösi hibásan idézi az antikokat, s nem megfelelő hasonlatot alkalmaz:

„*Hamis Polyphémnek Polyphemus, Cyclopsnak mondatik Homerusnál és Virgiliusnál. Odys. L. IX. Aen. L. III: 641. Ennél mindazáltal Ulysses ravaszabbnak iratik, mert őtet meg nem tsalhatta. És így ez a' Pholyphe-mustól vett hasonlatosság nem épen helyyesnek láttatik ide, a' cham tsalárdtságára nézve, hanem kegyetlenségére és telhetetlenségére nézve illendőbbnek tetszik ez a' hasonlatosság. Lásd Virg. Aen. L. III: 620. sgg*".<sup>357</sup>

A nagyszámú antik citátummal, amelyek a két említett auktor mellett Horatiusszal, Pliniusszal, Plautusszal, Claudianusszal, Homérosszal stb. bővíthetőek, Kovásznai nemcsak az antikvitás irodalma által próbálja kanonizálni a barokk szerzőt, hanem egyben saját státusát, véleményét is nyomatékossítja, s idézési technikája, a szó szerinti idézetek gyakorisága

<sup>354</sup> Uo.: 23.

<sup>355</sup> Kovásznai könyvtárában az alábbi Ovidius-kiadások, -kommentárok találhatóak meg: OVIDIUS: *Metamorphoseon libri 15 cum notis Minellii*, Roterodami, 1710; *Metamorphosis cum notis Farnabii*, Amstelodami, 1661; *Metamorphosis cum notis variorum*, Lugduni Batavorum, 1735; *Metamorphosis*, Amstelodami, 1655; *Opera omnia cura et studio Petri Burmanni*, Amstelodami, 1727; *Tristium libri 5 cum notis Iohannis Minellii*, Hagae Comitum, 1664.

<sup>356</sup> Kovásznai az alábbi Vergilius-kiadásokat és kommentárokat használhatta munkája során: VERGILIUS: *Opera accurate Nicolao Heinsio*, Amstelodami, 1670; *Opera cum notis Minellii*, Roterodami, 1704; az általa többször tételesen hivatkozott Servius-kommentárt: *Opera cum notis Servii*, Genevae, 1636; *Opera, interpretatione et notis illustravit Carolus Ruæus*, Amstelodami, 1690.

<sup>357</sup> KOVÁSZNAI 1791: 161.

az antikvitásnak s elsősorban Ovidiusnak, Vergiliusnak és Cicerónak a 18. század végén betöltött szerepére és helyére is rávilágít.

Retorikai kommentárjai mellett talán a poétikai jegyzékek azok, amelyek során szintén a két kiemelt római költőelőd, munkásságára hagyatkozik – Ovidius- és Vergilius-, Cicero-, Catullus-, Claudianus-, Homérosz-, Horatius-, Seneca-, Terentius-utalásai olyan intertextuális szöveghálót eredményeznek, amely mentén nemcsak a Gyöngyösi-szöveg retorikai-poétikai imitációit járja körül, hanem az értelmezés terét is lezárja és tovább problematizálja. Poétikai jegyzékének másik igen hangsúlyos vetülete, hogy éles különbséget tesz história és poézis között:

„Ugyan ezen poesisi Jegyzésekre valók azok-is, mellyekben igyekeztem meg-külömböztetni a’ poeta’ költeményét a’ valóságtól. Mert a’ régi poeták’ szokása-szerént, a’ valóságos meg-lett dolgokat a’ maga költeményeivel sok helyeken úgy meg-elegyítette, hogy némelykor alig lehet meg-esmérni és ítélni, ha valjon történt dolgot beszéll-é, vagy magától költött fabulát?”

A diskreciótevősszámos esetben nehézségekbe ütközik: előfordul, hogy az általa poézisként azonosított részekhez keres valóságreferenciákat,<sup>358</sup> vagy épp a hiányzó történelmi adat pótlása végett nyúl forrásként a poézishez. Nem tudja pontosan ugyanis, mikor írja Kemény krími fogságából az Annához címzett levelét, ezért azt írja:

„Nem tsak a’ napnak idejét mondja pedig meg, hanem az esztendőnek tavaszi részét-is ki-jelenti, a’ madarak[na]k éneklések-által, és a’ gerlitze’ látása-által, a’ melly ősszel vagy télbe nem szokott láttatni. Ha azért ez a’ költemény az esztendőnek végére nézve valóság vólna, úgy tartom, hogy illenék az 1658-dik esztendőbéli tavaszi időre. Mert 1657-nek a’ vége-felé, az az september-után jutott Krimben, a’ mikor se gerlitzét sem egyéb hangitsáló madarat nem láthatott. Következik hát, hogy 1658-nak tavaszszára ilyen ez a’ levél-írás”.<sup>359</sup>

A két terület szétválasztása főként az utolsó könyvben válik problematikusá. S ez az a pont, ahol az addig „jó historikus”-nak tartott Gyöngyösi helyzete is megkérdőjeleződik, Kemény János tettei és azok megítélése számos ponton ellentmond a Kovásznai által felhasznált forrásoknak. S ezt már nem tudja olyan megnyugtató módon lezárni, mint a história és poézis közötti distinkciótevést, amelyről a III. könyv 3. részében azt írja:

<sup>358</sup> Ilyen például a II. könyv 4. részének 15. versszaka, ahol a hasonlat kibontásáról a gerlice kapcsán ezt jegyzi meg: „*Clárisos ajaka* Némelly madaraknak orrok szép veress szokott lenni, mint a’ publikánról írja Ovidius Amor L:II: Elegia 6:22. Nem tudom, Krim Országban mitsoda orru gerlitzek teremnek, de itt Erdélyben nem emlékezem, hogy piros orru gerlitzét láttam-vólna, minémüt téssen a’ klárisos ajaku gerlitzet.”

<sup>359</sup> Uo.: 212.

„Tehát ez a’ rész áll sok igaz és valóságos históriából, de a’ mellyek fabulákkal meg-elegyitettek a’ poëtától”.<sup>360</sup>

## Históriai jegyzések

A történelmi vonatkozású passzusok megvilágításakor Kovásznai általában jelzi a felhasznált források adatait. Mint írja, célja, hogy „semmi historiától világosságot kívánó dolog magyarázatlan ne maradjon, ha nem mindennek-előtt érthetővé lenne”.<sup>361</sup> Ezért igyekszik hosszas citátumok beiktatásával felvázolni a korabeli történelmi helyzetet, s azokat szembevetni Gyöngyösi soraival. A források használata az esetek többségében a kérdéses passzus megvilágítására szorítkozik. A Gyöngyösi-szövegben előforduló történelmi eseményekről, Kemény János, illetve II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratáról, a Gyöngyösi-szöveg címzettjéről, Apor Istvánról igyekszik pontosan dokumentálódni, és szigorúan – nem egy esetben szó szerint – ragaszkodik a történelmi forrásokhoz. Kovásznai történelmi nézeteit azonban elárulhatja forráskezelése, az egyes források kiválasztása is – amelyet nagyrészt az határozott meg, hogy miről volt tudomása, illetve hogy mi volt számára elérhető. Mint az előszóban írja, históriai jegyzékeinek elkészítésekor nyomtatott és írott forrásokra egyaránt támaszkodott. A nyomtatott források közül kiemeli Bethlen Jánosnak a *Rerum Transsylvanicarum libri quatuor* című munkáját, amely „ebben az 1791-dik esztendőben-is ki-jött harmadszor-is Kolosvárt”, Montecuccoli 1718-ban, Bécsben megjelent *Commentari bellici* című művét, Grondski Sámuel *Historia belli cosacco-polonici* című, 1789-ben Koppi Károly kiadásában megjelent munkáját. A kéziratban lévő történelmi munkák közül Szalárdi János *Síralmas magyar krónikáját*, Kemény János *Önéletírását* és Cserei Mihály *Históriáját* használja fel.<sup>362</sup> Ha megnézzük a kommentárt, azt látjuk, hogy az előbeszédben jelzett történelmi források igencsak bővíthetőek, s ezek közül mindenképp megemlíthetjük Bethlen Farkas, Bethlen Miklós, Bonfini, Décsi Sámuel, Istvánffy Miklós, Kazy Franciscus, Thúróczy János nevét, illetve Kemény János szövegeit, a Gileád Balsamumát, a Kemény család geneológiáját. Kovásznai elsősorban históriai vetülete miatt tartja a Kemény-művet a Gyöngyösi-életmű legkiemelkedőbb darabjának, s kommentárjában igyekszik felhívni a figyelmet, ha Gyöngyösi vét a történelmi hűség ellen. Gyöngyösivel – pontosabban Kemény János tetteivel – főként a III. könyvnek magyarázatában kerül egyre gyakrabban szembe, s álláspontjának alátámasztása végett, mint annyiszor, itt is az antik történetírók-

---

<sup>360</sup> Uo.: 482.

<sup>361</sup> KOVÁSZNAI 1791: g.

<sup>362</sup> KOVÁSZNAI 1791: g.

hoz fordul: „[...] – véteni Méltóságát el-venni, mint a’ királyok és fejedelmek sokszor szoktak tselekedni. Mint Caesar-is sokszor-szokta-vala elő-hozni Euripidesnek ama verseit: Ha az igazságot meg-kell rontani, uralkodásért kell meg-rontani. Egyéb dolgokb[an] a’ kegyességet kövesd. Lásd Svet. in Caesare”.<sup>363</sup>

A III. részig ugyanis problémamentesen elkülönítheti a poézisre és a históriára vonatkozó passzusokat, s históriai nézetei nem is ellenkeznek a Gyöngyösi által állítottakkal, sőt, az általa használt forrásoknak is megfelelnek. A III. résztől azonban az addig igen jó historikusnak tartott Gyöngyösi megítélése megváltozik, s azt írja róla: „maga is magyar lévén, a’ maga nemzetét az igazság ellen-is ditsérni akarta, mint jó haza’ fija, de nem jó historicus”.<sup>364</sup> Mert „sokkal másképen vólt a’ valóság, a’ mint az akkor ott jelen lévő Betlenből és a’ Montecuculi irásából-is az igazság világosan meg-tetszik”.<sup>365</sup> A *Főnix* históriai olvasatának tehát az lesz az eredménye, hogy a történet előrehaladtával egyre értetlenebbül áll a Keményt magasztaló Gyöngyösi előtt, s bár megmaradnak Gyöngyösi neve mellett a kezdeti szuperlatívuszok, Kemény figurája egyre inkább elválik a szerzőtől, s tőle függetlenül, néha értetlenkedve, Gyöngyösit mentegetve, egyre negatívabb színben tünteti fel az erdélyi fejedelmet. Ugyanakkor ki kell emelnünk a jegyzeteknek azon vetületét is, amelyre Kovásznai nem hívja fel *Elöljáró beszéde*-ben az olvasó figyelmét: az irodalmi/történeti forráscsoportokon kívül ugyanis Kovásznai számtalan egyéb kultúr- és művelődéstörténeti, néprajzi jellegű magyarázatot fűz a Gyöngyösi-szöveghez, melyek rávilágíthatnak arra, hogy milyen kulturális praxisok állhatnak a kommentár mögött, s amelyek már egy más, kitágított perspektíváját nyújthatják a Gyöngyösi-szöveg olvasatának: megtudhatjuk például, hogy milyen hiedelmek kapcsolódnak a 18. században a lidércekhez, kultúrtörténeti kitérőt olvashatunk a kávé, a dohány és a bor fogyasztásáról és elterjedésének módjáról, illetve ezekkel kapcsolatosan Kovásznai véleményével is szembesülünk:

„– készül ostromához Az ostromhoz való kezdés rendeltetett-vala janariusknak 21-dik napjára, és ezt fel-jegyzi Betlen, hanem azt nem irta-meg, hogy janariusknak hányadik napján érkezett Kemény Fejér Egy-házára? [...] Indult-vólt pedig el 4-dik januarii, mert fordult meg egy Gilead Balsamuma nevű könyv a’ kezemenn, mellyet Kemény Krimb[en] irt vólt, és Patakon ki-nyomtatott 1659-b[en]. Januarisunak 4-dik napján ajándékozott Kemény János ebből egy Exemplárt Teleki Mihálynak, melybe ezt irta Teleki Mihály: Az én jó, érdemem felett való Mélt. Uram atta ez könyvet

<sup>363</sup> II:4:57. KOVÁSZNAI 1791: 233.

<sup>364</sup> III:6:2. KOVÁSZNAI 1791: 655.

<sup>365</sup> III:6:11. Uo.: 660.

nekem az olvasásra 1662. 4. Januarii, midőn már indulni akarna Erdély Országáb[a]. Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei. Teleki Mihály mp”.<sup>366</sup>

Ugyanakkor elmondható – hogy kommentárját közelítsük a kiadói elveihez, illetve Rádayhoz írt leveleihez –, Kovásznai az általa kérdésesnek ítélt passzus kommentálása érdekében megteremti az egyes Gyöngyösi-szövegek közötti kapcsolódási pontokat, s ez egyben jó alkalom is arra, hogy a szerzői név köré csoportosítson egyéb, még kérdéses szerzőségű szövegeket, kifejtse azokról véleményét, illetve a szöveg és a biográfia ismert passzusainak az egymás mellé rendelése mentén próbálja pótolni a szerző életére vonatkozó hiányzó adatokat, ami a Gyöngyösi-szöveg adott passzusának a fikció/valóság dilemmáját is feloldhatja. S ugyancsak a levelezés és a kommentár együttes olvasatával az egyes szövegek kapcsán kialakított véleményére is reflektálhatunk. Igen jó példa erre a *Rózsakoszorú*, amelyről Kovásznai úgy nyilatkozik egyik levelében, hogy „nem tudom, miért, legkevesebbre tudom betsülni”.<sup>367</sup> Tagadhatatlan, hogy a protestáns Kovásznai számára a felekezeti szempont a kommentárjában legalább olyan fontossággal bír, mint az erdélyi jelleg. De kommentárjából egyértelműen kitűnik, hogy a *Rózsakoszorú*val szembeni fenntartásai nem annak felekezeti jellege miatt születtek, s nem is a katolizáló Gyöngyösi ítéli el művének elmarasztalásával – Kovásznai nem tud ugyanis Gyöngyösi válásváltásáról, s igen dicséretesnek tartja, hogy katolikus létére milyen jó véleménnyel van a protestánsokról: így Rádayhoz írt levelében írja: „lehet rajta tsudálkozni, hogy pápista ember lévén úgy tudta írásait mérsékelni, hogy semmi olyast a protestánsok ellen nem szóllott, amely nagy tsuda, kivált abban az időben élt emberben, amikor a magyarországi clerus oly igen dühösködött az Evangélikusok ellen”, majd a kommentárban: „Mert a’ római AnyaSzent Egyház tsaládai, kik-közüll való vólt Gyöngyösi, a’ többi-között, az angyalokról azt hiszik, hogy minden hívő embernek bizonyos angyala rendeltetik az Istentől”.<sup>368</sup>

A levelezés és a kommentár fentebb vázolt aspektusaival Kovásznai Gyöngyösi-kiadástervezetét vizsgáltam. A kommentár részletes elemzése, főként terjedelme miatt, jelen könyvben nem vállalkozom, de a felvázolt szempontok alapján néhány következtetés mindenképp levonható. Egyrészt, hogy a 18. századi kiadói mandátumok keretei között Kovásznai kommentárja, kéziratban maradása ellenére is, a Gyöngyösi-recepció legfontosabb 18. század végi forrása, s kora tudományosságának kritériumait, a 18. századi kiadói törekvések célkitűzései messzemenően teljesí-

---

<sup>366</sup> III:5:116.

<sup>367</sup> KOVÁSZNAI 1789a.

<sup>368</sup> II:9:68. KOVÁSZNAI 1791: 361.

ti. Nemcsak azért, mert a korszak hasonló kiadási törekvéseivel szemben Kovásznainak valóban sikerül megszereznie Gyöngyösi műveinek első kiadásait, s a „helyes”, javított szövegkorpusz kérdéses pontjainak megállapítása, azok korrigálása, a választott szöveg törvényszerűségeinek megállapítása, az írói biográfia és életmű narratívájának felvázolása, s a művek megértéséhez szükséges kommentárok elkészítése ezt bizonyítja. (Tette mindezt úgy, hogy a magyar irodalomtörténeti hagyományban a Matthaeus Fortunatus Seneca-kommentárján<sup>369</sup> kívül nem volt olyan előképe, amely a nemzetközi szintet elérte volna.) Másrészt a szöveg másodlagos homályosságát megszüntetni hivatott történelmi, retorikai, poétikai jegyzetek – azon túlmenően, hogy a 18. századi irodalomszemléletet és kulturális horizontját tükrözik, s jegyzékének publikálása szükségessé teszi a kritikai jegyzeteket – olyan aspektusait nyújtják a 17. századi barokk költő életművének, amelyekre a későbbi Gyöngyösi-filológia is felhívta figyelmünket. Példaként említhetjük Gyöngyösi műveinek poétikai, történelmi olvasatát, s ezen belül a Magyar Ovidius életművében az Ovidius- és Vergilius-reminiszcenciák kimutatását. Ezek, bizony állíthatjuk, a kortárs Gyöngyösi-filológia számára is tanulságokkal szolgálhatnak. Példaként említhetünk azokból a szöveghelyekből, amelyek forrásait a Gyöngyösi-filológia mindmáig nem tudott feloldani: így a Kemény János Annához írott levelét a II. könyv 4. részének 35–37. strófájában, melynek forrása Kovásznai szerint „Ex Ponto L.III. Eleg 5. versus 48 így szól *Hála Istennek, az elme mindenüvé el-mehet!* És ugyan Ex Ponto Liber IV. Epist. 9 versus 41. azt mondja, hogy csak egyedüll az elméje nints szám-ki-vetésben”.<sup>370</sup>

## Levelék hagyománykonceptiója – A Kazinczy–Ráday-levelezés Gyöngyösi-képe. Kitekintés

### Párhuzamos levelezés, változó Gyöngyösi-kép

A Kovásznai–Ráday-levélváltás Gyöngyösi-passzusai némileg átértelmeződnek, ha összevetjük azokat Ráday Gedeon ugyanezen időben Kazinczyhoz írt leveleivel. Mint már utaltunk rá, Kovásznai és Ráday levelei többnyire a Gyöngyösi-kiadás előmunkálataira vonatkoznak, míg a Zilai Sámuellel váltott levelek érintik Zrínyi *Ne bánts d a magyart* című munkájának kiadásait is. A tizennyolc levélben mindössze kétszer fordul elő Zrínyi és Gyöngyösi összehasonlítása, egyszer Zilaitól üzeni Kovásznai, hogy a két költőelőd párharcában Gyöngyösi munkásságát többre tartja

---

<sup>369</sup> Fortunatusnak 1522-ben, Velencében jelenik meg Seneca-kommentárja, *L. Annaei Senecae Naturalium Quaestionum Libri VII.* címmel.

<sup>370</sup> KOVÁSZNAI 1791: 222, 211.

Zrínyiénél. Ráday egyetlen ismert levelében ennek fordítottját állítja, s verseslési kérdésekben is úgy ítéli, Zrínyi „comma szerént olvasva” felülmúlja Gyöngyösit, hiszen ezáltal elkerüli a Gyöngyösi-strófa monotóniáját. A levél végén közölt versében<sup>371</sup> azonban mindkettőnek „monumentumot” állít. Az ugyanazon időszakban Kazinczyhoz írott leveleiben nem találjuk ennek a kettős Gyöngyösi-Zrínyi-képnek az egyensúlyát – Ráday elsősorban Zrínyivel kapcsolatos meglátásait fogalmazza meg, s mindez nemcsak Kazinczyra lesz nagy hatással, hanem szervesen befolyásolja a 18. század végi Gyöngyösi-kánon alakulását is.

„Én sietek az én munkáim nyomtatásával. – mert ugy-e? mikor nyelvünket gyarapítjuk, akkor a’ Nemzetet oktatnunk kell az olvasásra; mert különben izzadva szerzett munkáinkat senki sem olvassa” – írja Kazinczy 1789. április 17-én Horváth Ádámnak.<sup>372</sup> A levélidézetet akár példaértékű is lehet. Az 1760–1848 közötti időszak irodalmi beszédmódjának főbb irányvonalairól tudósít: jelesül a magyar nyelv – kultúra – ügyének szolgálatáról, a különböző nyilvánosságformák megteremtéséről, az irodalmi ízlés átalakításáról, és nem utolsósorban a szerzői hírnév megteremtésének vágyáról. Természetesen a korszak irodalmi beszédmódja nem egyszerűsíthető pusztán a fentebb összefoglaltakra – jelen fejezetben Kazinczy levelekből kiolvasható beszámolója orientatív, kitekintő jellegű, a Kovásznai-Ráday-, Ráday-Kazinczy-levelezés idézett passzusai a 18. század végének alakuló irodalomfogalmát hivatottak jelezni. Ezért a kutatás csak a levelekre irányult, nem terjeszkedett ki a korszak egyéb nyilvánosságképző fórumaira (előszavak, folyóirat-kiadások). Nyilván Kazinczy Gyöngyösi-képe bővíthető lenne, az egyes állítások differenciáltabbak lennének, ha a kutatást nem zárjuk le a Mezei Márta által meghatározott korszakhatárral, hiszen Kazinczy az aktuális poétikai stratégiáinak függvényében nyilatkozik Gyöngyösiről. De akkor nem tekinthettünk volna el például az önéletírások tanulmányozásától és Kazinczy levelezésének teljes körű vizsgálatától. Kazinczy korai Gyöngyösi-képének felvillantását Ráday irodalomszervezői szerepének alátámasztása indokolta – egy bonyolult kor bonyolult irodalomszemléletének nem koherens voltát igyekeztem jelezni, ahol a különböző megállapítások más-más érvényességi körben születtek és teljes egészében nem is vonatkoztathatóak egymásra, szétartó voltak talán nem is tudatosodott a korszak irodalomszervezői számára.

Egyrészt a közlő személye, illetve közege hangsúlyozandó a korszak irodalmi beszédmódját meghatározó Kazinczy-levelezés s főként a Kazinczy-Ráday levelezéskorpusz tükrében, másrészt a fentebbi idézet a közlés tartalma szempontjából is fontosnak bizonyulhat: Kazinczy ugyan-

---

<sup>371</sup> JANCsó 1960: 371.

<sup>372</sup> KAZLEV 1890: 332.

is a nyilvánosságot pótló/helyettesítő levelezés keretei között fogalmazza meg kultúrateremtő, -formáló törekvéseit. Már volt szó a *Magyar Museum* körének irodalmi hagyománnyal kapcsolatos eltérő állásfoglalásáról, Batsányi és Kazinczy vitájáról, Ráday Gedeonnak a korabeli tudomány-szervezésben betöltött szerepéről is. A Kovásznaival és Zilaival folytatott levelezés a Gyöngyösi-hagyomány kérdéses pontjait igyekezett tisztázni, az együttműködés eredménye európai léptékű kiadástervezet volt. Rádaynak az irodalmi hagyománnyal kapcsolatos vélekedése Kazinczyra is ízlésformáló hatással bírt.<sup>373</sup>

Az irodalmi hagyomány fogalmának vizsgálata részben igazodik Kazinczy fentebb idézett törekvéseihez. A magyar irodalomtörténeti hagyomány feltárásának szándéka és olvasókkal való megismertetésének igénye hasonló fontossággal bír Kazinczy számára, mint saját műveinek, illetve a fordításirodalomnak a kiadása.<sup>374</sup> A különböző irodalmi szövegtípusok kiadását a kultúrateremtés és a didaktikus szándék tereli egy jól körvonalazható mederbe, s ez érvényesíthető Kazinczynak a 17. századi irodalomtörténeti hagyomány feltárására irányuló törekvéseire is. Noha az irodalmi elődök sorából több irodalmi személyiség neve is felbukkan Kazinczy sorában (főként a Faludi-recepció fontos számunkra, amely több szegmensében hasonló Kazinczy Gyöngyösi-recepciójához), most csak a Gyöngyösire és Zrínyire vonatkozó passzusok relevánsak. A Kazinczy-levelezés Zrínyi-vonatkozásai nagyrészt ismertek,<sup>375</sup> így csak Kazinczy Gyöngyösit elmarasztaló ítéleteinek háttértörténetét vizsgáljuk. A módszertani fejezetben vázolt elméleti szempontok a Kazinczy-levelezésben változó tendenciával érvényesülnek. A különböző nyilvánosságformákat felvállalni kívánt levelezéskorpuszon belüli főbb szakaszok elkülönítésében igazodunk Mezei Márta kutatásaihoz – három főbb korszakot különböztetünk meg a Kazinczy-levelezésben. Az első a kezdetektől kb. 1810-ig tart,<sup>376</sup> a

---

<sup>373</sup> Ráday és Kazinczy kapcsolatáról, a mesterré titulált Ráday szerepéről Kazinczy nézeteinek alakulásában lásd többek között MUSEUM, 2004.

<sup>374</sup> MEZEI 1998: 88.

<sup>375</sup> HAUSNER 1985; KISS 1999: 217–220.; LACZHÁZI 1999: 228–233.

<sup>376</sup> „Ez az időszak egybeesik a kulturális élet kibontakozásának kezdeteivel. Az 1800-as évek elején, az újrakezdés, a szerveződés korában sokoldalúan, de más motivációkban jelentkeznek a levelezésben a nyilvánosság régi és újabb problémái [...], a levelezés fontosabbá, néha a legfontosabb nyilvánosság-fórummá válik. A nyilvánosság-szerep az 1795-ig és az 1800-as évek elején komplex módon jelentkezik a levelezésben: sokféle a nyilvánosság-teremtés és a nyilvánosság-helyettesítés, s fokozatosan erősödő szerepe van a nyilvánosság-pótlásnak; illetve e funkciók sokszor egymást áthatva jelentkeznek”. MEZEI 1994: 21.

második 1810–1817<sup>377</sup> közé tehető, míg a harmadik Kazinczy haláláig.<sup>378</sup> Jelen fejezetben az 1810-es évekig tartó periódus vizsgálatára szorítkozom.

## A Gyöngyösi-hagyomány nyomában

### Előzmények

Az első korszak különböző irodalmi nyilvánosságformák kialakítására irányuló kultúrateremtő törekvései nagyrészt feltártak.<sup>379</sup> A szakirodalomban nemcsak a különböző irodalmi vitákról születtek elemző tanulmányok, hanem első folyóirataink kritikai kiadása is megjelent.<sup>380</sup> Az első korszak hagyományszemléletét a feltárandó irodalomtörténeti korpusz számbavételének és retrospektív leírásának szándéka uralja – ez többlépcsős folyamatként írható le: Kazinczy körének törekvései egyaránt irányultak egy historia litteraria megírására, valamint az egyes szerzők szövegeinek kiadására. Idetartozónak tekinthetjük az egyes szerzők biográfiájának a megírását – amely az esetek többségében a szerzőről való alapvető információk összegyűjtésével, a szerző identitásának megteremtésével indul –, illetve a művek feltérképezését és szerzői biográfián belüli elhelyezését is. Az anyag rendszerezését a régiségek kiadása, illetve az alakuló irodalmi kánonba helyezése követi – saját irodalmi normáiknak megfelelően: például a Gyöngyösi-műveknek az 1795/96-os Dugonics-kiadásig összesen ötvenkilenc kiadása lát napvilágot,<sup>381</sup> míg Zrínyi Miklósnak mindössze kettő.<sup>382</sup>

<sup>377</sup> „A nyelvújítás, a kialakuló kulturális élet lassan megteremti a maga nyilvánosság-formáit; egyenműsödik a levelezés nyilvánosság-szerepe: a már működő nyilvánosságot magyarázza, egészíti ki, s így főként nyilvánosság-pótló funkciója van. [...] Erősödik a levélírói öntudat: tisztában vannak a levelek (Kazinczy különösen) jelennek és jövőnek szóló jelentőségével”. MEZEI 1994: 21.

<sup>378</sup> Ekkor Kazinczy „már nem vezéralakja az irodalmi életnek, de határozott nézetekkel részt vesz benne. (...) nagyon tanulságosnak látszott ekkor is fontos nyilvánosságszerepének taglalása. A levélről szóló irodalomban s a Kazinczy-levelezésben nincs lényeges műfaji változás, a régi és az új formák együttes jelenléte tapasztalható”. MEZEI 1994: 21–22.

<sup>379</sup> MEZEI 1958, 1994; SZAJBÉLY 2001.

<sup>380</sup> URÁNIA 1999, ORPHEUS 2001, MUSEUM 2004.

<sup>381</sup> Gyöngyösi népszerűségének csökkenését jelzi, hogy a 19. században műveit mindössze 12 alkalommal adják ki, ezzel Zrínyi műveit 13 alkalommal rendezik sajtó alá.

<sup>382</sup> *Symbolum Illustrissimi Domini Comitis Nicolai Zrinyi* címmel jelenik meg Zrínyinek a *Ne bántsá a magyar, vagy Török áfium ellen való orvosság* című munkája, H. n., 1705. Zilai 1790-es kiadása a második. Kónyi János 1799-ben megjelent Zrínyi-átírata kérdéses, a rimes krónikává átirrt eposz szövegével ugyanis Kónyi igen nagy szabadsággal bánt.

„Hazámnak hasznára lehessenek”

A korszak hagyomány szemléletének szegmensei – Bod Péter *Magyar Athenasa*, a benne megjelenő ismérvek, illetve az ingadozó Gyöngyösi-név – kísérő jelenségei a kor levélkorpuszának. Tudjuk, hogy Kazinczy Ráday Gedeonnal váltott leveleiben tetten érhető egy historia litteraria megalakításának szándéka, mint ahogy azt is, hogy Kazinczy kultúrateremtő munkálataihoz is Ráday segítségét kéri. Kazinczy irodalmi törekvéseinek kezdeteire, nézeteinek kialakulására formáló erővel hatott az idős Ráday Gedeonnal folytatott levelezése. Ráday ismerteti meg Zrínyi műveivel Kazinczyt – az első ítélet a Gyöngyösi–Zrínyi-párhuzamról Ráday levelében olvasható, s Kazinczy későbbi leveleiben követni látszik a mesternek titulált Ráday véleményét. Ráday szerepét az irodalmi nyilvánosság formálásában nem kell különösen hangsúlyozni. A nyilvánosság megteremtésére vállalkozó folyóiratok szerkesztői Ráday személyiségét a lap sikerének zálogaként tekintik, s bár a társadalmi rangot elvileg felülírja a szellemi közösségi tudat, a lap szerkesztői – s főként Kazinczy – igyekeznek Rádayt rávenni neve vállalására a folyóirat hasábjain belül.<sup>383</sup> Ráday rangbéli tekintélye oly erősnek bizonyul a levelezők közösségén belül, hogy Földi csak Ráday halála után mer nyíltan szembeszállni<sup>384</sup> a Rádayt mindig etalonként kezelő Kazinczyval – a különböző előfeltevés-rendszereken alapuló irodalomszemléletet képviselő Földi pedig, elkülönülő véleményével, tovább mélyíti a köztük lévő ellentétet. Nem túlzás azt állítani, hogy Kazinczy irodalmi nézeteinek alakulásában Ráday szerepe meghatározó: Kazinczy első korszakának „mestere” és „bírálója”, aki nemcsak Kazinczy műveiről mond ítéletet, hanem aktívan részt vesz az alakuló folyóiratok szerkesztésében is. Levélváltásuk során Ráday adatokat közöl Zrínyi műveiről, közli Kazinczyval a két költőelőddel kapcsolatos véleményét – miközben maga is igyekszik megismertetni Zrínyi munkáival a magyar

---

<sup>383</sup> „Nagyságod közönségesen tisztelt Neve Társaságunknak fényt, és következésképpen előmenetelt, 's a' Literatúrának tekintetét és gyarapodást ad, ... kérem alázatosan: leg-alább a' B. R. G. nevezeteket hagyja-meg Nagyságod” *KAZLEV* I: 245–246.

<sup>384</sup> „Ugyan Barátom, hogy vakíthatott meg annyira a' boldog emlékü Gróf Ráday dibdáb sánta verseivel némellyikötöket, és hogy ronthatta úgy el füleiteket, hogy hidjetez az ő hitván, fundamentom nélkül való Reguláinak, mellyekben ő is Losonczy István hajdani Kőrösi Rectorától megsalattott....Az öreg Gróf Rádaynak eltúrtuk az életében, mert öreg, mert Báró, mert Gróf volt, 's kívántuk, hogy dolgozzon, a' mint tud; és senki nem merte megkedvetleníteni, 's kár is lett volna; de érdemel e a' hiba követőket? Még Homér, 's még Virgil sem a' hibáiban. – Már meg holt: 's a' még is hizelkedjünk e hát neki? Nem ideje e, hogy az igazat igaznak mondjuk, 's a' hibát hibának? – Én ezt ugyan Tenéked tsak sugva mondom és tartsd magadban; hogy én soha egygy Versét sem szerettem az öreg Rádaynak, és többet nyert volna Poesisünk, ha ő nem írt volna, mint hogy írt, mert tovább kell Poétai reguláinknak megállítással küszködni”. *KAZLEV* II: 304.

olvasóközönséget.<sup>385</sup> Szükséges tehát az első perióduson belül elkülöníteni a Rádayval folytatott levelezés időszakát.

Kazinczy első Rádayhoz szóló levelét 1785. október 13-án írja:

„Minekelőtte köz-hellyen jelennék-meg a Geszner Idylliumainak Magyar fordításával, szükségesnek látom, hogy meg-ítélésre olly bírót válasszak, a’ ki hibáit érzékeny fülekkel s szemekkel érezze, és a’ ki azokat nékem egész szabadsággal tudtomra adja. Nagyságodonn kívül nem esmerék senkit, a’ ki kívánságomat tellyesíthetné; valamint más részről nintsen senki, a’ kinek inkább kívánnám hallani javallását, ’s innen eredett az a’ bátorságom, hogy azon Tudósításomnak, a’ melyet ezen fordításnak eleibe akarok tétetni, a’ Nagyságod nevét homlokára függesztettem”.<sup>386</sup> Ráday válaszában<sup>387</sup> elfogadja a mentor szerepét, módosító javaslatokat fűz Kazinczy fordításaihoz – válaszának hangneme, a Kazinczy-levélhez hasonlóan – dicsérő, magasztaló. Nem meglepő tehát, hogy Ráday méltatásának kézhezvétele után Kazinczy olyan legitimáló erőt tulajdonít Ráday véleményének, amellyel már biztosítva látja saját státusát: „erős bizodalommal jelenek meg Hazám előtt, mert Nagyságodnak javallásával bírok,” s ez Kazinczy szemében „igaz érdem!”.<sup>388</sup> Az irodalomtörténeti hagyománnyal kapcsolatos levélváltásuk Spangár *Magyar Bibliothecájának* ismertetésével és Czvittingerével való összehasonlításával kezdődik.<sup>389</sup> Az egyes szerzőkről való ismeretanyag összegyűjtésére is Rádayt kéri fel Kazinczyt. Ezekben a levelekben olvashatjuk első tételes megfogalmazását az irodalomtörténeti hagyomány feltárására irányuló törekvéseinek: „Engemet leg-inkább interessál a’ Magyar Poetákról el-kezdetten jegyzés” – írja Rádaynak, majd segítségét kéri nemcsak az anyaggyűjtésben, hanem ismERE-

<sup>385</sup> Hexaméteres és prózai Zrínyi-átírata a *Magyar Museum*ban jelenik meg, nevét csak ezen átírás alatt vállalja (MUSEUM, 2004.): „Lészen az az Gróff Zrínyi Miklósnak Szigeti veszedelme első részének kötetlen Beszédre való fordítása. Az Museumnak több Negyedgyeiben, még több már kész résztis meg fogom ezen fordításomnak küldeni, vagy pedig az egész fordítást apródonként belé iktatni. Ezt pedig mind a tulajdon magam neve alatt. Tsak ezt a kettőt kérem ki én is az Uraktól, hogy az hol magam nevét fel tenni nem kívánom, azt 1-o: hagyják szabadságomra. (...) És így (...) az Anacreonból való forittásim (...) A. J. jegy alatt”. *KAZLEV* I: 278. Nevének, illetve a választott álnevek használatáról lásd még *KAZLEV* I: 254; II: 22.

<sup>386</sup> *KAZLEV* I: 77.

<sup>387</sup> *KAZLEV* I: 86–88.

<sup>388</sup> Ráday szerepének fontosságát több tényező is jelzi: Ráday leveleit Kazinczy rövid kivonatokkal látja el, amelyekben a levél főbb tematikáit sorolja fel. A kivonatokhoz Kazinczy sok esetben hozzáfűzi a maga véleményét is. Ugyancsak a bírálóval szembeni alázatról tudósít 1788. június 21-én kelt, Rádaynak címzett levele is: „Ő segítsen Nagyságod igyekezetimben, mutassa ki hibáimat, fogyatkozásaimat, igazítson helyre, ’s neveljen bennem egy kedves hazafit. Nagyságod elébb száll nállamnál a’ sírba, de hágy maga után valakit, a’ki kövére könnyekkel áztatott koszorúkat függessen”. *KAZLEV* I: 192. Szobájába kifüggeszti Ráday arcképét, s erről nemcsak Rádayt tudósítja, hanem Batsányit és Szabó Dávidot is. *KAZLEV* I: 213; *KAZLEV* I: 89.

<sup>389</sup> *KAZLEV* I: 103.

teinek kiegészítésében is: „mert abban annyira járatlan vagyok, hogy még nevekről se esmérem a’ régebbieket”.<sup>390</sup> Ugyancsak Rádayt tartja egyedül alkalmasnak egy historia litteraria megírására, érvrendszerében ugyanazokat az argumentumokat használja, mint amelyeket Ráday mentorságra való felszólításakor említettünk: „senkitől sem várhat ez iránt tőkéletesebb tanítást a’ Haza, mint attól a’ Fijától, a’ ki azon felül hogy minden nemeiben a’ Tudományoknak, nevezetesen a’ Poezisnek leg-járatosabb, a’ Magyar Íróknak alig esmert munkáit tudja is”.<sup>391</sup> A Rádaynak Kazinczy által kiosztott szerepek a későbbi évtizedek során fokozatosan Kazinczy szerepeivé alakulnak, s kultúrateremtő munkálataiban Kazinczy számára bírálójának kezdeti útmutatásai irányadónak tekinthetők.

Zrínyi és Gyöngyösi neve főként a különböző kiadások kapcsán merül fel – Ráday küldi el Zrínyi műveit Kazinczynak,<sup>392</sup> javasolja Zrínyi műveinek tüzetes átolvasását,<sup>393</sup> ad útmutatást Zrínyi helyes olvasásához,<sup>394</sup> értesíti Kazinczyt készülő tervéről, Zrínyi prózába ültetéséről, a készülő részekről, az átültetés során alkalmazott módszertani/fordítási elvekről,<sup>395</sup> Kazinczyval beszél meg az új, Kónyi-féle Zrínyi-kiadás kapcsán felmerülő problémákat is.<sup>396</sup> Gyöngyösi neve is a Kónyi-kiadás kapcsán, Zrínyi árnyékában bukkan fel először. Ráday szemléletének igen lényeges pontja, hogy Kónyi eljárását a korszakot uraló Gyöngyösi-hatással magyarázza, s

<sup>390</sup> KAZLEV I: 213.

<sup>391</sup> KAZLEV II: 179.

<sup>392</sup> Zrínyi neve először az *Adriai Tengernek Syrenája* kapcsán bukkan fel. Feltehetően Kazinczy megkéri Rádayt, hogy vásárolja meg számára a művet – Ráday sokallja az árát, (6 pf. 50) s a könyvtárában lévő 1651-es másodpéldányt ajánlja fel Kazinczynak. KAZLEV I: 151. Ugyancsak Rádaytól kapja meg a Zrínyiász 1651-es kiadását is.

<sup>393</sup> Erről tanúskodik ugyanis Rádaynak az 1788. január 4-én kelt levele: „Irja az Ur, hogy Zrínyi olvasására az én ditséretemből vágy: nem tagadom én azt, hogy én ezt a Versszerzőt felette nagyra betsülöm, és majd minden Poetáinknak eleibe helyezem”. KAZLEV I: 158.

<sup>394</sup> „Ugy reményelem, hogy edgyet fog ebben vélem érteni minden, valaki ezen eleve való ítéllettételektől meg szabadulhatott, hogy 1-o: meg ne ütközzön a’ Rhytmosokba, mert ezekre kevesebbet vigyázott Zrínyi, mintsem a’ válogatott szókra, és az dolognak eleven kirajzolására; 2-o: Meg ne ütközzön abbanis az olvasó, hogy ő 12 Syllabájú Verseiben nem tartotta meg az hatodik Syllabán az Hemistichiumot mindenkor, hanem azt olykor az hetedik, sőt néha más Syllabákra is vitte által: Ugyanis úgy látszik, hogy ő ezt nem hibából tselekedte, hanem szán szándékkal, részszerént, hogy az Verseiben nagyobb Varietas légyen, és így az Monotóniának el kerülése által, a’ Versnek szépségeis nevedegyen. Tanátslanám azért, hogy az, ki Zrínyit olvassa, azt ne a’ szokott Hemistichiumok szerént olvassa; eleinte ugyan még hozzá nem szokik, (eddig másként lévén szoktatva) tsudálatosnak fog láttani ezen olvasás, de végtére szépséget fog benne találni” 1788. január 4-én. KAZLEV I: 158.

<sup>395</sup> „Én az ő (Zrínyi) verseit magaméból seholis toldottam, sőt hathatós expressioit mindenütt igyekeztem szórul szóra meg tartani, e’ szerént azért tsak akkor ment egyedül egy két szótska néhol hozzá, a’ hol azt a’ Numerus, vagyis a’ kötetlen beszédnek harmóniája kívánta”. KAZLEV I: 293.

<sup>396</sup> KAZLEV XIII: 134–135.

elsősorban azért hibáztatja Kónyit, mert Gyöngyösi-utánzása nem terjed túl az általa immár elavultnak tartott verselési formán.<sup>397</sup>

Hogy a fentebb idézett Zrínyi-problémákról mi lehetett Kazinczy véleménye – minthogy válaszai nem maradtak ránk –, a Ráday levelekből olvasható ki: „Örvendek rajta, hogy az *én* Zrinyim az Ur előtt is kedves; azt pedig köszönöm, hogy azon versetskéit, melyekre Zrinyi alkalmatosságot adott, nékem meg küldeni méltóztatott, és az iránt való ítéletemet kérdezi.” [Kiemelés tőlem, D. Zs.] Ráday elsősorban Zrínyi verselésével és annak olvasást befolyásoló jellegével foglalkozik. A „kádentziás” verselés szabályaitól nem egy esetben eltérő Zrínyi, Ráday szerint, éppen a variatív szótagkezelés miatt érdemli ki az olvasók figyelmét – s ez egyben Zrínyi legnagyobb érdeme is.

Kiadástörténeti törekvéseik Kónyi János Zrínyi-kiadása kapcsán fogalmazódnak meg. Tudjuk, hogy Kazinczyt 1803-tól foglalkoztatja Zrínyi műveinek kiadása, melyet azonban csak 1817-ben sikerül sajtó alá rendeznie *Zrinyinek minden munkái* címmel, s amelyet Csokonai és Döbrentei kiadástervezete előz meg.<sup>398</sup> Zrínyi neve tehát a Rádayval folytatott levelezésben igen gyakran mondható. Gyöngyösiről ellenben igen kevés szó esik levélváltásukban, öt év alatt – 1785–1790 között – Ráday mindössze egyszer említi Gyöngyösi nevét, Kazinczy ellenben egyszer sem. Beszélgetésük előterébe akkor kerül Gyöngyösi neve, amikor Ráday ifjúkori munkásságáról nyilatkozik: az *Orpheus*ba szánt ifjúkori munkáit saját neve alatt engedi megjelenni, igaz, átdolgozott formában: „de a’ jobbitás leg inkább sok verseknek ki hagyásából állott” – írja Kazinczynak.<sup>399</sup> Bizonyos

<sup>397</sup> „[...] alávaló Verseire nézveis ki-menthető volna Kónyi azért, hogy ő néki azokra a’ mi hires Gyöngyösinek adott alkalmatosságot, akinekis szokása volt a’ szókkal gyakran jártzani, és így szegény Kónyi ettől megsalátván, igen szépen tartotta ezen szóbeli játékjait; az mint-hogy többire nem tsak ő, hanem majd minden Poetáink, a’ kik négy sorú 12. Syllabájú Verseken írnak, Gyöngyösit inkább hibáiban, mintsem érdemes tökéletességeiben követik.” Az idézett passzus igen tanulságos lehet a Gyöngyösi-név ingadozásának kérdésében. Váczy János, a Kazinczy-kötet sajtó alá rendezője ugyanis a kötet névmutatójában csak Gyöngyössi János nevét említi – Gyöngyösi István neve nem szerepel a kötetben. A fentebbi idézet a „mi hires Gyöngyösink” utalását is Gyöngyössi János neve alá sorolja. Nézetünk szerint az idézet nem a tordai leoninus-vers-faragóra, hanem a Vice-Alispán Gyöngyösire utal. Noha a leoninus mint versforma igen elterjedt volt a korban, jelen esetben a Vice Alispán négysoros, 12 szótagos verselésének hatásáról van szó, s nem a leoninusformát népszerűsítő Gyöngyössi Jánosról. Erre utalhat az is, hogy Ráday nem verslátat, hanem szótagot említ. Gyöngyösi verselése, illetve szóbeli terjedőssége Kazinczy levelezésében gyakran előfordul – épp a Gyöngyösi-hatás két fontos szegmentumaként. *KAZLEV* I: 158.

<sup>398</sup> A *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1816 augusztusában számolnak be a könyv megjelenéséről, Döbrentei pedig 1816 novemberében értesíti Kazinczyt, még mielőtt Kazinczy kézhez kapta volna a kiadást, hogy olvasta a művet, s hogy „mi egymáshoz egyenesek szoktunk lenni, megsérteni nem akarás nélkül írom hát, hogy az én, ‘s a’ mi szegény Patakynk által kicinált planum szerint a’ mi kiadásunk jobb lett volna”. *KAZLEV* XIII: 441.

<sup>399</sup> *KAZLEV* II: 48.

passzusok kihagyását pedig azért tartja szükségesnek – vallja meg Ráday némi szabadkozással –, mert ifjúkori zsenyéin erősen érezhető a gyöngyösiánus hatás:

„ifju koromban énis igen Gyöngyösiánus voltam, ’s azt gondoltam, hogy a’ verseknek szépsége főbbképpen a’ bővségből, és valamelly dolognak hosszabb le írásából áll; de hogy ebből már akkoris ki fáratam, ki tettzik ezen verseimnek hirtelen való és még nem reménylt bé zárásából ... hármát négyet közülük meg tartottam mint Vers miveimnek első ’sengéjét”.<sup>400</sup>

Hasonló hangnemben ír Ráday Gyöngyösiről Póts András versei kapcsán is – a Gyöngyösi-követő Póts hibája ugyanaz, amit Ráday a saját ifjúkori verseinek jellemzésekor is hangsúlyoz – Gyöngyösi 18. századi káros hatását a szükségtelen digressziók eltanulásában/követésében látja. Mindazonáltal ez az első passzus levelezésükben, amikor Ráday érdemeket is tulajdonít Gyöngyösinek: művei „elevensége”, „nyájassága” és „verseinek hármóniája” a Gyöngyösi-univerzum pozitívumai közé tartozik, s a Gyöngyösi-követők – Ráday szerint – a gömöri alispánnak főként hibáiból, és nem érdemeiből tanulnak.<sup>401</sup> Rádaynak a négyes rímű verselésnek, illetve a digresszióknak a magyar költészetre gyakorolt hatásáról kialakított szemlélete Kazinczy későbbi leveleinek is tárgya. A normatív, rendszerező literatúrafogalom kialakítása a magyar versrendszeren belüli rendteremtést is feltételezi – a „kádentziás” verselés mint ennek egyik típusa jelenik meg, képviselői/művelői között – a Ráday által is verseléséért méltatott – Zrínyi szerepel első helyen. A verseléséért, „nyájasságáért” figyelemre méltó, de terjengősségeért elmarasztalt Gyöngyösi-kép Kazinczy későbbi nézeteiben Ovidius elmarasztalásával egészül ki – a digressziók alkalmazásakor Ovidiust szem előtt tartó „fecsegő” Gyöngyösi éppúgy a hibákat tanulja el az antik elődöktől, mint a 18. századi költők Gyöngyösitől – vallja Kazinczy.

A mester-tanítvány viszony kirajzolódása mellett nem mellékes tényező Kazinczy énreprezentációjában a nagyra hivatottság vágya, amelyet a közösség-szervezésben, irodalomformálásban vállalt szereptudat is erősít. Ráday elismerése, segítőkészsége csak megerősíti Kazinczy küldetéstudatát. Kazinczy hagyományfeltáró munkálatainak helyes irányát Ráday azonos előfeltevés-rendszeren alakuló hagyományszemlélete is legitimálja – levélváltásuk Zrínyi- és Gyöngyösi-passzusai nagyrészt azonos véleményről tanúskodnak. Ráday hagyományszemlélete a kortársakkal folytatott levélkorpusz tükrében árnyalható. Elgondolkodtató az idős mester szabadkozása ifjúkori, „gyöngyösiánus”-nak titulált művei miatt – de

---

<sup>400</sup> KAZLEV II: 48.

<sup>401</sup> KAZLEV II: 228.

Gyöngyösiről való hallgatása Kazinczy fokozottabb Zrínyi-érdeklődésének függvénye is.

Ráday azonban nem említi a levelezésükkel párhuzamosan készülő Gyöngyösi-kiadástervezetét,<sup>402</sup> s nem számol be a marosvásárhelyiek Zrínyi-kiadásáról sem. Az 1810-es évekig Kazinczy levelei arról tanúskodnak, hogy fokozott figyelemmel kíséri levelezőpartnereinek a Zrínyi-kiadásra és más irodalmi régiségek kiadására irányuló törekvéseit, a versújítási vita kapcsán pedig nemcsak a szállóigévé vált negatív ítéletét hangoztatja Gyöngyösivel kapcsolatosan,<sup>403</sup> hanem el is ismeri Gyöngyösi érdemeit a magyar verselés tekintetében.

### „Zrínyi Miklóst és Gyöngyösit legfőbb két magyar poétának tartom”

A fentebb vázolt levélváltás több szempontból is elgondolkodtató. A Zrínyit méltató laudációk mellett a szűkszavú Gyöngyösi-passzusok láttán – Ráday munkásságának ismeretében – több kérdés is felmerül. A korszak kiadványait figyelemmel kísérő Kazinczy és Ráday egyszer sem említik a levelezésük ideje alatt megjelenő Gyöngyösi-kiadásokat. Pedig levelezésük hét éve alatt öt Gyöngyösi-kiadás lát napvilágot.<sup>404</sup> Ráday nem közli Kazinczyval, hogy a Marosvásárhelyen élő Zilai Sámuel és Kovásznai Sándor az ő megbízásából Gyöngyösi-kiadás előmunkáitain dolgozik. Hallgatása azért is figyelemfelkeltő, mert a levelekből úgy tűnik, Kazinczy a Dugonics-kiadás után ismerkedik meg Gyöngyösi műveivel – határozott

<sup>402</sup> Ráday és Kovásznai levelezéséről tudnak a kortársak, így például az erdélyi tudomány-szervező Arankának részletes információi vannak a munkálatokról. Rádaynak küldött leveleiben is olvashatók olyan passzusok, amelyek a munkálatok menetéről tudósítanak, például megemlíti Rádaynak Kovásznai Gyöngyösiről írt 210 szakaszos magyar versét, vagy arról értesíti, hogy nem érkezett meg Vásárhelyre a *Murányi Vénus* első kiadása. ARANKA é. n. és 1790. Arankának az erdélyi tudományosságban betöltött szerepéről lásd EGYED 1998, 2000, 2004, 2009; BIRÓ 2007; KIRÁLY 2006 (kézirat).

<sup>403</sup> Híressé vált ítéletét Szentgyörgyinek fogalmazza meg: „Azt kérde, Vice Ispán Gyöngyösinek miért nem adtam virágot? Mert rettegtem, hogy haragom igazságtalanná teszen eránta. Foly verse; miden érdeme es. Becsülném ezt; de ő rontotta-el a’ magyarok ízlését. Azolta minden csak könnyen ír, ‘s nem igyekszik jót és szépet írni. Zrínyi nem folyt így, de jól írt. Egy Episztolámban, mellyért némelly lakosa ‘s fija Debreczennek haragudni fog, én egy fiatal poétával ezt a’ két stophát mondatom: Hogy Pázmány magyarul alkalmasint tuda,/tekintsd hol született, ‘s többé nem lesz csuda,/Szülte volna Eger, Pécs, Soprony, Győr, Buda,/Ugy szállana, mint szőlő síp mellett a’ duda./De mivel az a’ táj szülte nemzetünknek/melly szűz birtokában vagyon szép nyelvünknek,/‘S fel nem vette rongyát írhas zsellérünknek:/Nagy méltán tarthatjuk eggyik fő díszünknek. Ládd, édes barátom, nem a’ nem tudáson, hanem a’ nem akaráson mül, hogy én is így nem versificálok. Mentsen-meg engem az illy sületlenségtől Apolló. Könnyű dolog így versificálni”. KAZLEV VIII: 455.

<sup>404</sup> 1785-ben Budán Landerernél a *Florentina*, 1789-ben a *Palinódia* szintén Landerernél és Nagyszombatban a *Rózsakoszorú*, valamint 1792-ben a pozsonyi Languttinál a *Cuma várasában épített Dédalus temploma*.

ítéletet csak az 1796-os év után fogalmaz meg Gyöngyösivel kapcsolatosan, s nyelvújítási törekvéseihez is ekkor fedezi fel Gyöngyösit.

Tudjuk, hogy a *Magyar Museum* megjelenését méltató, a folyóiratról nyilatkozó erdélyiek véleményét Ráday tollából ismeri meg Kazinczy.<sup>405</sup> Ráday Kazinczyhoz írott leveléhez mellékeli ugyanis a hozzá érkező – s ma már csak a Kazinczyhoz írott levelekből ismert – méltatásokat. A folyóiratról nyilatkozók között az egyik leghosszabb az a levél, amely a marosvásárhelyi kollégium tanárától, Zilai Sámuelről származik. Kazinczy leveleiből kitűnik, tudomása van a két marosvásárhelyi tanár létezéséről és irodalmi munkásságáról,<sup>406</sup> arról azonban, hogy tudott volna Ráday Gyöngyösi-kiadástervezetéről, nem találunk nyomokat a levelezésben. Ráday Kovásznaival folytatott levelezése a Kazinczyval váltott eszmecserékhez hasonlatos – lényeges különbség a Zrínyi, Gyöngyösi nevek előfordulásának fordított arányú szereplése. Mint már láttuk, Ráday figyelmezteti Zilait a Gyöngyösi-szövegek szétírt változataira, hangsúlyozza a különböző kiadások összehasonlításának fontosságát, s egyben leírja a két költőelődről szóló versét. A levél 1788 júliusában íródik, Kazinczynak ugyanazon év januárjában foglalja össze Zrínyi verseléséről kialakított nézeteit. A két levél Zrínyit méltató passzusai részben azonosak: Ráday Zilainak írt levele is kitér Zrínyi verselésére és olvasásának módjára.<sup>407</sup> A két irodalmi előd neve azonban egymással egyenrangúként tűnik fel, Ráday levelének végén pedig ezt olvashatjuk: „PS. Minthogy és Zrínyi Miklóst és Gyöngyösit legfőbb két magyar poétának tartom, nem állhatom meg, hogy itt le ne írjam minémű monumentumot kívánok mind az kettőnek emelni, úgymint az elsőnek I-ső monumentum: Gróf Zrínyi Miklósnak Márs és az

<sup>405</sup> Ráday 1790. február 24-én Kazinczynak írt leveléhez csatol egy *Némelly Erdélyi Tudósoknak Itiletei a' Magyar Museum darabjairól* című kéziratot, amelyben szemelvényekben közli a hozzá beérkezett levelek *Museum*ra vonatkozó passzusait. A méltatásokat Aranka, Zilai Sámuel és Benkő Ferenc leveleiből szemlézi. *KazLEV* II: 43–44. Zilai 1788. október 12-én írt levelében közli Rádayval a *Museum* erdélyi olvasótáborának véleményét a folyóirat fogadtatásáról és megjelent számáról. ZILAI 1788b.

<sup>406</sup> Ráday 1788. március 1-jén kelt levelében a *Museum* erdélyi terjesztése kapcsán említi meg Kazinczynak Zilait. Ráday ugyanis elküldi a *Museum* Bevezetését Zilainak azzal a céllal, hogy próbáljon a folyóíratra előfizetőket szerezni. Zilai ezután tudósítja Rádayt – annak kérésére – a *Museum* fogadtatásáról. *KazLEV* I, 295. Egy 1789. július 7-én Arankának írt levelét Kazinczy ekként fejezi be: „Élj boldog napokat és tiszteld Prof Zilay Urat” *KazLEV* I: 464.

<sup>407</sup> „Gyöngyösinek ugyan somábbak és elaboráltabbak a versei, válogatottabbak a cadenciái, de az dolgok sensusához és értelméhez képest semmivel sem válogatottabbak a szavai a Zrínyiénél, sőt ebben ötlet Zrínyi feljül haladja, hogy az rettenetesekeket rettentő szókkal, az szellemesebbeket pedig ahhoz alkalmaztatott hangzással tudja előadni. Hibának tartják némelyek Zrínyiiben azt is, hogy verseiben az hemistichiumot nem mindenkor az hatodik syllabában teszi, de ő azt az olaszokat követve szántszándékkal cselekedte, és azki egyszer Zrínyi olvasásához szokott, nem botránkozik meg benne, ha az comma szerént olvassa, sőt emellett szépséget is talál abban. Hogy azáltal Zrínyi (melyet az mindenkor egyenlő hemistichium szokott okozni) a monotonitást elkerülte”. JANCsó 1960: 371.

Múzsák emelték./Mint Zrínit Zríni, Hectort úgy festi Homerus/S Goffrédot szebben alig rajzolta le Tasso. II-dik epitaphium: Gyöngyösi Istvának/Vénus és az Gratiák/alkották./Gyöngyösi pennáját vezeté keze közt maga Vénus/S nyájjal hintegeték az három kellemetesség”.<sup>408</sup>

Kovácsnai leveleiben, ahogy az előző fejezet rávilágított, Kazinczyéhoz hasonló magatartással találkozunk: mentornak, irányítónak jelöli meg Rádayt – igaz, Kovácsnai hivatástudata jóval szerényebb hangnemben fogalmazódik meg, s a magyar nyelv/kultúra fejlesztésének korabeli programját ismétli: „Ha engem Isten éltet, én minden tehetségemet arra fordítom, hogy Nemzetünk nyelvén irt ily drága munkának világosítására valamit csinálhassak”.<sup>409</sup>

### **„A’ Gömöri Gyöngyösi azt vallja Praefatiójában, hogy ő szokat csinált”**

Kazinczy kánonteremtő törekvései Ráday hatásának jegyében indulnak. Az indulás kezdetének énreprezentációja a mester-tanítvány viszony rendszerében írható körül. Ráday halála, majd Kazinczy börtönévei azonban átírják Kazinczy fentebbi identitását – az irodalmi nyilvánosság megteremtésében játszott szerepével Kazinczy fokozatosan átveszi a mesternek tulajdonított kultúrateheret, kultúraformáló szerepet. Mezei Márta Kazinczy vezérszerepének identitásváltását egy olyan önkép megkonstruálása kísérletében tételezi, amely szerint Kazinczy „egyéni, erkölcsi világában is átéli az ideálok és a lehetőségek ellentéteit, a megvalósítás kilátástalan, csüggesztő erőfeszítéseit, olykor kudarcait. A problematikus, a helyét kereső én reprezentációjában fontos szerepe lesz Kazinczy megerősödött tolerancia-elvének”.<sup>410</sup> Az irodalmi viták összütésében formálódó énreprezentáció egyik szegmensét az irodalmi hagyománnyal szembeni magatartásmodellek képezik. A historia litteraria megalkotására, a szerzői nevek tisztázására irányuló törekvései a fentebbiek tükrében értelmezhetőek. Nem azt állítom, hogy Kazinczy nézetei Ráday fentebb vázolt kétirányú hagyományszemlélete ismeretében másként alakultak volna, csupán jelezni kívántam a korszak hagyományképeinek komplex jellegét, illetve azt, hogy Ráday Kazinczyval közölt nézetei meghatározó jellegűnek tekinthetők Kazinczy indulásában. Kazinczy nézeteinek alakulástörténete ugyanis igazolni látszik a fentebbi kép polarizáltságát, a különböző irodalmi beszédmódok diszkurzív jellegét – s hogy Ráday, majd Kazinczy hallgatása Gyöngyösinek az irodalmi hagyományból, irodalmi kánonból való kirekesztéséhez vezetett.

---

<sup>408</sup> JANCsó 1960: 373.

<sup>409</sup> KOVÁCSNAI 1790b.

<sup>410</sup> MEZEI 1994: 89.

Zrínyi-kiadása kapcsán Kazinczy a Ráday-tanítás mentén foglalja össze újra Gyöngyösiről és Zrínyiről vallott nézeteit. Mint látható, Rádayval való levelezése nélkülözi a határozott véleményformálást a két költőelőd-ről, Ráday válaszlevelei, illetve Kazinczy kisszámú Gyöngyösi-méltatása azonban meggyőznek arról, hogy Kazinczy a Zrínyi-Gyöngyösi-ellentétet a korszak többszintű hagyományszemlélete leképezéseként fogja fel – jelesül a konzervatív, elsősorban magyar nyelvűségért tisztelt Gyöngyösi-hagyományt szembeállítja egy modernebb szemléletű hagyománykonceptióval.<sup>411</sup>

Bár Kazinczy nem értesült a Ráday-Kovácsnai-levélváltásról, annak vitás pontjai a korszak irodalmi beszédmódjában napirenden voltak. A Bod által említett, Gyöngyösit méltató sorok, valamint Gyöngyösinek „a’ vers írásban” való kimagasló jártassága, amelyről Ráday és Kovácsnai is értekezik, Kazinczy irodalmi nézeteiben is helyet kapnak – immár szintetizáló és átminősítő jelleggel. Kazinczy ugyanis nemcsak a Bod-féle irodalomtörténeti koncepciót véli kiegészítendőnek,<sup>412</sup> a Gyöngyösi-Zrínyi-párhuzamot hierarchikus viszonyra átvértékelve építi be kánonteremtő törekvéseibe. Kazinczynak az 1810-es évektől kezdődően jelenik meg leveleiben az ovidiusi jelző. Ítéletében azonban – a vergiliusi hatással ellentétben – ez már nem a Bod-féle laudatív értelemben szerepel. Kazinczy klaszszicizáló törekvéseinek jegyében Ovidiust Horatius és Vergilius ellenében tételezi, s Ovidius, Gyöngyösihez hasonlóan a negatív előd szerepét kapja: „Elrontotta ízlésünket a’ Murányi Vénusch’ Irója a’ maga kedves fecsegésével, és az hogy iskoláinkban nem emelkedünk a Virgil és Horátz megértéséhez, hanem annak a’ nyavalyás sklávlelkű fityogónak Tristiájin állapodunk-meg!” – utal Ovidiusra Wesselényi Miklósnak küldött levelében 1814. december 25-én.<sup>413</sup> A Gyöngyösi-Ovidius negatív párhuzam későbbi leveleiben is gyakran feltűnik – véleményének igazolására világirodalmi példákat sorakoztat fel, köztük Mitscherlich Ovidius-előszavát: „Ovidot a Bugyogással vádolja ’s azt mondja, hogy ez neki vétke ugyan, de az ifjak legalább azt tanulhatják belőle, mint kell variálniok. Azt tartja tehát eggy olyan ember is mint Mitscherlich, sőt a’ mentség azt mutatja, hogy mások is ezzel vádolják; ’ Ovid elrontá a’ mi Epicusunkat Gyöngyösit, mint Seneca ugyan-ezen vétke által sok Predicálónkat”.<sup>414</sup>

---

<sup>411</sup> MEZEI 1998: 98.

<sup>412</sup> Dessewffy többször felszólítja Kazinczyt egy magyar nyelvű historia litteraria megírására, mivel szerinte Bod könyve: „nagyon rövid, és kitetszik belőle századja’ ízetlensége”. KAZLEV XV: 408.

<sup>413</sup> KAZLEV XII: 276.

<sup>414</sup> KAZLEV XVIII: 146.

A Kovásznai és Zilai által is magasztalt Gyöngyösi-verselés Kazinczy irodalmi normáinak is szerves részét képezi. 1802-ben Virág Benedeknek foglalja össze a magyar verselés ismérveit, megemlítve köztük a „Gyöngyösi ’s Zrínyi módja szerint, – csak kadentziákra” épülő verselési módot.<sup>415</sup> A Virágnak kifejtett nézetekben a „kudentziás” verseléshez nem fűz különösebb magyarázatokat, hanem a magyar verselési formák történetébe tartozónak itéli. 1807-ben azonban már a Gyöngyösi-verseléssel kapcsolatosan is határozott véleménnyel rendelkezik – s bár a „kudentziás verselésről” azt tartja, hogy „könnyebb neme a’ verselésnek nincs,” az ezen strófákban alkotó szerzőket nem fosztja meg az irodalmi babéroktól:

„(...) ’s látni, hogy ha valamelly költeménynek csak egy sora hozatik elő, abstrahálván a’ szóknak poetai öszvefűzésektől, egyedül a’ Caesura támaszthatja alá azt a’ gyanút, hogy az előhozott mondás talán ugyan vers akar lenni. De minekutánna Zrínyi Miklós, és ő utánna Gyöngyösi István, az elmúlt századnak utolsó negyedében pedig Faludy Ferencz, Bessenyei György és Barcsai Ábrahám, a’ Palatinus Ányos, Generális és Abaúji Főispán Bárány Orczy Lőrincz, Gróf Ráday Gedeon (...) versificátióknak ezt a’ két nemét nem tartották érdemtelennek, hogy rajta örökké-élendő költeményeket költsenek (...) véghetetlenül finnyásoknak (fastidiosus) kellene lennünk, ha ennek zengésében gyönyörűséget nem találánk”<sup>416</sup>

Figyelemre méltó, hogy a felsorolt irodalmi elődök közül csak Gyöngyösi és Zrínyi neve mellé fűz kritikai hangvételű, a szerzői életmű méltatására, kanonizálására vonatkozó megjegyzést: „Az első rendbeli versnem ugyan régen ismeretes vala már a’ Zrínyiás Írója ideje előtt: de ezen a’ Régiek közzül ő dicsőítette-meg magát, minden bizonnyal méltóbb a’ szent koszorúra, mint a’ szerencsés erű (der leicht hinfließende)”<sup>417</sup> Gyöngyösi István.”<sup>418</sup> Gyöngyösi verselésének megítélése többszörösen negatív töltetű. A magyar versrendszeren belül ugyan kijelöli Kazinczy Gyöngyösi helyét, hiszen azok csoportjához tartozik, akiknek munkásságát Kazinczy elismeri – Ráday és Zrínyi –, de Gyöngyösit nem tekinti Zrínyihez méltó társnak. A Zrínyi-kortárs Gyöngyösi elmarasztalt verselése nemcsak Kazinczy normatív rendszerében fogalmazódik meg. 1814-ben, Lácza Szabó Józsefnek a magyar verselési normákról írva saját nézetei alátámasztásaként maga is költeményt ír Gyöngyösi verselését követve: „Én a Vitkovichhoz írt epistolába két strófát szőttem; az első akarva nevetséges a maga csuda, toda, Buda, duda rímjeivel”.<sup>419</sup> Gyöngyösi-értékelésében azonban másfajta hangot üt meg akkor, amikor a neológusvitához az irodalmi elő-

<sup>415</sup> KazLEV II: 467.

<sup>416</sup> Kazinczy Rumi Károly Györgynek 1807 áprilisában. KazLEV IV.

<sup>417</sup> könnyen beléfolyó (Fordítás tőlem, D. Zs.)

<sup>418</sup> KazLEV II: 545.

<sup>419</sup> KazLEV XI: 349–350.

dők műveiből gyűjt érveket. A fentebbi levél folytatásaként már Gyöngyösi – és általa önmaga – szerepét hangsúlyozza:

„de a másik olyan, hogy azt az ur által magasztalt, és nem ok nélkül, de nem a könnyen folyás, hanem a szép nyelv s poétai dikciók s neologismuisok miatt, magasztalhatott Gyöngyösi sem fogná szégyelhetni; s a ki azt írta, azt gyaníthatja maga felől, hogy tőle több is kitel olyan. De az készebb semmit sem írni mint stórárt írni, noha jambusait sok olvasó versnek sem igen ismeri”.<sup>420</sup>

Kazinczy Gyöngyösi-képe tehát akkor módosul valamelyest, amikor az irodalmi előd kritikai megítélése találkozik saját, normatívnak ítélt szempontjaival. Kazinczy a nyelvújítási harcok során kialakított nyelvgyazdagítás-normái igazolására kitűnő forrásnak bizonyultak Gyöngyösi retorikai-poétikai nézetei is.<sup>421</sup> Gyöngyösiről kialakult véleménye azonban nem az irodalmi előd műveinek, hanem saját nézeteinek igazolására irányult.<sup>422</sup> A művek irodalmi/poétikai megítélése továbbra sem kerül szóba – a műfajelméleti vitának is csak csíráját tartalmazza a levelek. Gyöngyösiről alkotott nézetei – Faludi-recepciójához hasonlóan<sup>423</sup> – irodalmi vitáinak függvényében módosulnak, de ez nem változtat lényegesen Gyöngyösi 19. századi recepcióján. Mindössze Kazinczynak arról a felismeréséről van szó, amely az irodalmi régiségek gyűjtésében és feltárásában is irányadó volt – a régiséget nem pusztán régisége miatt tekinti értéknek, hanem forrásként használja nyelvújítási vitáinak argumentumaihoz: „minden jobb Íróink Neologusok voltak, 's illyen Zrínyi, Pázmány, Káldi, Gyöngyösi, Szabó Dávid, Révai, Verseghy, Kisfaludy”.<sup>424</sup> Az irodalmi elődök nyelvszemlélete, a műveikben használt irodalmi fordulatok felhasználása és követése Gyöngyösi műveinek fokozottabb előtérbe kerülését jelenti. Mindez azonban a forrásként használt szerzők helyét Kazinczy kialakult irodalmi értékrendszerében nem változtatja meg, hiszen ezek a szerzők, véleménye szerint nem „irányt meghatározó jelentőségűnek.” Mezei Márta hangsúlyozza – Kazinczy irodalmi elődök iránti érdeklődése, műveik, nyelvi eredményeik hasznosíthatósága a nyelvújítási harc során csak kiegészítő funkcióval bírnak, de elhatárolódik attól, hogy az irodalmi elődök irányadó funkciót kapjanak: „Ez az elhatárolódás Kazinczynál egyértelmű és

<sup>420</sup> KAZLEV XI: 349–350.

<sup>421</sup> „s a' Gömöri Gyöngyösi azt vallja Praefatiójában, hogy ő szokat csinált” – írja Kis Jánosnak. KAZLEV XII: 139. Dessewffynek írt levelében Gyöngyösi nyelvújításra vonatkozó passzusaihoz magyarázatot fűz: „Értsed ezt az időkhöz képest, mert neki nem volt semmi Philológia 's Metaphysicai ismérete.” KAZLEV XII: 201.

<sup>422</sup> Az önlegitimáló szerepre jó példa Kölcseyhez írt levele: „Mi tudjuk, hogy nekünk igazunk van, s hogy az van, mutatja Illyés, Zrínyi, Szenczi Molnár, Gyöngyösi István s még a debreczeni énekes könyv által is a *nyelv természete*”. KAZLEV XII: 518.

<sup>423</sup> MEZEI 2005: 405.

<sup>424</sup> KAZLEV XIV: 223.

széles kört átfogóan általánosított: a régiek (valamint követőik) és a modernnek értékének elválasztását jelenti, az utóbbiak programja emelésének hangsúlyozásával”.<sup>425</sup> A különböző irodalmi beszédmódokban kitüntetett Gyöngyösi- és Zrínyi-diskurzus az irodalmi hagyományról kialakított – eltérő – viszonyulásmódokra világít rá. A Batsányi, majd Horváth Ádám által védelt Gyöngyösi-recepció „a virulens hagyományok megújításában,” egy zárt hagyományrendszer keretei között<sup>426</sup> érhető tetten, amelyben az irodalmi hagyomány nem kérdőjeleződik meg, s amelyben az élő költői hagyomány megtestesítője az előző korszak nemzedéke volt. Míg a vergiliusi jelzővel társított, Zrínyi által képviseltetett hagyományszemléletet a hagyománnyal való szakítás és hagyományteremtés határozta meg. Lényeges jegye ugyanakkor a jelzett hagyományszemléleteknek, hogy a vitapartnerek a Kazinczy-levelezés kezdetekor még azonos előfeltevérendszerrel indultak: az irodalmi nyilvánosság, a kultúraformálás időszaka azonban az egykoron azonos nézőpontú levelezőtársak literatúra- és barátságfogalmára is döntő befolyással volt. Gyöngyösi legfőbb védelmezője – Batsányi mellett – az a Horváth Ádám lesz, akinek barátsága Kazinczy első korszakában szintén meghatározó jellegű. Ugyanakkor tény: a korszak irodalmi beszédmódjában kevés szó esik a Gyöngyösi-művek poétikai normákkal való szembesítéséről, Kovásznai kommentárját leszámítva. Kazinczy leveleiben egyszer sem esik utalás arra, hogy tudomása lenne a Gyöngyösi-művek 18. századi kiadásainak rontott jellegéről. Nem találunk utalást arra nézve sem, hogy milyen Gyöngyösi-kiadásokat ismer. Egyedül Dugonics kiadásáról tudósítanak levelei, először a brünni fogságból írt leveléből derül ki, hogy tudomása van megjelenéséről.<sup>427</sup> A kiadásról ugyan többször ítélik, de az nem derül ki, hogy Dugonics kiadópolitikáját vagy szerkesztői elveit bírálja – s az esetek többségében a Zrínyi-kiadástervezet ellenpéldájaként említi.

A Gyöngyösi-recepció ezen korszakát uraló irodalmi ismérvek különböző előfeltevérendszerbe épülésének tulajdonítható, hogy a Gyöngyösi-hagyományról azonos szóhasználattal élő kortársak egymásnak lényegesen ellentmondó következtetésekre jutnak. Ezért Kazinczy Gyöngyösi-recepciója csak a korabeli irodalmi viszonyok kontextusában vizsgálható meg teljességében. A Ráday-Kovácsnai-nézetek ismertetése adalék lehet a korabeli Gyöngyösi-recepció összetettségének ábrázolásához. A kialakult irodalomtörténeti kánon Kazinczy elítélő Gyöngyösi-képét rögzítette – Zrínyi ellenében, s Gyöngyösi művei fokozatosan kiszorultak az irodalmi kánonból. Gyöngyösi utóélete kísérteties hasonlóságot mutat

<sup>425</sup> MEZEI 2005: 415.

<sup>426</sup> MUSEUM 2004: 22.

<sup>427</sup> 1797 novemberében Kis Jánosnak „Gyöngyösinek verseit kiadta é, a’ mint szándékozott, Dugonics? És mi új munkák léptek nálunk napfényre, mióta sanyargunk?” *KazLEV* II: 421.

Faludi Ferenc munkáinak utótörténetével. Mint Mezei Márta megjegyzi,<sup>428</sup> Faludi költészete a különböző irodalmi beszédmódok argumentumainak forrásaivá vált, amelyek a viták során pro és kontra érveket egyaránt szolgáltatottak. Mindkét szerzőt Batsányi veszi védelmébe – az „erőszakos reformátor”<sup>429</sup> Kazinczy ellenében. A két költőelőd műveinek utóélete szempontjából azonban igen lényeges különbségnek tekinthető Batsányi 1824-es Faludi-kiadása – Gyöngyösi művei az 1864–65-ös Toldy-kiadással lépnek be újra az irodalmi köztudatba, ekkor már teljesen megváltozott irodalmi normák keretei között.

Gyöngyösinek a 18. század 70-es, 80-as évtizedéig tartó népszerűsége paradox módon éppen Ráday, majd Kazinczy felléptével kerül tehát fokozatosan háttérbe. A különböző irodalmi beszédmódok párhuzamba állítása jelzi, hogy az 1810-es évekig a Gyöngyösiről szóló értekezések még helyet kapnak a különböző diskurzusokban (Baróti Szabó Dávid, Batsányi), de megítélése fokozatosan irodalmi polémiák kereszttüzébe került (Földi János, Versegly). A kánonalakító Kazinczy literatúraszemlélete egyre távolabb kerül a „fecsegő Gyöngyösi” retorikai-poétikai nézeteitől, művei fokozatosan az irodalmi kánon periferiájára szorulnak. A vita záró akkordjait az 1820-as években követhetjük nyomon. A kezdeti védelmezők rendre lemaradoznak, egyre ritkábban említik Gyöngyösi nevét. Nem túlzott talán az a vélekedés, hogy az 1820-as években már két írástudó – nem minden személyeskedéstől mentes – vitájává fajul a Gyöngyösi-kérdés. Kazinczy a vita lezárásképpen 1821 után egyre kevesebbet beszél Gyöngyösiről, s akkor is a korábbi ítéleteit ismétli meg. A Gyöngyösi-hívek és -ellenségek közti vita kiegyensúlyozott mérlegelése Arany *Koszorúban*<sup>430</sup> megjelent tanulmányáig várat magára.

---

<sup>428</sup> MEZEI 2005: 416.

<sup>429</sup> KERESZTURY–TARNAI 1956: 75–79.

<sup>430</sup> S. VARGA 1998, 193–207.



## 5. ZÁRSZÓ

A 18. század legnépszerűbb költőjének tartott Gyöngyösi István recepciótörténete még ma is tartogat az irodalomtörténészek számára olyan feltáratlan területeket, amelyek ismeretében, ha megváltoztatni nem is, de árnyalni lehet a recepciótörténeti fordulat egyes kérdéseit. Három főbb kérdés mentén vázoltam fel a Gyöngyösi-recepció 18. század végi alakulástörténetét: egyrészt a recepciótörténeti fordulat évtizedeinek, az 1780–1790-es évek formálódó nyilvánosságtereinek vizsgálatával, azaz konkrétan a Dugonics-féle kiadás, valamint az azt megelőző párhuzamos kiadástervezetek és a levelezések szinkrón vizsgálatával Ráday Gedeon kettős irodalomszemléletét vizsgáltam úgy, hogy a Gyöngyösi-recepció fordulópontjaként Ráday Gedeon személyét jelöltem meg. Másrészt a kiadástervezet mikrokontextuális vizsgálata lehetővé tette a Gyöngyösi- és Kovásznai-szakirodalomban ellentétes vélemények részbeni tisztázását. Harmadsorban pedig Kovásznai Sándor kommentárjának bemutatásával és majdani publikálásával olyan forrásanyagot sikerült feltárni, amely a Gyöngyösi-recepciótörténetet kutatók számára további, meglehetősen széles spektrumú megközelítési módozatokat jelez, hiszen választott értelmezési szempontjai megfelelnek a nemzetközi kommentárirodalom elvárásának, s számos olyan értelmezési lehetőségre hívta fel a figyelmet Kovásznai, amelynek megglátásai részben ma is érvényesek és kamatoztathatók.

A levelezésekben kibontakozó Gyöngyösi-vita kontextusát a kiadástörténeti fejezettel vázoltam. A felsorakoztatott kiadások kapcsán összefoglaltam az egyes művek háttértörténetét, illetve utaltam az egyes kiadások főbb szövegeltéréseire is. Az összegzés során az egyes nyomdahelyek és nyomdászok, valamint az egyes kiadók, könyvsorozatok voltak irányadók. A kiadások közül részletesen csak az 1796-ban megjelent Dugonics-

művel foglalkoztam. Dugonics kiadása azonban a dolgozat tárgyát és tárgyalt korszakát tekintve igen lényeges – Kovásznai Sándor kiadástervezetével párhuzamba állítva ugyanis jól jelzi a 18. század utolsó harmadának tudománytörténeti állapotát: a formálódó irodalmi nyilvánosságnak nincsenek még meg azok az intézményesített terei, amelyek lehetővé tették volna, hogy az egyidejű, nem egy esetben lokális irodalomszervezői, kutatói törekvésekről a korszak literátorai értesüljenek. Ilyen értelemben talán nem árt hangsúlyozni a marosvásárhelyi kollégium körül kialakult literátorok munkásságát, s tágabb értelemben Erdély szerepét, hiszen, Kovásznai nemcsak a Janus Pannonius-filológiában hoz újat, hanem Gyöngyösi-kiadástervezetében a Dugonicsénál jóval hitelesebb eredményeket ér el. Kiindulópontom az első nagyobb fejezetben az volt, hogy Gyöngyösi István műveinek kiadás- és recepciótörténete szerves összefüggésben van egymással, s a recepciótörténeti változások lecsapódnak a kiadástörténetben, s ez fordítva is igaz. A Gyöngyösi-recepció főbb állomásai meghatározó kiadásokhoz köthetők, s ekként öt nagyobb korszak vázolható fel, s mindegyik korszakot egy-egy olyan nagyobb lélegzetű kiadás zárja, amely nemcsak összegzi az előző korszak Gyöngyösi-ismérveit, hanem irányadó is bizonyul a további Gyöngyösi-filológia számára. Ezek a mérföldkönek nevezett kiadások koronként változó igénnyel lépnek fel: a Dugonics-féle kiadás célja az életmű rendszerezése, a szerzői biográfia megalkotása – szándéka szerint az első kritikai megközelítést nyújtja a barokk kori szerző művének, a minél tökéletesebb szövegközlés mellett a Gyöngyösi-univerzum értelmezésére is vállalkozik. Célja ellenére az 1796-os kiadás nem váltja be a hozzá fűzött reményeket, nemcsak a Kovásznai-kommentár eredményeit hagyja figyelmen kívül, hanem a Gyöngyösi-életmű és -biográfia együttes olvasatából származtatható tanulságokat sem sikerül levonnia. Dugonics munkája jól jelzi, hogy a magyar felvilágosodás literátorainak nagyarányú, a historia litteraria megírására tett kísérletei, valamint az irodalmi hagyománnyal kapcsolatos szövegközlései nem függnek az irodalmi hagyományról kialakított negatív nézetektől. A Zrínyi-kiadáson fáradozó Kazinczy – a Gyöngyösiről kialakított negatív véleménye ellenére – fájjalja, hogy Dugonicsnak nem sikerült a vállalt kiadói munkát kellő tudományossággal elvégeznie, s Döbrentének írt egyik levelében<sup>431</sup> el is marasztalja emiatt Dugonicsot. A kiadástörténeti vázlat a fentebbiek mellett arra is rávilágított, hogy a koronként változó Gyöngyösi-kép újabb és újabb művekkel bővül – ennek a fokozatos bővülésnek tudható be az is, hogy különböző korszakok más-más Gyöngyösi-művet helyeznek előtérbe – a változó irodalomszemlélet számára más-más szövegek válnak

---

<sup>431</sup> KazLEV XIII: 441.

fontossá. A *Murányi Vénus* és a *Főnix* lesz az a két mű, amelyek mentén a Gyöngyösi-univerzum megítéltetik.

A Kovásznai-Zilai-Ráday-kiadástervezet előzményeinek vizsgálata kapcsán megállapítható, hogy a kiadástervezet konkrét kezdeményezője Zilai Sámuel, tehát nem Kovásznai és Ráday kapcsolatával kezdődnek a munkálatok; a Ráday-levél címzettje nem Kovásznai Sándor, hanem Zilai Sámuel; Ráday Gedeon Zilaitól értesül, hogy Kovásznainak régóta dédelgetett terve Gyöngyösi megjobbított kiadása, a Gyöngyösi-kiadás előmunkálatai tehát az 1787-es évre tehetők, Ráday és Kovásznai kapcsolata, a munkálatok tényleges kezdetei pedig 1789-re datálhatók. Kovásznainak Szombathi Jánoshoz írt levele nem a kiadási munkálatok végén, 1791-ben születik, hanem feltételezhetően az 1780-as évek első felében. Továbbá, hogy Kovásznai Gyöngyösivel kapcsolatos, Rádaytól független munkássága nem az 1780-as évek végére tehető, hanem 1779-re. A Kovásznai-, Zilai- és Ráday-levelezés vizsgálata képezte a kutatás másik hangsúlyos pontját. A fentebbi kérdések tisztázásán túlmenően leszögezhető, hogy a vita Kovásznai és Ráday között nem csak az egyes Gyöngyösi-szövegek szerzőségének kérdéséről szól. Ráday és Kovásznai beépíti érvrendszerébe a korszak Gyöngyösi-diskurzusának főbb elemeit is. Ezek azonban már nem egy statikus Gyöngyösi-kép jellemzői lesznek, hanem egy filológiai polémia – szövegszintű példákkal illusztrált – argumentumai. Így kerül bizonyítékként előtérbe a Magyar Ovidius metaforája, a Zrínyi-Gyöngyösi-párhuzam kérdése, a mű-szerző dilemmája, az antikvitás és imitációelv problémája. A levelezés a kommentár legfontosabb forrása is, hiszen a levelekben elhangzó érvek a kommentárban nyerik el végleges, letisztult formájukat.

Kovácsznai Sándor kommentárjának legfontosabb hozadéka, hogy részletesen tárgyalja a Gyöngyösi-recepcióban felmerült főbb kérdéseket – saját korának poétikai és történelmi koncepciója alapján, s a humanista kommentárirodalom műfaji elvárásaihoz igazodva Kovásznai részletesen kitér a Gyöngyösi-mű grammatikai, retorikai, történelmi és poétikai vonzataira. Az imitációelvű Gyöngyösi-poétikát egy alapvetően imitációelvű ars poeticával közelíti meg, s igyekszik élesen különválasztani históriát és poézist a jegyzékek során, anélkül azonban, hogy értékbeli különbséget tenne a kettő között. Mindkettőben egyaránt Gyöngyösi érdemét látja és dicséri.

A kitekintés a változó irodalmi nyilvánosságformákban kibontakozó Gyöngyösi-diskurzust tárgyalja. Ráday szerepe ebben a kontextusban is megkerülhetetlen, s ahogy Kovásznai esetében a kiadási munkálatok el sem kezdődhetek Ráday segítségével, úgy Kazinczy Gyöngyösi-ítélete sem születhetett volna meg Ráday vélemény- és ízlésformáló hatása

nélkül. Ráday kétféle, egyazon időben elhangzó Gyöngyösi-ítélete nem zárja ki egymást, hiszen a historia litteraria megírására tett kísérletei magukban foglalták az irodalmi régiségként kezelt Gyöngyösi-szövegek kiadását, míg a formálódó irodalmi közízlés, a magyar költészet irányának kijelölésében már az „eredetiség” szempontjait tartja szem előtt, s véli elavultnak a Gyöngyösi-féle verselést és tematikát; és nem utolsósorban más-más elméleti premisszákból indulnak ki Ráday vitapartnerei. Ráday kettős irodalomszemléletének tudható be a Gyöngyösi-kánon 18. századi alakulása, s részint a Kovásznai-kommentár sorsának alakulástörténete is. A Gyöngyösi-recepció 18. század végi fordulatát nem lehet kizárólag Kazinczy Ferenc személyéhez kötni, s nem lehet egyértelműen lezártként kezelni. Bár kétségtelen, Kazinczyt éppen a korszak irodalmi életében betöltött szerepe legitimálja a végszóként elhangzó ítélet meghozatalára az irodalmi hagyománnyal kapcsolatos vitában – és éppen ez a vezérszerep az, ami kanonizálta számunkra a Zrínyivel szemben alulmaradó Gyöngyösi-képet. Ez a szemléletmód egyfajta kronológiai, történeti rendet is feltételez, s azt a képzetet keltheti a Gyöngyösi-recepciótörténetet kutató számára, hogy a Gyöngyösi-utóéletben bekövetkezett váltásnak vannak jól körülhatárolható, fokozatokban mérhető korszakai. A különböző forráscsoportok szinkrón vizsgálatával azonban egyértelművé válik, hogy, míg Kazinczy a Rádayval váltott leveleiben a Zrínyi–Gyöngyösi-vitának eldöntéséhez gyűjti és fejt ki érveit, ugyanazon időben Kovásznai Sándor és Ráday Gedeon a korszak legalaposabb Gyöngyösi-kiadását tervezi.

Gyöngyösi István műveinek recepciótörténetében Kazinczy ítélete már csak zárszava, és nem kezdete a Gyöngyösi-vitának, s a Kazinczy-ítélet egyes szegmensei a Ráday-levelekből kimutathatók. Kazinczy és Ráday változó hagyományszemlélete tükrében a korszak hagyományképének komplex jellege nyilvánvaló, Kazinczy nézeteinek alakulástörténete igazolni látszik a fentebbi kép polarizáltságát, a különböző irodalmi beszéd-módok diskurzív jellegét. Ráday mentorszerepe, könyvgyűjtő szenvedélye a múlt feltárására és a régi, ritka munkák újrakiadására irányult. Az egyes szerzők – így Gyöngyösi kapcsán is megfogalmazott – értékítéletének felülbírálása a kulturális emlékezet megváltoztatását eredményezik: Zrínyi műveinek újra felfedezését és a Gyöngyösi-életmű átértékelését, a Gyöngyösi-iskola megtagadását a nyolcvanas években. Ráday ismeri Johann Joachim Eschenburgnak a korszakra nagy hatást gyakorló kézikönyvének kiadását, az *Entwurf einer Theorie und Litteratur der schönen Wissenschaften*. Ez a retorikai-poétikai szemléletváltás, amelyet Ráday tanítványainak, többek között Kazinczynak is átadott, az egyik oka lehet Gyöngyösi művei újraértékelésnek. A másik ok a műfaji kánonon belül bekövetkező eltolódás lehet: a barokk eposz helyére lépő klasszicista eposz győzelme. Mindezek nem zárják ki Ráday régiségekre irányuló könyvkiadási törekvéseit – s ebben jól megfér egymás mellett Gyöngyösi István és Zrínyi Miklós.

# IRODALOMJEGYZÉK

## Forrásjegyzék

### Kéziratok

#### ARANKA György

é. n. *Aranka György levele Ráday Gedeonhoz*. Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára, C/64 8a/13. Közölve JATE évkv. 1973. 1.

1790 *Aranka György levele Ráday Gedeonhoz* (1790. febr. 28.) Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára, C/64 8a/14. Közölve JATE évkv. 1973. 6.

1789 *Aranka György levelei Kovásznai Sándorhoz*, Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára, C/64 8a/8–11.

#### GYÖNGYÖSI István

18. sz. közepe *Igaz barátságna és szíves szeretetnek tüköre*, Román Állami Levéltár, Kolozsvári Fiók Colecția colegiului reformat Cluj, Fond 890, nr. 73.

#### KOVÁSZNAI Sándor

1763 *Excerpta ad Historiam Poloniae pertinentia ex variis autoribus*, Scriptit A[lexander] K[ovásznai], L[ugduni] B[atavorum]. Teleki-Bolyai-könyvtár, 999. c. sz.

1766 *Királyi Erdély, melyet lerajzolt és ahhoz tartozó szükséges jegyzésekkel felkészített Haner Jeremiás György*. Magyarra fordította Kovásznai Sándor ugyanazon Kollégiumban Nyelveket és Historiákat tanító Professor M. Vásárhelyen. Teleki-Bolyai Kvtár, 47 GBS. sz.

1774 *Kommentárok Gróf Lázár János kiadatlan verseihez*. Teleki-Bolyai-könyvtár, Chartophylacium Miscellaneorum, 1157. sz. 249–286.

1766–1768 *Historia universalis*. Teleki-Bolyai Könyvtár, 3003/d/1–2;

1773 *Kovácsnai Sándor életének rövid leírása*. Teleki-Bolyai-könyvtár 1519. e. sz.

1771–1783 *Adnotationes ad Janum Pannonium*. Teleki-Bolyai-könyvtár, Marosvásárhely, I–IV. 1462. sz.

1779 Gyöngyösi István: *Mársal Társalkodó MURANYI VENUS ...* nyomtatták Kassán 1664. esztendőben, 40 [Praes. 20. Aug. 79.]. Kismartoni Esterházy-kastély.

1784 Gyöngyösi István: *CUMA VÁRASÁBAN ÉPITTETETT DÉDALUS TEMPLOMA ...* Kismartoni Esterházy-kastély.

1788 *A magyar Nemzetnek a maga Koronás Királyai, Hercegei, Fejedelmei és Fő Hadi Vezérjei alatt véghez vitt igaz, világos és valóságos HISTORIÁJA, melyet külömb külömbféle Históriát Irókból egybe szedett ilyen formán Kovácsnai Sándor*. Teleki-Bolyai-könyvtár, 1445. sz.

1788 Gyöngyösiről való 210 magyar versek, in: *Magyar versek különböző materiákra írva Kovácsnai Sándortól*. Teleki-Bolyai-könyvtár, 697. d. sz.

1789–1790 Kovácsnai Sándor levelei Ráday Gedeonhoz [1789a.: július 8., 1789b.: november 15., 1790a.: január 12., 1790b.: május 2.]. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára C/64 8a/1197–1200. Az első három levél közölve: KISS Áron: Kovácsnai Sándor levele b. Ráday Gedeonhoz, *Figyelő*, 1876, 366–374. Az utolsó levél közölve: DEMETER Zsuzsa: Kovácsnai Sándor levele id. Ráday Gedeonhoz és a *Porábúl meg-éledett Főnixhez* fűzött kommentárrészlet, *Lymbus*, 2011, 244–258.

1791 *A' Gyöngyösi István', Porábúl meg-éledett PHOENIX-ének, avagy Kemény János' dolgairól irt Magyar Verseinek, Jegyzések-által-való Magyarázatja*. Teleki-Bolyai Könyvtár, 681 c/3. sz./1–205.: szövegközlés; a–1.: előjáró beszéd; 1–717.: magyarázó jegyzések.

é. n. Gyöngyösi István: *Porábúl meg-éledett PHOENIX...* – Az első Könyvenek első Részére tett magyarázó Jegyzékek. Kismartoni Esterházy-kastély.

1767; 1780 *Magyar Historia*. Teleki-Bolyai-könyvtár, 1445 sz.

é. n. *Catalogus Librorum Clarissimi Quondam Alexandri Kovácsnai*, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, M. Irod. Könyvészet 2 r. 1. sz.

**RÁDAY Gedeon**

1788 *Ráday Gedeon levele unokájához, Pálhoz*, Pest, március 30. RLt/Ráday III. Pál levelezése, 206. fasc.

**SZERENCSEI NAGY István**

1755–1787 *Szerencsi Nagy István levelei Ráday Gedeonhoz*. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára C/64 8a/1435–1518. Az 1514. (1787. augusztus 20.) levél közölve: Kiss Áron: Szerencsi Nagy István levele Bárány Ráday Gedeonhoz, *Figyelő*, 1876, 182–184.

**ZILAI Sámuel**

1787–1792 *Zilai Sámuel levelei G. Ráday Gedeonhoz*, [1787. november 28., 1788a: január 20., 1788b.: okt. 12., 1789a.: január 11., 1789b.: március 18., 1789c. április 5., 1789d.: május 18., 1789e.: július 8., 1790. április 25., 1791. augusztus 7., 1792a.: február 19., 1792b.: április 22., 1792c.: május 6.], Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára C/64 8a/2888–2901. A levelek közölve: LADÁNYI Sándor, Zrínyi Török Álfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáihoz, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1975, 482–498.

**Nyomtatott források**

1796 *A Magyar Nyelvemlő Társaság munkáinak első darabja*, Szeben.

1999 *Első folyóirataink: Uránia*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. (Csokonai Universitas Könyvtár)

2001 *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. (Csokonai Universitas Könyvtár)

2004 *Első folyóirataink: Magyar Museum I–II.*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. (Csokonai Universitas Könyvtár)

**ARANY János**

2005 Gyöngyösi István, in: *Arany János: Tanulmányok és kritikák*, szerk. S. VARGA Pál, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 193–207.

**BARÓTI SZABÓ Dávid**

1803 *A magyarság virági*, Komárom.

**BATSÁNYI János (szerk.)**

1798 *Ányos Pál munkái*, Bécs.

BATSÁNYI János

1960 *A' magyar tudósokhoz*, in: KERESZTURY Dezső – TARNAI Andor (s.a.r.), *Batsányi János Batsányi János összes művei*, Budapest.

BELLÁGH Rózsa

1986–1990 *Szerencsi Nagy István, a Magyar Aethenas folytatója*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1986–1990, 417–433. Különnyomat.

BOD Péter

1766 *Magyar Athenás avagy az Erdelyben és Magyarországon élt tudós embereknek, nevezetesebben a ' kik valami, világ eleibe botsátott írárok által esméretesekké lettek, ' s jó emlékezeteket fen-hagyták* *Historiájik...*

CZEGLEDI István

H. és év n. *Idoes Noe becsueletit oltalmazo Japhetke.(...) Neve a' Gyermekeknek Cegledi Palko, Idoes Cegledi Istvannak egygyetlen egy Kedves Fia.*

CZOBOR Mihály (?)

1996 *Theagenes és Chariclia*, s. a. r. Kőszeghy Péter, Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, Budapest. (Régi Magyar Költők Tára: XVI. századbeli magyar költők művei, 10)

DÁLNOKI BENKŐ Márton

1702 *Lucius Anneus Florusnak, A' Romai viselt dolgokról irott negy könyve (...).* Kolozsvart, Lengyel Andrasnenal, Helczdörffer Mihály által.

ENYEDI Sándor

1989 Aranka György 1798-as levelei Galánthai Gróf Fekete Jánoshoz, *Irodalomtörténet*, 328–343.

1990 Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben, *Irodalomtörténet*, 434–498.

GRUBER, Karl

1786 *Denkmal des berühmten ungarischen Dichters von Murány, Merkur von Ungarn*, 1011–1012.

GYÖNGYÖSI István

1664 *Mársal társolkodó Muranyi Venus, avagy annak emlekezete, miképpen az Méltóságos Grof Hadádi Wesseleni Ferenc, Magyar Ország Palatinussa akkor füleki főkapitány, az Tekéntetes és Nagyságos Grof Rima-Szécsi Szécsi*

Mária Aszszonnyal, jövendőbeli házasságokról való titkos végezése által csudálatos képen megvette az híres Murany várát, Kassa.

1690 Rosa-Koszoru, az mellyet az Testé lett Ige Jesus Christusnak és az ő édes Annyának, a szeplőtelen Szűz Marianak, ötrendbéli kiváltképpen való Örömenek, Keserűségének és Dicsőségének feir és piros Rosáibúl kötött és az Méltóságos Groff Kohari Istvan Urnak, Csábrág és Szitnya Várai örökös Urának, az Fölséges Első Leopold Császár és koronás Király Urunk ő Fölséges Komornikjának, Tanácsának, Mezei Ezeres Kapitányának, és a Dunán innét lévő Vágházai Vice-Generalissának, régi nagy jó Urának Új-Esztenőbeli ajándékkal ajánlott Nemes Gömör Vármegye Vice-Ispánnya, Lőcse.

1693 Porábúl megéledett Phoenix, avagy a Néhai Gyerő Monostori Kemeny Janos, Erdéli Fejedelemnek Lonyai Anna Aszszonnyal lévő házasságának, Tár Országi rabságának, az török ellen viselt Hadi dolgainak, és végre, Hazája mellett Vitézüll le-tett életének, halála utánnis élő emlékezete, Az Mellyet a Magyar Verseken Gyönyörködőknek kedvéért ugyan Magyar Versekkel ennek előtte egynehány Esztendővel írt volt, és elrongyolott első írásnak töredékiből mos újab le írással kisebb rendben vett Nemes Gömör Vármegye Vice Ispannya, Lőcse, Brewer Sámuel.

1693 Porábúl megéledett Phoenix, avagy a Néhai Gyerő Monostori Kemeny Janos, Erdéli Fejedelemnek Lonyai Anna Aszszonnyal lévő házasságának, Tár Országi rabságának, az török ellen viselt Hadi dolgainak, és végre, Hazája mellett Vitézüll le-tett életének, halála után is élő emlékezete, Az Mellyet a Magyar Verseken Gyönyörködőknek kedvert ke [így!] ugyan Magyar Versekkel ennek előtte egynehány Esztendővel írt volt, és elrongyolott első írásnak töredékiből mos újab le írással kisebb rendben vett Nemes Gömör Vármegye Vice Ispannya, Lőcse, Brewer Sámuel.

1695 ΠΑΛΙΝΟΔΙΑ Prosopopeia Hungariae. Az az: Magya gyamoltalanságát kesergő, és abban a Kardos-Griffnek szárnya alá folyamodó Nympha, A melylyel Magyar-ország mostani állapotját példázza, Lőcse.

1700 Új életre hozatott Chariclia, Avagy a Chariclica ritka példájú, és az olvasásra kedvet adó historiájának némelly régi versek rongyából, és azoknak sok fogyatkozásiból újabb, és jobb rendben vétele. Amellyet a verseket örömezt olvasó némelly jó Urai kívánságára és kedvéért beteges állapottyában nem kis munkával vitt végben. Lőcse, Brewer Sámuel özvegye.

1702 Marsal tarsalkodo Muranyi Venus... Mostan pedig újabb meg-jobbitásával a Verseknél ki-bocsattatott... Kolozsvár.

1713 Porábúl megéledett Phoenix..., Lőcse, [Brewer ny.].

1714 *Theagenesről, edgy görögh iffiuról és Charicliáról...*, [Kassa], [Bártfa város ny.].

1724 *Cuma várasában építettett Dédalus temploma...* [Kolozsvár], [Ref. ny.].

1725 *Márssal társalkodó Murányi Vénus...* Buda, Landerer ny.

1725–1738 között *Porábúl meg-éledett Phoenix...*, Buda, Nottenstein J. G.

1730 *Márssal társalkodó Murányi Vénus...*, Nottenstein.

1733 *Uj életre hozatott Chariclia, avagy a Chariclica ritka példájú, és az olvasásra kedvet adó históriájának némely régi versek rongyából, és azoknak sok fogyatkozásiból újabb, és jobb rendben vétele. Amellyet a verseket örömezt olvasó némelly jó urai kívánságára és kedviért beteges állapottyában nem kis munkával vitt végben...*, Buda, Nottenstein János György.

1734 *A tsalárd Cupidonak kegyetlenségét meg-ismérő, és annak mérges nyilait kerülő tiszta életnek geniussa. Mely magyar versekben gyönyörködőknek kedveért ennek előtte alkalmis esztendőkkal leábrázoltatott, most pedig régi el-ronyoltatott írások töredékiből újabb rendben vétetődővén ki-bocsáttatott*, [Győr], [Streibig ny.]. P. II. 8.

1735 *Cuma várasában épített Dedalus temploma...*, Debrecen, Városi ny.

1735 *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, Kolozsvár–Buda, Nottenstein.

1737 *Porábúl meg-éledett Phoenix...*, Buda, Nottenstein.

1739 *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, Buda, Nottenstein özvegye.

1742 *Uj életre hozatott Chariclia*, [Buda], [Nottenstein].

1743 *Palinodia tristis Hungariae, Az az a maga gyámoltalanságán kesergő és abban a káros Griffnek szárnya alá folyamodó nymphea...* 2. kiad. Győr, [Streibig ny.].

1744 *Cuma várasában építettett Dédalus temploma...*, [Buda], [Nottenstein ny.].

1744 *Porábúl meg-éledett Phoenix...*, Buda, Nottensteinné.

1748 *Porábúl meg-éledett Phoenix...*, Sopron, Siesz Józseph.

1749 *Cuma várasában építettett Dédalus temploma...*, Buda, [Nottenstein ny.].

1751 *A csalárd Cupidonak...*, Buda, Landerer Ferenc Leopold.

1751 *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre...*, Régi írások fragmentumából öszveszedezett Z[ólyomi] Sz[abó] J[ános], [Buda], [Landerer ny.].

1751 *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, Buda, Nottenstein Veronika özvegy.

1751 *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, Buda, Nottenstein.

1751(?) *Porábúl meg-éledett Phoenix...*, Buda, Nottenstein.

1752 *A csalárd Cupidonak...*, Buda, Landerer Ferenc Leopold.

1756 *Cuma várasában építettett Dedalus temploma...*, [Kolozsvár], [Ref. egyh. ny.].

1758 *Porábúl meg-éledett Phoenix...*, Buda, Landerer Ferenc Leopold.

1760 körül *Cuma várasában építettett Dédalus temploma...*, [Buda], Landerer Lipót Ferenc.

1762 *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre, melyben megíratik Philoténésnek és Fiorentinának egymáshoz való hűséges szerelmek*, kiad. és kieg. Z[ólyomi] Sz[abó] J[ános], Pozsony, [Landerer ny.].

1763 *Palinodia tristis Hungariae* Buda, Landerer Ferenc Leopold.

1763 *Porábúl meg-éledett Phoenix...*, Buda, Landerer Ferenc Leopold.

1763 *Új életre hozatott Chariclia*, Buda, Landerer Ferenc Leopold.

1764 *Cuma várasában építettett Dédalus temploma...*, Buda, Landerer Ferenc Leopold.

1764 *A tsalárd Cupido kegyetlenségét megesmérő...*, [Győr], [Streibig ny.].

1765 *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre...*, Régi írások fragmentumából öszveszedezett Z[ólyomi] Sz[abó] J[ános], Buda, Landerer ny.

1765 *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre...*, Régi írások fragmentumából öszveszedezett Z[ólyomi] Sz[abó] J[ános], Buda, Landerer Ferenc Leopold.

1767 *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, Buda, Landerer Leopold Ferenc.

1767 *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, Buda, Landerer.

1768 *Porábúl meg-éledett Phoenix...*, Kolozsvár, Akadémiai betűkkel.

1770 körül *Cuma várasában építettett Dedalus temploma...*, [Buda, Landerer ny.].

1777 *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre...*, Régi írások fragmentumából öszveszedegette Z[ólyomi] Sz[abó] J[ános], Buda, Landerer Mihály.

1771 *Palinodia tristis Hungariae* 4. kiad. Buda, Landerer utódai.

1772 *Rósa-Koszoru, az mellyet az testté lett ige Jesus Christusnak és az ő édes anyjának, a szeplőtelen szűz Máriának, öt rendbéli kiváltképpen való örömének, keserűségének és dücsőségének feir és piros rosáibúl kötött...*, Nagyszombat, Jesus Társasága akadémiai kollégiuma.

1772 *A tsalárd Cupidonak...*, Buda, Landerer örökösei.

1775 *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, [Buda] [Landerer ny.].

1775 *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, H. n., ny. n.

1775 *Palinodia tristis Hungariae*, [Buda], [Landerer].

1777 *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre...*, Régi írások fragmentumából öszveszedegett Z[ólyomi] Sz[abó] J[ános], Buda, [Landerer ny.].

1779–1802 között *Porábúl meg-éledett Phoenix...*, Buda, Landerer Katalin.

1785 *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre...*, Buda, Landerer ny.

1788–1800 között *Kuma várasában építettett Dédalus temploma*, Pest, Patzko Ferenc.

1789 *Palinodia tristis Hungariae*, Buda, Landerer Katalin.

1789 *Rósa-Koszoru...*, Nagyszombat, Akad. ny.

1792–1793 *Kuma várasában építettett Dédalus temploma*, Pozsony, Langguti.

1795–1800 között *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre...*, Régi írások fragmentumából öszve szedegettet Z[ólyomi] Sz[abó] J[ános]. Pest, Landerer Mihály ny.

1796 *Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványai*, melyeket egybeszedett és a legrégibb nyomtatványok és kézírások szerint hibáiból kiementett. Dugonits András, 1–2., Pozsony–Pest, [Landerer ny].

1799 *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre...*, Buda, Landerer ny.

1828 *Kuma várasában építettett Dédalus temploma*, H. n.

1835 *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre, Hajdani ízléssel készült játékszíni darab*. Régi írások töredékeiből összeszedette Z[ólyomi] Sz[abó] J[ános], megjobbított kiadás, Buda, Gyurán–Bagó ny.

1864–1865 *Gyöngyösi István válogatott poétai munkái*, 1–2., az eredeti kiadások alapján közli Toldy Ferenc, Pest, Heckenast.

1865 *Igaz barátság és szíves szerelem. Színmű XVII szakaszban, elő és vég-szóval*, Régi írások töredékeiből szerk. Z[ólyomi] Sz[abó] J[ános], Buda, Bagó ny.

1884 *Ének Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról*, egykorú kéziratból kiad. és jegyz. Háhn Adolf, Bp., Franklin Társulat, (Olcsó könyvtár 181.)

1884 *Ének Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról*, Bp., Franklin Társulat. (Olcsó könyvtár, Új olcsóbb kiadás 461–462.)

1898 *A csalárd Cupidónak kegyetlenségét megismerő és annak mérges nyilait kerülő tiszta életnek Géniusa*, a költő kéziratából kiad. Rupp Kornél, Bp., Franklin Társulat. (Régi magyar könyvtár 6.)

1899 *Márssal társalkodó Murányi Vénus. Hósköltemény három részben*, Győr, Gross Testvérek. (Egyetemes könyvtár 109–110.)

1900 körül *Márssal társalkodó Murányi Vénus. Regényes eposz három részben*, a költő életrajzával Toldy Ferencről. Bp., Franklin Társulat.

1900 után *Kemény János (Porábúl megéledett Phoenix)*, történeti eposz, Bp., Franklin Társulat.

190? *Márssal társalkodó Murányi Vénus. Hósköltemény három részben*, Győr, Gross Testvérek. (Egyetemes könyvtár 220–222.)

1903 *Márssal társalkodó Murányi Vénus. Regényes históriás ének*, bev. és jegyz. Bán Aladár, Pozsony–Bp., Stampfel. (Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához 8.) [Részletek.]

1903 *Porából megéledett Phönix*, kiad., bev. és jegyz. KOLTAI Virgil, Bp., Lampel. [Részletek.]

1904 Ferenczi Zoltán, *A régi magyar költészet*, 1–2., Bp., Lampel és Wodianer. (Remekírók képes könyvtára).

1905 *Gyöngyösi István munkái*, sajtó alá rend., bev. BADICS Ferenc, Bp.

1906 *Murányi Vénus*, Az első 1664-iki kiadás után sajtó alá rend., bev. és jegyz. BADICS Ferenc, Bp, Franklin Társulat. (Olcsó könyvtár, Új folyam, 1430–1434.)

1909 *Mársal társolkodó Murányi Venus*, kiad. és bev. BADICS Ferenc, Bp., LVI.

1913 *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, bev. PALÁGYI Lajos, Bp., Lampel. (Magyar Könyvtár 694.)

1914–1937 *Gyöngyösi István összes költeményei*, kiad. és bev. BADICS Ferenc, 1–4., Bp. (RMKT) [Kritikai kiadás]

1914 1. köt. *Műfordítások Ovidius munkáiból; Kuma várasában építettett Dédalus temploma; Márs és Bacchus egymással való viaskodásáról; Az jó vitézeknek tüköre; Márssal társalkodó Murányi Vénus; Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre.*

1921 2. köt *Kemény János emlékezete (Porá-búl megéledett Phoenix); Kesergő nympa (Palinodia); Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága; Proserpina elragadtatása.* (Pótlék az első kötethez.)

1935 3. köt. *Rózsa-koszorú; Tiszta életnek geniusa (Csalárd Cupido).*

1937 4. köt. *Chariclia*

1916 *Murányi Vénus*, Az első 1664-iki kiad. után sajtó alá rend., bev. és jegyz. BADICS Ferenc, 3., jav. kiad. Bp., Franklin Társulat. (Olcsó Könyvtár, Új folyam, 1430–1434.)

1937 *Marssal társalkodó Murányi Vénus*, bev. és jegyz. PRÓNAI Lajos, Bp., Pátria Rt. (Arany könyvtár 2.)

1960 *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre*, in: *Régi magyar drámai emlékek*, 1–2., kiad és bev. DÖMÖTÖR Tekla – KARDOS Tibor, Bp.

1998 *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, szöveggond. és jegyzet JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp. (Régi magyar könyvtár, Források 8.)

1999 *Porábúl megéledett Főnix avagy Kemény János emlékezete*, szöveggond. és jegyzet JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp. (Régi magyar könyvtár, Források 10.)

2000 *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága – Palinódia (Kesergő Nimfa)*, szöveggond. és jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp. (Régi magyar könyvtár, Források 11.)

2002 *Rózsakoszorú*, a szöveget gond. JANKOVICS József irányításával az ELTE Eötvös József Collégiumának szakszemináruma, jegyz. és utószó JANKOVICS József, Bp. (Régi magyar könyvtár, Források 12.)

2003 *Csalárd Cupido – Proserpina elragadtatása – Cuma várasában épített Dédalus temploma – Heroida fordítások*, szöveggond. és jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp. (Régi magyar könyvtár, Források 13.)

2005 *Új életre hozott Chariclia*, sajtó alá rend., szöveggond és jegyzet JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp. (Régi magyar könyvtár, Források 14.)

HORÁNYI Elek

1775–1777 *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, Viennae.

KAZINCZY Ferenc

1890–1911, 1927, 1960 *Kazinczy Ferenc levelezése I–XXI.*, kiad. Váczy János, Budapest, 1890–1911; XII., 1927, XXIII., 1960.

KECSKÉS András – VILCSEK Béla (kiad.)

1999 *Hagyományőrzés és hagyományteremtés a versújítás korában (1760–1840)*, kiad. Budapest.

KÓKAY György (szerk.)

1981 *A Magyar hirmondó – Az első magyar nyelvű újság*, Gondolat, Budapest.

KÓNYI János

1779 *Magyar hadi román, avagy gróf Zrinyi Miklósnak Szigetváran tett vitéz dolgai*, Pest.

KOVÁSZNAI Sándor

1782a *Két komédia, melyek közül az egyik Plautusból, a másik, Terentiusból fordítottatott magyarra Kovásznai Sándor által 1781-dik esztendőben Kolozsváratt.*

1782b *Marcus Tullius Cicerónak nagyobbik Catója, Laeliusa, paradoxumi és a Scipio álma*, Magyarra fordítottak Kovásznai Sándor által 1781-dik esztendőben, Kolozsváratt.

1782c *Alexandri Kovásznai Carmina Execuialia et paucula quaedam alius argumenti*, Trajecti batavorum.

1795 *Marcus Tullius Cicerónak Az emberek tisztéről és eleséseiről a maga fiaihoz írt Három Könyve*, Magyarra fordította Kovásznai Sándor. Kiadta Enged Krisztián János, Pozsonyban.

é. n. *Nuperae res vienneses carminae elegiaco conscriptae a Philelethe, Trajecti ad Rhenum*.

LADÁNYI Sándor

1984 Aranka György levele Zilai Sámuelhez (1789), *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXXXVIII., 5–6., 724–726.

LUTHER (Martin)

1695 *Enchiridion, Der kleine Catechismus Feur die gemeine Pfarrherrn und Prediger*, D. MART, LUTHER, (...) bey Samuel Brewern.

NEUBARTH János

1695 *Kalendarium (Uj és O), Kit Christus Ur: szüetése után való 1695. Esztendoere irta NEUBARTH JANOS (...) Koelt Loetsen, Brewer Samuel által; Luther (Martin), Enchiridion, Der kleine Catechismus Feur die gemeine Pfarrherrn und Prediger*, D. MART, LUTHER, (...) bey Samuel Brewern.

PANNONIUS, Janus

1784 *Jani Pannonii Poemata*, I–II., Trajecti ad Rhenum. [Teleki Sámuel kiadása].

SINAPSIUS (Daniel)

1664 *Deo Sacundante! Sertum decerptum, ex horti Theologici Areolis [...]*, Cassoviae, Typis, Susanne Severini.

SZINYEI Gerzson

1884 Kovásznai Sándor Gyöngyösi Istvánról, *Figyelő*, XVI. 388.

TELEKI Sámuel

1796 *Bibliotheca Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék. Pars I. & II. Viennae*.

TSÉTSI János

1708 *Observationes Orthographico-grammaticae Helyesírási-grammatikai megjegyzések*. [Legújabb kiadása: Az eredeti kiadás hasonmása fordítással. Fordította és jegyzetekkel ellátta C. VLADÁR ZSUZSA. A bevezető tanulmányt írta: KOROMPAY Klára. Szerkesztette ZSILINSZKY Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 230. Budapest, 2009].

VARGA Pál, S.

1998 *Arany János. Tanulmányok és kritikák*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 193–207. (Csokonai Universitas Könyvtár)

VERSEGHY Ferenc

1793 *Mi a poézis és ki az igaz poéta*, Buda.

WALLASZKY Pál

1808 *Conspectus reipublice Litterariae in Hungaria*, Buda.

ZRÍNYI Miklós

1705 *Symbolum Illustrissimi Domini Comitis Nicolai Zrinyi*, H. n.

1790 *Ne bánts d a magyart*, Marosvásárhely. [Zilai Sámuel kiadása]

## Szakirodalom

ÁCS PÁL – JANKOVICS JÓZSEF – KŐSZEGHY PÉTER

1998 *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény I. Humanizmus*, Balassi Kiadó, Budapest.

AGÁRDI Péter

1968 Gyöngyösi István és a középnemesi rendiség, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 125–152.

1972 *Rendiség és esztétikum*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

BADICS Ferenc

*Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei*, Budapest. (Értekezések a nyelv és széptudományok köréből, XXII, 4.)

1939 *Gyöngyösi István élete és költészete*, Budapest. (A Vármegyei Tisztviselők Irodalmi és Művészeti Gyöngyösi István Társaságának kiadványai 11.)

BALLAGI Aladár

1878 *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877*, Budapest.

BÁN Imre

1964 Gyöngyösi István, in: *A magyar irodalom története II.*, szerk.: KLANICZAY Tibor, Akadémiai Kiadó, Budapest, 184–195.

1971 *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon 1630–1700 között*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

BARTÓK István

2005 História és poézis. Gyöngyösi István megjegyzései a költészetéről, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 109, 243–258.

BELLÁGH Rózsa

1986–1990 Szerencsi Nagy István, a Magyar Athenás folytatója, in: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 417–433. Különlenyomat

BENE Sándor

1999 *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

BIRÓ Annamária

2007 Szász–magyar eredetviták a 18. század végén, *Erdélyi Múzeum*, 1–2., 18–32.

BÍRÓ Ferenc

1984 Nemzet, nyelv, irodalom, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 558–577.

1994 *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Balassi Kiadó, Budapest.

BITSKEY István

1981 Gyöngyösi István és a magyar költői hagyomány, *Studia Litteraria*, 21–33.

2003b *Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*, Debreceni Egyetem, Debrecen.

BITSKEY István (szerk.)

2003a *Retorikák a barokk korban*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

BORBÉLY Szilárd (s. a. r.)

2009 *Ráday Gedeon és Földi János összes versei*, Universitas, Budapest. (RMKT XVIII. század)

BORSA Gedeon

1996 *Könyvtörténeti írások, I., A hazai nyomdászat 15–17. század*, Budapest.

CSAPODI Csaba

1942 Könyvtermelésünk a XVIII. században, *Magyar Könyvszemle*, 392–398.

1946 A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig, *Magyar Könyvszemle*, 98–104.

DALLOUL, Zaynab

2010 Kovásznai Sándor és az európai kommentártörténeti hagyomány, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 99–121.

*Kovácsnai Sándor, az elfeledett Janus-kommentátor*, Phd-értekezés, kézirat.

DÁVIDHÁZI Péter

2004 *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Akadémiai Kiadó, Universitas Kiadó, Budapest.

DEBRECZENI Attila

1991 „Érzékenység” és „érzékeny irodalom”, *Irodalomtörténet*, 12–29.

1998 Literátusság és „popularitás” (Közelítések a felvilágosodás kori magyar irodalomhoz), in: *Studia Litteraria*, 128–146.

2000a Az irodalomfogalom változásai az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmában, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 391–413.

2000b Profánusok. Az 1770-es évek magyar irodalmáról, *Hitel* 7/20–31.

2009 *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, Universitas Kiadó, Budapest.

DEÉ NAGY Anikó

1976 *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka*, Kriterion, Bukarest.

1996 Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században, in: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, Kolozsvár, 1996, 114–123.

1997 *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

2007 Tanárok könyvei a marosvásárhelyi kollégium könyvtárában, in: *Gondolatok a marosvásárhelyi Teleki Tékából*, Pallas Akadémia, Csíkszereda, 229–238.

DÖMÖTÖR TEKLA – KARDOS TIBOR

1960 *Régi Magyar Drámai Emlékek*, Budapest.

ECSÉDY Judit, V.

1999 *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Balassi Kiadó, Budapest.

EGYED Emese

1998 *Kard és penna. Tanulmányok a felvilágosodás magyar irodalmáról*, Budapest.

2000 *Olvasó nappal, író este. Esszék, tanulmányok, találkozások*, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.

2004 *Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről*, EME, Kolozsvár.

2009 Kendilóna. A Teleki udvar a 18. században, in: PAPP Klára – PÜSKI Levente (szerk.): *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*, Debrecen, 81–98.

ENYEDI Sándor

1987 Aranka György erdélyi társaságai, *Magyar Könyvszemle*, 249–264.

FITZ József

1930 *A könyv története*, Budapest.

FUHRMANN, Manfred

1985 „Kommentierte Klassiker? Über die Erklärungsbedürftigkeit der klassischen deutschen Literatur” in: *Warum Klassiker? Ein Almanach zur Eröffnungsedition der Bibliothek deutscher Klassiker*, szerk. Gottfried HONNEFELDER, Deutscher Klassiker, Frankfurt/M., 1985, 37–57.

FÜLÖP Géza

1998 *A könyvkultúra a könyvnyomtatás kézműipari időszakában*, Budapest.

GAÁL Mózes

1898 *Gyöngyösi István élete és költészete*, Pozsony–Budapest.

GÁBOR Csilla

2002 *Religió és retorika: Tanulmányok a középkori, reneszánsz, barokk irodalomról*, Komp–Press, Kolozsvár.

GORZÓ Nándor

1938 Gorzó Nándor, Id. gróf Ráday Gedeon: Gyöngyösi munkáinak chronologica rendi, in: *Gyöngyösi-almanach*, 137–140.

GYENIS Vilmos

1980 Gyöngyösi: a korigények és a közízlés, *Irodalomtörténet*, 105–134.

GYÖNGYÖSI László

1904 Gyöngyösi István élete és munkái, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 385–436. Klny. Bp., 1905.

GULYÁS Pál

1944 A könyvkiadás Magyarországon a XVI–XVIII. században, 1527–1773, *Magyar Könyvszemle*, 100–133.

GYÁNI GÁBOR

1999 Az olvasó táblabíró. Középosztályi műveltség a 19. század végén, *Történelmi Szemle*, 3–4.

HÁSZ-FEHÉR Katalin

2003 Levéltudomány és irodalomtörténet-írás, *Irodalomtörténet*, 43–54.

HAUSNER GÁBOR

1985 Mutatvány Kazinczy Zrínyi-jegyzeteiből, in: Kovács Sándor Iván (szerk.): *Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*, Budapest.

HORKAY HÖRCHER Ferenc

2013 *Esztétikai gondolkodás a felvilágosodás korában. 1650–1800*, Gondolat Kiadó, Budapest.

HORVÁTH János

1997 A barokk ízlés irodalmunkban, in: *Uő: Tanulmányok*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 96–101.

IMRE Mihály

1989 Nemzeti önszemléletünk 17. századi irodalmi változatai, in: *Körösök vidéke*, Honismereti füzet.

JAKÓ Zsigmond

1974 *Erdélyi Féniks. (Misztótfalusi Kis Miklós öröksége)*, Kriterion, Bukarest.

JÁMBOR Pál

1862 Gyöngyössi, *Pesti Napló*, 11. 11.

JANCSÓ Elemér

1960 Adatok az erdélyi felvilágosodás történetéhez. Id. Ráday Gedeon levele Kovásznai Sándorhoz, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 370–373.

JANKOVICS József

1998 Gyöngyösi redivivus avagy a porából megéledett fénix, in: Gyöngyösi István, *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, Bp., 89–203.

1999 „Gyöngyösi drága gyöngy versei.” A Kemény János-eposz forrásvidéke és szövegszerveződése, in: Gyöngyösi István, *Porábúl megéledett Főnix*, Bp., 273–299.

2000 Gyöngyösi restitutus, in: Gyöngyösi István, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága – Palinódia*, Bp., 131–157.

2001 A Gyöngyösi-recepció XVIII. századi csúcspontja, in: Tamás Zsuzsanna (szerk.), *Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára*, Budapest, Balassi Kiadó, 32–33.

2002 Gyöngyösi christianus, in: Gyöngyösi István, *Rózsakoszorú*, Bp., 253–269.

2003 Gyöngyösi eroticus, in: Gyöngyösi István, *Csalárd Cupido...*, Bp., 341–366.

2004 Gyöngyösi István költészetének poétikai-retorikai forrásvidéke, in: Bitskey István – Oláh Szabolcs (szerk.): *Religio, retorika, nemzettudat régi magyar irodalmunkban*, Kossuth könyvkiadó, Budapest, 330–337.

2005 Gyöngyösi, a költő-filológus, in: Gyöngyösi István, *Új életre hozott Chariclia*, Bp., 479–525.

2007 Az „új életre hozott” Gyöngyösi István, in: Szentmártoni Géza (szerk.): *A szerelem költői, Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján*, Universitas Kiadó, Budapest, 39–56.

1664 A magyar verses regény kezdetei, in: SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *A magyar irodalom története*, <http://www.villanyspenot.hu/> Letöltve 2010. december 5.

KAPITÁNYFfy István – KOVÁCS Endre

1970–1996 Filológia, in: *Világirodalmi lexikon* III., Főszerk. KIRÁLY István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 164–166.

KECSKEMÉTI Gábor

1998 *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet – A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Universitas Kiadó, Budapest.

KECSKÉS András

1991 *A magyar verselméleti gondolkodás története*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

KIBÉDI VARGA Áron

1983 Retorika, poétika, műfajok. Gyöngyösi István költői világa, *Irodalomtörténet*, 549–591.

KIRÁLY Emőke

2006 *Aranka György, az író és tudományszervező*, I–II., Doktori disszertáció, kézirat.

KISS Farkas Gábor

1999 Kazinczy Zrínyi-jegyzetei, *Irodalomismeret*, 217–220.

KOCSIÁNY László

1970 *Az ész igaz útján*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

KOMJÁTHY Miklósné

1971 *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. 5. Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliográfiája 1712–1860 c. Művének 1–4. kötetéhez. Az 1712–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*, OSZK, Budapest.

KONCZ József

1896 *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története*, Marosvásárhely.

1886 Janus Pannonius utolsó kiadása, *Figyelő*, 42–43.

KŐSZEGHY Péter (szerk.)

2005 *Magyar művelődéstörténeti lexikon [MAMŰL]*, szerk. KŐSZEGHY Péter, Balassi Kiadó, Budapest, [JANKOVICS József Gyöngyösi-szócikke], 409–412.

KOVÁCS Sándor Iván

1990 Gyöngyösi István Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi, in: *Uő: Koboz és virginál*, Békéscsaba.

KULCSÁR Adorján

1943 *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

LACZHÁZI Gyula

1999 Zrínyi, Dorfmeister, Krafft, Kazinczy, *Irodalomismeret*, 228–233.

LATZKOVITS Miklós

1997 A *Florentina* szerkezetéről és a közjátékozás 17–18. századi technikájáról, in: PINTÉR Márta Zsuzsanna (szerk.): *Barokk színház–barokk dráma*, Debrecen.

LATZKOVITS Miklós – MÉSZÁROS Zoltán

2005 Ki írta Gyöngyösi Florentináját? *Irodalomtörténeti Közlemények*, 469–493.

MARKOS Béla

1972 *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. 6.* Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1–5. kötetben közreadott magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) 1712–1800 között megjelent mutatóványokhoz, OSZK, Budapest.

MARTENS, Gunter

1993 „Kommentar – Hilfestellung oder Bevormundung des Lesers?“, *Editio 7*, 36–50.

MEZEI Márta

1958 *Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás korában*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

1994 *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Argumentum Kiadó, Budapest.

1998 *A kiadó „mandátuma”*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. (Csongrádi Universitas Könyvtár)

2005 Egy fejezet Faludi utóéletéből, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 401–419.

MONOK István (szerk.)

1992 *A könyves kultúra a XIV–XVII. században, II., Válogatás az angolszász szakirodalomból*, Szeged.

NOVÁK László

1928 *A nyomdászat története*, IV. könyv, XVIII. század, Világosság. Kny., Budapest.

NYERGES Judit

2006 *Gyöngyösi-bibliográfia*. <http://mek.niif.hu/03800/03890/03890.htm>  
Letöltve 2009. március 5.

PAVERCSIK Ilona

1989 *Pótlások Magyarország bibliográphiája 1712–1860. című művéhez. 7. kötet 1701–1860 között megjelent magyarországi és külföldi magyar nyelvű nyomtatványok*, Budapest.

PETRIK Géza

1888–1892; 1968 *Magyarország bibliographiaja 1712–1860. Könyvészeti ki-mutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak I–IV*, Budapest.

PFEIFFER, Rudolf

1968 *History of Classical Scholarship. From The Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, Clarendon Press, Oxford.

POGÁNY György

2004 *A magyar könyvkereskedelem rövid története*, Hatágú Síp Alapítvány, Budapest.

POLGÁR Anikó

2011 *Ráfogások Ovidiusra. Fejezetek az antik költészet magyar fordítás- és hatástörténetéből*, Kalligram, Pozsony.

SCHÖN Adolf Ábel

1908 Gyöngyösi Phoenixének magyarázatához, *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 649–650.

SEBESTYÉN (Spielmann) Mihály

1995 Zilahi Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára, *Erdélyi Múzeum*, 1–2., 1–16.

SEGESVÁRY Viktor

2005 *A Ráday-könyvtár 18. századi története*, Hága, Mikes International.

SZABÓ Károly

1879–1898 *Régi magyar könyvtár. I–III.*, Budapest.

SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád

1896–1898 *Régi Magyar Könyvtár. III/1–2.*, Budapest.

SZAJBÉLY MIHÁLY

2001 *„Idzanak a magyar tollak”. Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, Budapest.

SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ

1989 *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon, 1690-1790*, OSZK, Budapest.

SZILI JÓZSEF

1986 *Irodalomképzetek és irodalomfogalmak: „irodalom” szavunk és a modern magyar irodalmiság XVIII. századi kezdete, Irodalomtörténeti Közlemények*, 4, 345–360.

SZTRIPSKY HIADOR

1912 *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez*, Budapest.

TAKÁTS JÓZSEF

2007 *Ismerős idegen terep: irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Kijárat Kiadó, Budapest.

TARNAI ANDOR

2004 *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, Universitas Kiadó, Budapest.

TRENCÉNYI-WALDAPFEL IMRE

1932 *Gyöngyösi-dolgozatok*, Budapest.

TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA

2005 E. S. és a Rózsakoszorú, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 109, 4–6., 383–400.

VÁRKONYI ÁGNES, R.

1980 Márssal társolkodó Murányi Venus 1664-ben, *Irodalomtörténet*, 77–104.

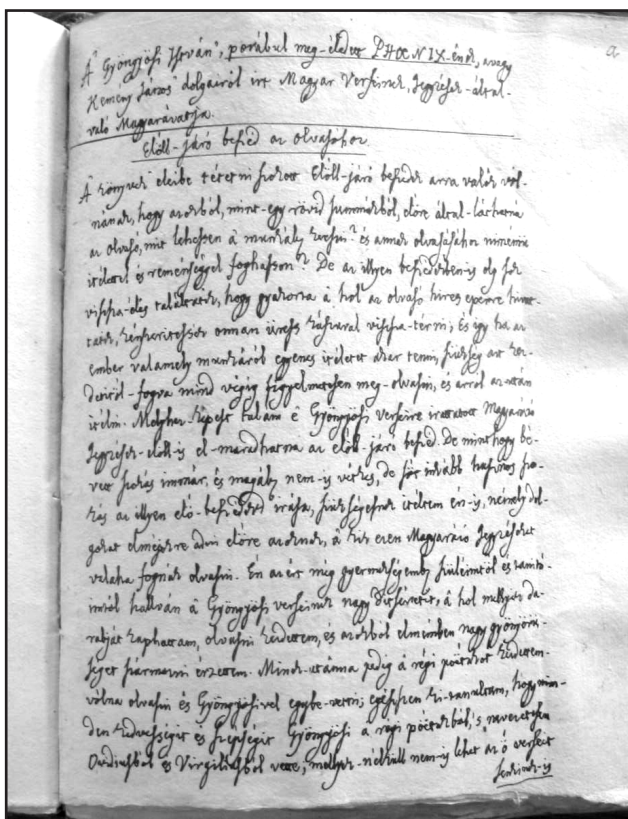
1987 *A rejtőzködő Murányi Vénus*, Budapest, Helikon Könyvkiadó.

1997 Zrínyi Ilona, in: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Nők a magyartörténelemben*, Zrínyi Kiadó, Budapest, 131–170.

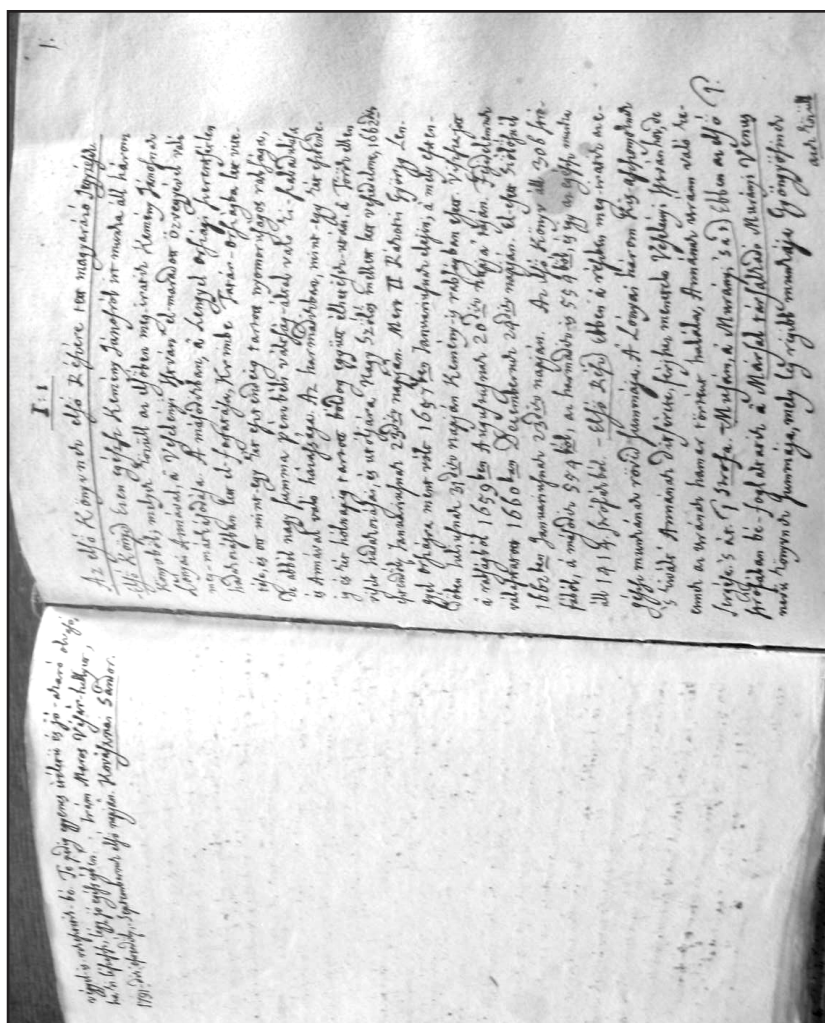
ZSINDELY ENDRE

1956 Ráday Gedeon élete és munkássága, in: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve I.*, 36–45.

## MELLÉKLET



1. Részlet a Kovásznai-kommentárból: Az Elöljáró beszéd első oldala



2. Részlet a Kovásznai-kommentárból: Az első könyv első részéhez fűzött magyarázó jegyzékek első oldala

1200

1790. 07. 2

Métőfajás L. Daró úr,  
Nagy jó Uram és Főúróm!

A BUDAPESTI  
REF. THEOL. AKADEMIA  
RÁDAY-KÖNYVTÁRA

RÁDAY  
LEVÉLTÁR  
BUDAPEST

Emmer dőve mint egy tőr hűvel, ad'a-álból nérem T. Zilahi Uram a  
Murányi Vennye igen fejen le-irva és bi-törve, melyet Imre Uram  
söt. Sándor le nagyfajod; a mely, a milyen fejen van le-irva, reméltem  
hogy jöttin olyan durore-is lépni ki-irva a Kátsai 1664<sup>évi</sup> Di-  
nőből. Ha én valamire mehet a Györgyáji Verseimről világozásaiban,  
az nagy rést Nagyfajodról világozom nagy háladatossággal és  
alázatos körmövel. Most engemet sejtő amjával nem fejtet ebben a  
munkában, pedig szerettem volna. Oh mely sokat küldöm és a  
Kátsai Dió is én Dindai romló Dióimról. Atya úram, hogy a  
Nagyfajod gránitjából meg-láthatom a régi Diót, most jól helyem  
nagy és van romló a Dindai, hogy igen nem mértem volna, hogy fogja,  
ha én a Kátsai le-irva kezemben nem jött volna. Ugyan írt, fél-kétfel  
még a Kátsai Dió is, ha valahol meg-trághatnám; jöhetet Dió is  
egyedül, de jól nyomul nem a Dindai. Nem is látom én a  
Murányi Vennye jól, régi Dióimról, egy el-fogyott is nálam, a mi nem  
zárult nagy szorításoktól. Regőlt fogva volt mármint egy  
nagy szorításom a Murányi Vennye, az el-söt nem mehet, igen a  
16<sup>évi</sup> profet, aly váram hogy az meg mehettem ebben a Kátsai Dió-  
ban,

3. Kovásznai Sándor levele Ráday Gedeonhoz. Marosvásárhely, 1790. május 2.  
(részlet)



# NÉVMUTATÓ

- Ács Pál 83, 167  
Agárdi Péter 9, 66, 105, 106, 167  
Ambrus Gábor 42, 44  
Andrási Péter 35  
Apáczai Csere János 83  
Apor István 32, 54, 93, 130  
Aranka György 11, 73, 81, 82, 86, 87  
90, 142, 143, 155, 158, 166, 170,  
173  
Arany János 7, 8, 23, 34, 62, 63, 67,  
149, 157, 167  
  
Badics Ferenc 8–11, 21, 22, 25, 27–36,  
38–48, 59–60, 64–67, 88–89, 94, 96,  
101, 103, 163–164, 167  
Bagó Márton 45, 62, 65, 163  
Ballagi Aladár 26, 167  
Bán Aladár 64, 163  
Bán Imre 9, 71, 167  
Baróti Szabó Dávid 38, 73, 147, 149  
Bartók István 126, 168  
Batsány János 24, 48, 49, 70, 72, 73,  
74, 76, 77, 85, 135, 138, 148, 149,  
154, 155  
Benkő Ferenc 143  
Bessenyei György 73, 146  
Bethlen Farkas 130  
  
Bethlen Gábor 108  
Bethlen János 130  
Bethlen Kata 78, 83  
Bethlen Miklós 130  
Bethlen Zsuzsánna 98  
Biró Annamária 142, 168  
Bíró Ferenc 16, 70, 73, 76, 168  
Bitskey István 9, 13, 107, 168, 172  
Bod Péter 13, 72, 83, 107, 137, 145, 158  
Bonfini, Antonio 130  
Borbély Szilárd 13, 80, 86, 168  
Boros Alán 65  
Borosnyai Lukács János 113  
Borsa Gedeon 26, 168  
Brewer János 30  
Brewer Lőrinc 30–32  
Brewer Sámuel 30  
Brewer Zsófia 30  
  
Catullus, Valerius Caius 129  
Cicero, Marcus Tullius 48, 82, 84, 91,  
129  
Claudianus, Claudius 34, 128, 129  
Cornides, Daniel 78  
Czeglédi István 26, 158  
Czobor Mihály 35, 55, 158  
Czvittinger David 83, 138

- Csapodi Csaba 26, 168  
Cserei Mihály 108, 118, 123, 130
- Dalloul, Zaynab 79, 80, 115, 116, 121, 122, 169  
Dálnoki Benkő Márton 28, 158  
Dávidházi Péter 63, 169  
Debreczeni Attila 13, 16, 17, 69–71, 73–76, 86, 157, 169  
Décsi Sámuel 130  
Deé Nagy Anikó 68, 78, 79, 80, 98, 169  
Dejcsics Konrád 18  
Dessewffy József 145, 147  
Dömötör Tekla 42, 43, 65, 164  
Dugonics András 5, 8, 10, 11, 15, 22–24, 29, 31, 33, 36, 37, 44, 45, 48–58, 60, 85–86, 115, 123, 136, 142, 148, 151–152, 162
- Ecsedy Judit, V. 23, 26, 27, 32, 36, 37, 38, 169  
Egyed Emese 13, 142, 169–170  
Eitzenberger Ferenc Antal 58  
Eiztzenberger Antal 58  
Enyedi Sándor 81, 158  
Erichson, Eric 27  
Eschenburg, Johann Joachim 154  
Esterházy II. Miklós 97  
Esterházy Pál 34, 35  
Eustathius 121
- Faludi Ferenc 76, 135, 146, 147, 149, 174  
Fekete Jakab 28  
Fekete János 73, 158  
II. Ferdinánd 34  
Ferenczi Zoltán 64, 163  
Fischer János 26  
Fitz József 26, 170  
Fortunatus, Matthaeus 116, 133  
Földi János 7, 73, 74, 106, 137, 140, 168
- Fuhrmann, Manfred 18, 170  
Fülöp Géza 26, 170
- Gaál Mózes 9, 170  
Gábor Csilla 13, 126, 170  
Gorzó Nándor 111, 170  
Görög Demeter 97  
Grondski Samuel 123, 130  
Gruber, Karl 73, 158  
Gulyás Pál 26, 171  
Gvadányi József 73, 106  
Gyenis Vilmos 9, 170  
Gyöngyössi János 76, 77, 84, 140, 171  
Gyöngyösi László 9, 170  
Gyulai Pál 64  
Gyurián József 45, 62
- Hajnal István 60  
Haner Jeremiás 82, 155  
Hász-Fehér Katalin 16, 171  
Hausner Arnold 135, 171  
Heckenast Gusztáv 48, 62, 63, 163  
Heinrich Gusztáv 64  
Héliodórosz 55, 56  
Hellebrandt Árpád 22, 175  
Heltzdörffer Mihály (Helczdörffer Mihály) 28, 158  
Homérosz 121, 128, 129  
Horányi Elek 72, 83, 165  
Horatius, Quintus Flaccus 51, 110, 111, 128, 129, 145  
Horkay-Hörcher Ferenc 12, 171  
Horváth István 64  
Horváth János 9, 115, 171
- Istvánffy Miklós 130
- Jakó Zsigmond 26, 169, 171  
Jámbor Pál 77, 171  
Jancsó Elemér 88, 90, 92, 93, 112, 113, 114, 115, 134, 143, 144, 171

- Jankovics József 8–11, 22, 31–33, 42, 55, 66–67, 83, 86, 96–97, 104, 126, 164–167, 171–173  
 Jankovich Miklós 31
- Káldi György 147  
 Kapitánffy István 116, 172  
 Kardos Tibor 10, 42, 43, 65, 164  
 III. Károly 38  
 Kazinczy Ferenc 6, 7, 9, 12–13, 16–17, 22, 49, 51, 62, 67, 70–71, 74–77, 82, 86–87, 106, 115, 133–149, 152–154, 165, 171, 173–174  
 Kazy Franciscus 130  
 Kecskés András 70, 73, 165, 172  
 Kemény János 32, 89, 93, 102, 108, 109, 118, 122–124, 127, 129, 130, 131, 133  
 Keresztury Dezső 149, 158  
 Kibédi Varga Áron 9, 35, 42, 66, 173  
 Király Emőke 142, 173  
 Kisfaludy Károly 147  
 Kiss Áron 87, 156, 157  
 Kiss Farkas Gábor 135, 173  
 Klöss Jakab 39  
 Kmita (Lengyel) Andrásné 28  
 Knapp Éva 34, 175  
 Kocziány László 77–80, 83–84, 89–90, 123, 173  
 Koehler, David 82  
 Koháry István 26, 34, 44, 45, 55, 92  
 Kókay György 70, 165  
 Kolmann József Ferenc 59  
 Koltai Virgil 64, 163  
 Komjáthy Miklósné 22, 173  
 Koncz József 78, 85, 173  
 Kónyi Sándor 75, 76, 136, 139, 140, 165  
 Koppi Károly 78, 130  
 Kovachich Márton György 73  
 Kovács Endre 116, 172  
 Kovács Sándor Iván 9, 66, 171, 173
- Kovácsnai (Tóth) Sándor 6, 10–13, 15, 19, 24, 28–33, 36, 39, 42, 49, 51–52, 56–58, 64, 71, 75, 77–135, 142–146, 148, 151–156, 165–166, 169, 171  
 Kőszeghy Péter 83, 158, 167, 173
- Láczai Szabó József 146  
 Laczházi Gyula 135, 199  
 Ladányi Sándor 85, 87, 89, 90, 95, 157, 166  
 Lampel Róbert 64  
 Landerer Anna 45, 62  
 Landerer Ferenc Leopold 39, 44, 46, 47, 161  
 Landerer Lipót Ferenc 45  
 Landerer János Mihály 47  
 Landerer János Sebestyén 39, 40, 47  
 Landerer Katalin 39, 45, 46, 47, 62, 162  
 Landerer Lajos 48, 62  
 Landerer Mihály (Füskúti) 24, 39, 48, 50, 52, 57, 162  
 Landerer Mihály János 47, 48  
 Landerer (Royer) Veronika (Nottenstein Veronika) 39, 40–42, 160, 161  
 Lányi Gábor 88  
 Latzkovits Miklós 10, 42–43, 173  
 Lázár Imre 77  
 Lázár János 77, 78, 80, 156  
 Leonclavius, Johannes 125  
 Lettner, Gottfried József 58  
 Liszkai Mihály 27, 28  
 Lónyai Anna 32, 127  
 Lossonczi László 45  
 Löwe, Anton 58
- Margitai János 59  
 Markos Béla 22, 174  
 Martens, Gunter 18, 116, 119, 174  
 Mérei Sándor 54

- Merzei Márta 16, 24, 26, 48–52, 54,  
70, 85, 134, 135, 136, 144, 145, 147,  
148, 149, 174
- Miskolczi Csulyak Ferenc 28
- Misztótfalusi (Tótfalusi) Kis Miklós  
27, 28, 171
- Moesch Lukács 110
- Monok István 26, 174
- Montecuccoli, Raimondo 123, 130,  
131
- Muret, Marc-Antoine de 115
- Nagy László 49
- Nottenstein János György 39–41, 160
- Novák László 26, 28, 174
- Nyerges Judit 8, 33, 60, 66, 164, 165,  
174
- Oderlitzky, Anton Michael 58
- Ovidius, Publius Naso 5–6, 29, 33,  
39, 47, 51, 65, 69, 72, 81, 99, 106,  
107, 109–111, 114, 116, 120–121,  
125–129, 133, 141, 145, 153, 164,  
165
- Palágyi Lajos 65, 164
- Palingenus, Marcellus 45
- Pálóczi Horváth Ádám 73, 106, 134,  
148
- Palotai György 45
- Pannonius, Janus 78, 80–83, 92, 115,  
121, 152, 156, 166, 173
- Pápai Páriz Ferenc 124
- Patzkó Ferenc Ágoston 5, 38, 56, 58,  
59, 162
- Pavercsik Ilona 22, 174
- Pázmány Péter 142, 147
- Péczeli József 73, 76
- Perizonius (Voorbroek, Jakob) 121
- Petrik Géza 22, 41, 173, 174
- Pfeiffer, Rudolf 25, 175
- Plautus, Titus Maccius 110, 128, 165
- Plinius, Caius Secundus 128
- Pogány György 36, 175
- Polgár Anikó 12, 175
- Póts András 141
- Prónai Lajos 65, 164
- Quirinus, Heyll Jakab 39
- I. Ráday Gedeon 6, 11–13, 23–24,  
28–32, 36, 39, 42, 48–52, 56–58,  
64, 71, 73–77, 79, 80–81, 84–109,  
111–115, 117–120, 125, 132–135,  
137–146, 148–149, 151, 153–157,  
168, 170–171, 175, 176
- Rájnis József 73
- II. Rákóczi György 31, 64, 118, 130
- Rennauer János Fülöp 59
- Révai Miklós 24, 49, 73, 85, 97, 147
- Rhétey Ádám 34, 45
- Rimaszécsi Széchy György 52
- Rumy Károly György 146
- Rupp Kornél 45, 163
- (Sáros)Pataki József 59
- Sárospataki Mihály 27
- Scaliger, Josephus Justus 115
- Schauff, Johann Nepomuk 58
- Schiller, Elias 34
- Scholtz, Thomas 28
- Schön Adolf Ábel 32, 175
- Schultens, Albert 78
- Schwartz, Godofred 78, 83,
- Sebestyén (Spielmann) Mihály 85, 98,  
99, 175
- Segesváry Viktor 94, 175
- Seisz (Siess) József 38, 59
- Seisz János József 59
- Seneca, Lucius Annaeus 48, 129, 133,  
145
- Servius, Maurus Honoratus 121, 128,
- Severini, Márk 27

- Severini, Susana 27, 166  
 Somogyi Péter 42, 43  
 Steribig József Antal 5, 38, 60, 160  
 Streibig János Gergely 44, 60, 61, 88, 91, 93, 94, 161  
 Suetonius, Caius Tranquillus 124  
 Surányi György 45  
 Szabó Károly 22, 32, 175  
 Szajbély Mihály 136, 175  
 Szakáts János 115  
 Szalárdi János 108, 123, 130  
 Szamosközy István 83, 108,  
 Széchy Mária 27, 52, 108, 113  
 Szelepcsényi György 31, 32  
 Szelestei Nagy László 16, 176  
 Szenczi Molnár Albert 51, 124, 147  
 Szentgyörgyi József 142  
 Szentmártoni Géza 9, 172  
 Szerencsi Nagy István 6, 24, 36, 85, 86–88, 91, 93–95, 102, 157, 158, 168  
 Szili József 16, 176  
 Szombathi István 6, 88, 96, 97, 99, 153  
 Sztripszky Hiador 22, 175
- Takáts József 15, 176  
 Tamás Ábel 18  
 Tarnai Andor 71, 149, 158, 176  
 Teleki Domokos 83  
 Teleki László 78  
 Teleki Mihály 131, 132  
 Teleki Sámuel 11, 75, 78–82, 92, 98, 122, 166, 169  
 Terentius, Marcus Varro 110, 129, 165  
 Thaba János 34  
 Thaly Kálmán 64  
 Thúróczy János 46, 130  
 Toldy Ferenc 8, 25, 51, 60, 62, 63, 65, 67, 149, 163, 169  
 Tótváradgyai Kornis József 50  
 Trattner Mátvás 24, 48, 51, 85
- Trencsényi Waldapfel Imre 9, 32, 33, 176  
 Troppen György 52  
 Tsáki István 108  
 Tsétsi János 51, 123, 124, 166  
 Tsétsi Sámuel 123  
 Tsétsi Zakariás 5, 27, 28, 29, 104  
 Türsch Dávid János 27  
 Tüskés Gábor 34, 175
- Varga Pál, S. 17, 18, 157, 167  
 Várkonyi Ágnes, R. 9, 66, 176  
 Vass Péter 65  
 Vergilius, Publius Maro 47, 51, 72, 81, 106, 107, 111, 114, 116, 120, 121, 125–129, 133, 145, 148  
 Verseggy Ferenc 28, 29, 73, 147, 149, 167  
 Vilcsek Béla 70, 73, 165  
 Vladár Zsuzsa 124, 166
- Wallaszky Pál 83, 167  
 Werfel Károly 47  
 Wesselényi Ferenc 27, 29, 31, 33, 52, 108  
 Wesselényi Miklós 145, 159  
 Weszprémi István 78, 83  
 Wodianer Fülöp 64, 163
- Zila(h)i Sámuel 6, 36, 75, 77, 80–81, 85–88, 90–85, 97–101, 103–105, 112, 114, 133, 135–136, 142–143, 146, 153, 157, 166, 167  
 Zólyomi Szabó János 42, 43, 44, 48  
 Zrínyi Miklós 6–8, 13, 17–18, 23, 51, 57, 61–64, 66–67, 69, 73–76, 85, 87, 92, 100, 113–114, 133–143, 145–148, 152–154, 157, 165, 167, 171, 173  
 Zvara Edina 97



## REZUMAT

### TRADIȚIE POETICĂ ȘI EDITARE DE CĂRȚI. EXEMPLUL LUI GYÖNGYÖSI ISTVÁN

Manuscrisul își propune tratarea a trei probleme: pe de-o parte examinează formele publicității literare caracteristice perioadei în care are loc schimbarea în cursul receptării operei lui Gyöngyösi (perioada 1780–1790), analizând ediția de text a lui Dugonics, precum și cele două proiecte editoriale precedente și corespondența, prezentând totodată și concepția literară dedublată a lui Gedeon Ráday, promotorul principal al schimbării în evoluția receptării.

Pe de-altă parte analiza microcontextului în care a luat naștere proiectul editorial permite să clarificăm măcar parțial opiniile contradictorii prezente în filologia Gyöngyösi și Kovásznai.

În al treilea rând, prin transcrierea și prezentarea comentariilor întocmite de Sándor Kovásznai, am reușit să oferim cercetării viitoare un material sursă care asigură o gamă largă a posibilelor abordări viitoare privind evoluția receptării, deoarece reperele de interpretare alese de noi corespund standardelor literaturii internaționale referitoare la analiza comentariilor, indicând totodată și numeroase alte posibilități de interpretare care pot fi explorate și validate și astăzi.



## ABSTRACT

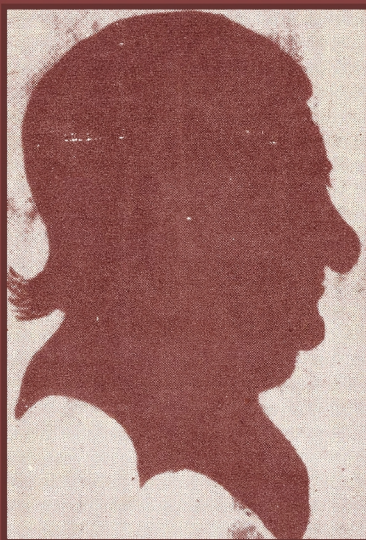
### POETICAL TRADITION AND BOOK PUBLISHING. THE EXAMPLE OF GYÖNGYÖSI ISTVÁN

The manuscript adopts a three-fold aim. First it is concerned with the analysis of the decades covering the turning-point in the history of reception, namely the spaces of publicity in the years 1780–1790, the synchronic analysis of the Dugonics edition, of the previous, parallel editorial plans of the texts and of the literary correspondences – by all these attempting to draw a sketch of the double viewpoint on literature of Gedeon Ráday and to link the turning point of the Gyöngyösi reception to the person of Gedeon Ráday.

Second, based on the micro-textual analysis of the editorial plan we have managed to disentangle the conflicting views of the literature on Gyöngyösi and Kovásznai.

Third, by transcribing and presenting the study by Sándor Kovásznai we have presented and explored a source offering further varied possibilities of approach to the researchers of the history of reception related to Gyöngyösi texts, as the viewpoints chosen by the author of the study for interpretation are in line with the expectations of the international critical literature and it calls attention to a series of possibilities for interpretation that are still valid and pertinent.





Gyöngyösi Istvánnak (1629–1704) életmesét és magyar történelmet személyes nézőpontból, ókori görög–római mitológiás „készületekkel” elbeszélő poézise, létrejöttétől mintegy két évszázadig, magának a magyar verselő hagyománynak volt legerőteljesebb példája. Demeter Zsuzsa irodalomtörténész, kritikus e költészet mívelő gazdagságát az egykori olvasók e szövegekhez való viszonyulásának és az értelmezések korai változatainak bemutatásával közelíti meg a szerzőhöz méltó erudícióval és érzékenységgel. Közben precíz edíció- és olvasmánystatisztikákat hoz létre, és olyan szenzációkra is felhívja a (mindenkori) verskedvelők figyelmét, mint a filológus Kovásznai Sándor Gyöngyösi-kommentárja.

*(Egyed Emese)*

ISBN 978-606-739-005-6

